

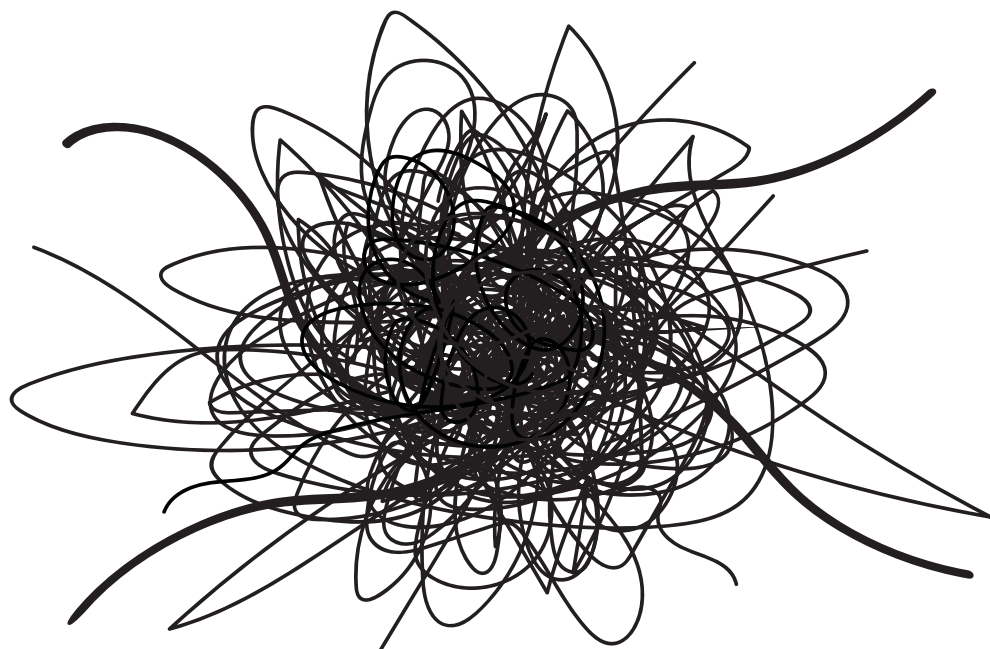
Artur
Gruszczak

Arkadiusz
Lewandowski

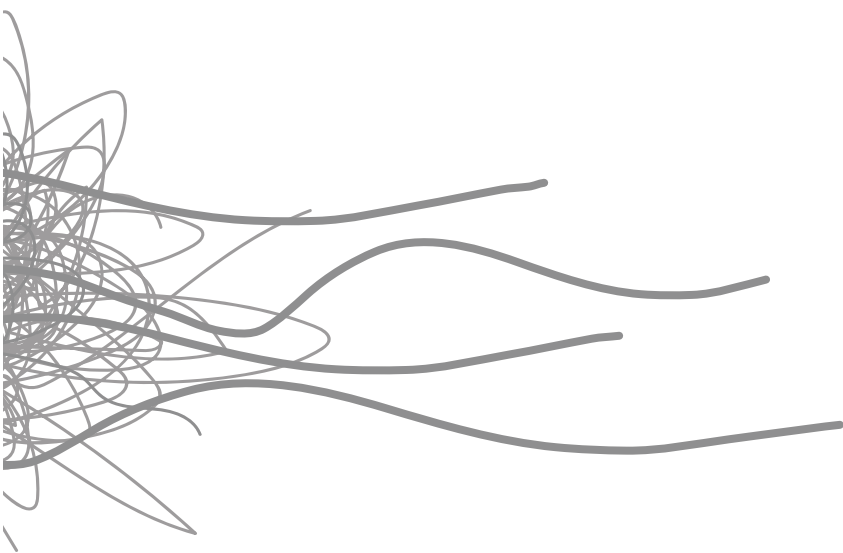
Arkadiusz
Nyzio

Polskie studia wywiadowcze

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

Polskie studia wywiadowcze

Artur
Gruszczak

Arkadiusz
Lewandowski

Arkadiusz
Nyzio

Polskie studia wywiadowcze

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

Kraków 2024

Artur Gruszcak
Uniwersytet Jagielloński
 <https://orcid.org/0000-0002-3450-8377>
artur.gruszcak@uj.edu.pl

Arkadiusz Lewandowski
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
 <https://orcid.org/0000-0002-8161-2257>
a.lewandowski@ukw.edu.pl

Arkadiusz Nyzio
Uniwersytet Jagielloński
 <https://orcid.org/0000-0003-1099-9375>
arkadiusz.nyzio@uj.edu.pl

© Copyright by Artur Gruszcak, Arkadiusz Lewandowski & Arkadiusz Nyzio, 2024

Recenzent
dr Michał Siedziako, Uniwersytet Szczeciński / Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN
w Szczecinie

Opracowanie redakcyjne
Weronika Widzińska

Projekt okładki
Autorzy

ISBN 978-83-8368-049-1
<https://doi.org/10.12797/9788383680491>

Na okładce: grafika z Adobe Stock

Niniejsza publikacja została sfinansowana ze środków Wydziału Studiów Międzynarodowych
i Politycznych w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie
Jagiellońskim

Licencja: CC-BY-SA-4.0

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
ROZDZIAŁ 1	
Studia wywiadowcze w perspektywie politologicznej	17
ROZDZIAŁ 2	
Studia wywiadowcze w perspektywie historycznej.....	31
ROZDZIAŁ 3	
Studia wywiadowcze w perspektywie prawnej.....	45
ROZDZIAŁ 4	
Studia wywiadowcze w perspektywie (około)socjologicznej	53
ROZDZIAŁ 5	
Studia wywiadowcze zdaniem badaczy	61
ROZDZIAŁ 6	
Studia wywiadowcze okiem praktyków.....	85
Podsumowanie – co dalej z polskimi studiami wywiadowczymi?	101
Wykaz akronimów	111
Bibliografia	115
Aneks.....	137
O autorach.....	147
Summary	149
Indeks osobowy	151

WSTĘP

Podczas jednej z edycji Ogólnopolskiego Kongresu Politologii pewien uznany prelegent, odnosząc się do pytania o status dyscypliny nauk o polityce, stwierdził, że relacja pomiędzy politologiem a politykiem jest mniej więcej taka, jak relacja pomiędzy kryminologiem a kryminalistą. Wpisanie tej żartobliwej uwagi w kontekst interesujących nas studiów wywiadowczych (SW) prowadzi do kilku intrygujących pytań. Z naszego rozeznania (popartego regularną obserwacją uczestniczącą jednego z nas) wynika, że raczej niewielu kryminologów staje się kryminalistami. Równie niewielu decyduje się na karierę w odwrotnym kierunku. Z kolei bardzo wielu politologów opuszcza – trwale lub przynajmniej do czasu kolejnych wyborów – mury akademii i obejmuje polityczne stanowiska.

Kryminolodzy i politolodzy mają zarazem to do siebie, że interesujący ich materiał badawczy jest łatwo lub bardzo łatwo dostępny. Inaczej jest z badaczami służb specjalnych – przedmiot ich zainteresowania jest szczególnie niewdzięczny do prowadzenia pogłębianych dociekań. Zdarzają się wśród nich byli oficerowie, stanowią jednak zdecydowaną mniejszość. Jest to zarazem mniejszość, która cieszy się w środowisku szczególnym uznaniem. Co jednak z tymi, którzy nigdy nie kończyli policyjnej „Sorbonny”, nie sadzili drzewa w mazurskim „Lesie”, nie przeszli przez Łódź lub Emów, a jeśli przekroczyli progi Rakowieckiej lub którejsz z jej placówek, to tylko z przepustką „gościa”? Czy ich „zewnątrzna” perspektywa ma wartość poznawczą i użyteczność, czy też jest raczej sztuką dla sztuki? Z jednej strony, czy od badacza Hiszpanii nie oczekivalibyśmy znajomości języka hiszpańskiego, regularnego odwiedzania tego kraju i czynnego poznawania zwyczajów autochtonów? Czy uznalibyśmy prowadzone przez niego badania za wartościowe i wiarygodne, gdyby zasadały się na nieweryfikowalnych relacjach z drugiej ręki, oficjalnych komunikatach hiszpańskich władz i wywiadach przeprowadzonych z byłymi polskimi ambasadorami w Madrycie? Jeden z nas został w tej materii pozbawiony złudzeń. Po przedstawieniu się i poinformowaniu swojego rozmówcy z „branży”, że „bada służby specjalne”, spotkał się z krótką i treściwą ripostą: „niczego pan nie bada”. Z drugiej strony nikt nie oczekuje, aby każdy badacz Hiszpanii

był rodowitym Hiszpanem. Nigdy nie słyszeliśmy o badającym partię politologu, którego krytykowano by za bezpartyjność. Nie znamy też badaczy starożytnego Rzymu z „praktycznym doświadczeniem”.

Czołowi badacze SW, Peter Gill i Mark Phythian, przekonywali kilka lat temu, że „regularność i koszty niepowodzeń wywiadu jasno wskazują, że jest on zbyt ważny, aby pozostawiać go «szpionom»” (2018: 183). Z kolei socjolog Fred Davis przed półwieczem rozważał dwie przeciwstawne postawy w badaniach etnograficznych: „Marsjanina” i „konwertyty”. Ten pierwszy, przybywszy na obcą dla siebie planetę, spogląda na ludzką egzystencję, którą zamierza studiować, w „świeży sposób” i z „rumieńcem zachwyty”. Stara się rozumieć ludzi, ale zarazem zachowuje dystans od ich trosk. Ten drugi zaś zmierza do „maksymalnego ograniczenia poczucia wyobcowania” od badanej zbiorowości, pragnąc „doświadczać i interpretować jej świat tak jak ona” (1973: 336–337). Davis doszedł do wniosku, że badanie kultur różnych społeczności (zakładamy, że obejmuje to też kultury wywiadowcze) wymaga przyjęcia *middle ground* – w badaniach potrzebne są zarówno perspektywa „marsjańska”, jak i „konwertystyczna”. Najlepiej byłoby, twierdził Davis, gdyby oba podejścia występowały u tego samego badacza (1973: 342). Nie ma wątpliwości, że jeśli badacz przejmie wzorce i treści badanej kultury, będzie mu się ona jawiła jako naturalna i nieproblematyczna. Z kolei jeśli będzie stał całkiem z boku, zgromadzi wiele informacji, ale ich nie zrozumie. Ich „deszyfraz” nie będzie bowiem możliwy bez kulturowego klucza kodowego. Rozważania Davisa w oczywisty sposób przywodzą nam na myśl hermetyczność środowiska służb, niełatwą do przezwyciężenia bez wsparcia zaufanych *gatekeeperów*. Przypomniały nam również niechęć, z jaką pewien były wysoki rangą oficer zareagował na stwierdzenie jednego z nas, że osoba, której dotyczyła rozmowa, była „hotelarzem”. Slangowe określenie odnoszące się do cywilnego wywiadu (alternatywne pojęcia to „żużel” lub „stadion”) zostało zapewne odebrane jako próba nachalnego przypodobania się lub wyraz fantazji w rodzaju: „Jestem jednym z was”. Nie taki był cel, w jakim jeden z nas przemówił do służb ich językiem, ale to bez znaczenia. Doszło do zderzenia dwóch kultur, a tylko jeden z uczestników rozmowy był autochtonem.

Wielokrotnie w naszych badaniach słyszeliśmy z niezależnych od siebie źródeł, jak łatwo służby „rozbrajają” system nadzoru i kontroli, a także samych nadzorców i kontrolerów. Potrzeba naprawdę niewiele. Generałowie i pułkownicy trzaskają obcasami posłom i ministrom, intrygują ich przekazywanymi informacjami, emanują aurą strażników tajemnej wiedzy i mają wizję uzyskania wglądu w świat luster, który do tej pory był znany politykom głównie z filmu *Zawód: Szpieg* czy, w najlepszym razie, z książek Johna le Carré’a. Wkrótce nadzorcy i kontrolerzy zaczną mówić slangiem

służb, brylują wśród swoich kolegów z rządowych lub sejmowych ław, na partyjnych zebraniach wymownie milczą z uśmiechem Giocondy na ustach lub popadają w manierę kończenia wypowiedzi stwierdzeniem „więcej nie mogę powiedzieć”. Czują się dowartościowani i specjalni, ale w ludziach służb nie budzą respektu, tylko wywołują uśmiechy politowania. Kto wie, ten wie, a komu się wydaje, że wie, temu się wydaje. Nie na wszystkich polityków działa ten urok służb, nie wszyscy dają się łatwo oczarować i poddać pozorowanej kulturowej kooptacji. Wielu intuicją prowadzi w dokładnie odwrotnym kierunku. Wiedzą, że są rozgrywani, że są przedmiotem *charm offensive* i każdą informację uzyskaną od ludzi służb przezornie dzielą przez trzy lub puszczają mimo uszu. Obie postawy mogą prowadzić do równie fatalnych konsekwencji. Nie mamy wątpliwości, że ten „kulturowy werbunek” i jego następstwa są również widoczne w świecie badaczy SW. Nie twierdzimy, że sami jesteśmy wolni od jego efektów. Dostrzegamy dwa sposoby radzenia sobie z tym zjawiskiem: wiedzę i metodę badawczą.

Prowadzi nas to do wniosków o trojakim zastosowaniu SW.

Po pierwsze, tak jak każdy obszar czy dyscyplina badań, mają one służyć ogólnemu kumulowaniu wiedzy. Chodzi zatem o wartość samą w sobie. „Praktyczność” poszerzania puli wiedzy wyraża się w ogólnym rozwoju intelektualnym uczestników procesu, zarówno twórców, jak i odbiorców. Piszemy więc o służbach tak jak wszyscy badacze reprezentujący dowolny odcinek nauki: dla siebie i dla wszystkich, których to interesuje.

Po drugie, wartość „aplikacyjną” wynikającą z rozwoju SW wiążemy z towarzyszącą im dydaktyką, zgodnie z paradygmatami uczelni badawczej (*research university*) i kształcenia opartego na badaniach (*research-based learning*). Polskie służby borykają się od dłuższego czasu z poważnym niedoborem kadr, a zarazem postępuje proces rozwoju akademickiego stylu przekazywania treści z zakresu wywiadu, kontrwywiadu i podobnych zagadnień. Sądzymy, że oba te zjawiska powinny być rozpatrywane w ramach tej samej debaty. W książce zauważamy, że trwająca od ponad dekady moda na kierunki bezpieczeństwo narodowe (BN) lub wewnętrzne (BW) nie mija, a zdarza się, że towarzyszą im wywiadowcze czy analityczne ścieżki specjalizacyjne. Rozwój SW przyczynia się więc do zwiększania kompetencji kadry dydaktycznej i, w konsekwencji, do lepszego przygotowania studentów do służby. Z kolei podejmowane przez uczelnie wysiłki popularyzatorskie i promocyjne przyczyniają się do poszerzania puli naboru. Nie wszyscy absolwenci obiorą tę drogę kariery, a jeśli to zrobią, to i tak przejdą odpowiednie przeszkolenie w swoich „firmach”. Sądzymy jednak, że takie przeszkolenie będzie skuteczniejsze, jeśli kandydat zostanie zawczasu wyposażony w adekwatną wiedzę, umiejętności i kompetencje społeczne. Piszemy więc o służbach dla studentów,

chcąc jak najlepiej przygotować ich do kariery zawodowej w strukturach Rakowieckiej, Miłobędzkiej, Niepodległości czy Oczki.

Po trzecie, kierując się obserwacją Gilla i Phythiana, uważamy, że system demokratycznej „odpowiedzialności” służb wywiadowczych (*democratic accountability of intelligence services*) nie wyczerpuje się w rozmaitych formach sformalizowanego nadzoru i kontroli sprawowanych przez organy egzekutywy, legislatywy, judykatywy i organy kontroli państwowej. Obejmuje też dziennikarzy, think tanki, instytucje społeczeństwa obywatelskiego i hobbystów wnikliwie śledzących tę tematykę. Słowem – dużą część opinii publicznej. Bazując na zachodnich przykładach, dostrzegamy w tym procesie znaczną rolę instytucji badawczych, oferujących przestrzeń, w ramach której, z pozycji neutralności, omawia się bieżące wydarzenia i zmiany w prawie oraz formułuje postulaty naprawcze. Piszemy więc o służbach dla samych służb, które – choć nie zawsze są skłonne to przyznać – do sprawnego działania potrzebują kompetentnych i dociekliwych nadzorców oraz kontrolerów. Właśnie z tych trzech powodów powstała niniejsza monografia.

Światowe *intelligence studies* to interdyscyplinarny obszar badań o ugruntowanej tradycji. Pomimo różnic co do genezy, obranych ścieżek rozwoju, strategii badawczych i uzyskanych rezultatów, SW mogą wykazać się znaczącymi osiągnięciami i ugruntowaną pozycją w systemach nauki i badań wielu państw. Fakt, że były i pozostają zdominowane przez świat anglosaski, w szczególności Stany Zjednoczone (USA) i Wielką Brytanię (WB), wpływa bezpośrednio na charakter, zakres tematyczny oraz podstawy metodologiczne SW w innych krajach, niemniej nie wyklucza wypracowania narodowej specyfiki, uwypuklenia zaobserwowanych osobliwości, a niekiedy nadania wynikom badań lokalnego kolorytu. Jest to widoczne w dorobku SW we Francji, Niemczech, Izraelu czy Rumunii. Co istotne, międzynarodowe studia wywiadowcze śmiało eksplorują obszary, które do niedawna pozostawały na badawczych peryferiach. Wkraczają na pola filozofii, socjologii, etnografii, informatyki, kognitywistyki czy ekonomii. Proponują zatem wielodyscyplinarną perspektywę przekrojowych (transwersalnych) studiów nad wywiadem (Ben Jaffel & Larsson 2022).

Popularność SW w Polsce rośnie od dwóch dekad, badania na tym odcinku są jednak mocno rozproszone i nieuporządkowane, najczęściej prowadzą je pojedynczy badacze lub ich niewielkie grupy. Rzadko dochodzi do międzyrodowiskowej współpracy. Badania te są zresztą często prowadzone bez szyldu SW, jako element historii politycznej, analizy instytucji publicznych czy studiów prawnoustrojowych. Do problematycznej tożsamości i organizacyjnego rozproszenia przyczynia się brak

instytucji w postaci portalu, flagowego lub przynajmniej „domyślnego” czasopisma czy cyklicznej konferencji, która byłaby wehikułem integracji badaczy SW.

Naszym celem jest przeprowadzenie kompleksowego namysłu nad osiągnięciami, wyzwaniem i perspektywami polskich SW. W niniejszej monografii dokonujemy przeglądu i systematyzacji tego, jak w Polsce bada się służby wywiadowcze. Przeprowadzamy intelektualną inwentaryzację tego obszaru, analizując poszczególne „nurty” i ich dorobek. Jednym z zagadnień rozważanych w naszej publikacji jest zasadność myślenia o SW w perspektywie dyscypliny. Być może jest ona „w spontanicznej budowie”, a być może jej powstanie powinno się inspirować. Nie upieramy się, że SW stają się (stały się?) lub powinny stać się dyscypliną, chcielibyśmy jednak poddać tę kwestię pod rozagę środowiska. Wynik badania kwestionariuszowego (zob. rozdz. 5) wskazuje, że zdania na ten temat są podzielone. Być może zasadniejszym jest więc rozważanie SW jako subdyscypliny. Jeśliby przyjąć takie stanowisko, to towarzyszące pytanie brzmi: która dyscyplina powinna być traktowana jako „dyscyplina-matka” SW? Jeszcze inne stanowisko polegałoby na przyjęciu, że SW to nie tyle (proto-, sub-) dyscyplina, co obszar tematyczny, niczym historia polityczna, która jest z powodzeniem uprawiana przez reprezentantów różnych dyscyplin. Grażyna Ulicka w następujący sposób ujęła tę kwestię:

Kiedy odwołujemy się do porównań z rodziną, spotykamy takie określenia, jak: rodzina dyscyplin, dyscyplina matka, dyscyplina córka, bratnie czy częściej siostrzane dyscypliny, a nawet dziecko wychowywane przez jednego z rodziców (np. socjologia polityki rozwijana wyłącznie przez socjologów). Metaforyczne ujęcie granic dyscypliny przydatne jest wówczas, gdy rozpatrujemy jej miejsce wśród innych dyscyplin oraz relacje z nimi. Zdarzają się również porównania tyleż oryginalne, co egzotyczne, czynione zazwyczaj przez przedstawicieli innych nauk, jak np. to, którego użył prawnik Bastien François, stwierdzając: „nauka o polityce nie jest niczym innym niż korsarstwem uprawianym przez piratów na morzu nauk społecznych”. Choć jest to dziś rzadko spotykany punkt widzenia, nawiązuje on do wysuwanego we wczesnym stadium rozwoju politologii zarzutu, iż nie respektuje ona żadnych granic (2015: 101).

Idąc tym tropem, zastanawiamy się zatem m.in., czy zasadnym byłoby mówienie o SW jako o „rodzinie patchworkowej” lub o korsarstwie uprawianym na morzu nauk społecznych i humanistycznych.

W rozważaniu tych kwestii korzystamy z dobrych praktyk wypracowanych przez reprezentantów innych odcinków badań, którzy zmagali i zmagają się z podobnymi

dylematami. Przykładów jest wiele, o czym świadczą tytuły artykułów lub konferencji: *Tożsamość nauk o zarządzaniu*, *Tożsamość nauk o mediach*, *Tożsamość nauk o bezpieczeństwie*, *Współczesne nauki ekonomiczne: tożsamość, ewolucja, klasyfikacje*, *W poszukiwaniu tożsamości naukowej turystyki czy Tożsamość kulturoznawstwa*. Sięgnęliśmy po diagnozy ich twórców, poszukując punktów wspólnych i sugestii. Przykładowo, reprezentanci wspomnianego kulturoznawstwa w 2008 r. poddali pod rozagę swojego środowiska następujące pytania: „czym ma być kulturoznawstwo?, co łączy badaczy kultury?, jak można zdefiniować tożsamość kulturoznawstwa?” (Rokicki 2008: 8). Dekadę później, zastanawiając się, „czy ma sens debata nad istotą kulturoznawstwa?”, Tadeusz Paleczny stwierdzał, że zaczyna ono swoją „naukową refleksję tam, gdzie wyczerpują się możliwości wyjaśnienia nowych zjawisk kulturowych przez inne nauki. Kulturoznawstwo pragnie być nie tyle alternatywne, co komplementarne w stosunku do innych dziedzin i dyscyplin, poszukując zarazem świadomie – przy akceptacji swoich słabości – dróg przezwyciężenia kryzysu epistemologicznego” (2018: 79). Być może właśnie tak należy postrzegać SW: jako nic więcej niż tylko sprofilowanie i specjalizację w ramach historycznych, prawnych, politologicznych czy socjologicznych rozważań.

W latach 2011–2012 ukazało się dwuczęściowe wydawnictwo *Kim jesteś, politologu? Historia i stan dyscypliny w Polsce* autorstwa Barbary Krauz-Mozer, Piotra Borowca i Pawła Ścigaja z Uniwersytetu Jagiellońskiego (UJ) (2011–2012). Przeprowadzili oni zarówno analizę zagadnień poruszanych w ramach badań politologicznych, jak i szeroko zakrojone badanie kwestionariuszowe w środowisku politologów. Zwracali uwagę, że polska politologia zmagą się z wieloma wyzwaniem i wewnętrznymi sprzecznościami.

Nie każdy (nawet nie większość), kto nazywa siebie „politologiem”, przyjmuje poglądy o możliwości unifikacji wiedzy politologicznej i też nie każdy, kto jest przywiązany do kategorii „nauki o polityce”, od razu podziela idee interdyscyplinarności i pluralizmu. Granice przebiegają tu w sposób nieokreślony i niedający się jasno wskazać. Ale nie o to chodzi, aby środowiska te zdefiniować, ale aby za pomocą zawartej w tych określeniach dialektyki jedności i wielości wskazać problemy trapiące badaczy zjawisk politycznych. Język, terminologia to tylko egzemplifikacje pewnych problemów poznawczych, generujących zróżnicowanie stanowisk, których ujawnienie wydaje się ważne dla obecnego i przyszłego stanu dyscypliny (2012: 10).

Sądzymy, że ta identyfikacja stanu rzeczy jest zbliżona do problemów, jakie stoją przed SW. Podzielamy również propozycję działań „naprawczych”.

Z kolei w 2015 r. opublikowano pracę *Nauka o stosunkach międzynarodowych i studia europejskie w Polsce* autorstwa Jacka Czaputowicza, Kamila Ławniczaka i Anny Wojciuk z Uniwersytetu Warszawskiego (UW). Przeprowadzili oni analizę publikacji z zakresu internacjologii i europeistyki, opisując metody badawcze stosowane przez polskich badaczy stosunków międzynarodowych (SM), prowadzoną przez nich współpracę między ośrodkami, poziom umiędzynarodowienia i nasycenia teorią, proces poszukiwania „wspólnego języka”, specyfikę nurtów (uniwersalistyczny i kontynuacyjny), „geograficzne” odcinki badań i stosunek badaczy do dyscyplinarności. Konstatowali m.in., że: „Większość środowiska polskich europeistów, podobnie jak przedstawiciele nurtu kontynuacyjnego SM, opowiada się za utrzymaniem jedności nauk o polityce” (2015: 137). Podobne zagadnienia rozważaliśmy w ramach naszego badania, *mutatis mutandis* zbliżone są też nasze obserwacje. Przykładowo, w ramach polskich SW wyraźnie widoczne są dwie przeciwstawne tendencje – konsolidacyjna i rozproszona.

Nie chcemy więc „wywahać otwartych drzwi”, choć oczywiście niniejsza publikacja nie jest bezpośrednim odpowiednikiem wymienionych prac. Nasze podejście odzwierciedla specyfikę badania i badaczy służb specjalnych, co znajduje swój wyraz chociażby w narzędziach badawczych stosowanych przy zbieraniu danych (zob. rozdz. 5).

Choć niniejsza publikacja odnosi się tylko do jednego z wielu zagadnień poruszanych w ramach nauk o bezpieczeństwie (NoB), można rozpatrywać ją także jako głos w debacie na temat statusu tej dyscypliny. Przed laty jeden z nas, rozważając tę kwestię w pięciolecie ustanowienia NoB, przekonywał: „Warunkiem skutecznego zagospodarowania potencjału tematyki bezpieczeństwa jest konsolidacja poświęconej mu dyscypliny i określenie jej pozycji wobec innych dyscyplin wchodzących w skład dziedziny nauk społecznych. Działania w kolejnych latach powinny zmierzać do wypracowania klarownej tożsamości dyscypliny, będącej kompromisem pomiędzy szerokim ujmowaniem bezpieczeństwa a wyraźnym zaznaczeniem jej specyfiki” (Nyzio 2014: 39). Inny z autorów tej książki dowodził zaś w 2018 r., że SW są „jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się gałęzi nauk o bezpieczeństwie, wnoszącą istotny wkład w debatę teoretyczną i badania empiryczne nad bezpieczeństwem oraz łączącą w wyjątkowy sposób teorię z praktyką dzięki wymianie idei pomiędzy środowiskiem akademickim a przedstawicielami służb wywiadowczych. Określenie kierunków ewolucji SW jest zatem istotnym czynnikiem wpływającym na rozwój nauk o bezpieczeństwie w wymiarze analitycznym, dydaktycznym i prakseologicznym” (Gruszczak 2018: 65). Sądzymy, że powyższe słowa – pomimo instytucjonalizacji i rozwoju intelektualnego tej dyscypliny – pozostają aktualne, a nasza publikacja może być przydatna w dyskusji na temat tego, w jakim kierunku mogą lub powinny ewoluować NoB.

Ważnym głosem na ten temat jest opublikowany w 2023 r. raport *Nauki o bezpieczeństwie. Stan rozwoju dyscypliny i profile naukowców* autorstwa Mariusza Antoniego Kamińskiego. Powstał on na podstawie danych dotyczących 1,2 tys. badaczy, którzy złożyli oświadczenie o reprezentowaniu tej dyscypliny. Autor zauważa, że mają oni mocno zróżnicowany *background* i reprezentują aż 119 instytucji tworzących system szkolnictwa wyższego i nauki (do ewaluacji jakości działalności naukowej w zakresie NoB zgłosiła się ledwie co piąta, co jest najslabszym wynikiem spośród wszystkich dyscyplin). Choć główny profil badawczy („bezpieczeństwo”), obejmujący „podstawowe grono badaczy wywodzących się ściśle” z NoB, okazał się najliczniejszy spośród dziesięciu wyodrębnionych (40,5%), to i tak – w porównaniu do innych dyscyplin – była to niewielka grupa (dla porównania, w odniesieniu do historii ten wskaźnik wynosi niemal 80%, a w odniesieniu do nauk socjologicznych – 63%). Na drugim miejscu uplasowali się „bezpieczeństwowo” zorientowani politolodzy (18,6%), na trzecim – przedstawiciele „różnych nauk technicznych” (8%), na czwartym – historycy (6,5%), a na piątym – prawnicy (6%). Wiele spośród obserwacji poczynionych przez M.A. Kamińskiego może niepokoić, zarazem zwraca on jednak uwagę, że NoB to „ciągle młoda i rozwijająca się dyscyplina naukowa”, na której korzyść działa „wyraźna tendencja wzrostowa w liczbie uzyskanych doktoratów i habilitacji wśród naukowców reprezentujących tę dyscyplinę (widoczna zwłaszcza od 2011 r.) oraz duże zainteresowanie społeczne kwestiami bezpieczeństwa związane głównie ze zmianami w międzynarodowym środowisku bezpieczeństwa” (2023: 15–16, 33, 58, 114–116). Wiele spośród tych diagnoz i prognoz współgra z naszymi obserwacjami.

Chcielibyśmy podkreślić, że naszym celem nie jest zrecenzowanie literatury, której przeglądu dokonujemy w kolejnych rozdziałach. Pozostawiamy to autorom artykułów recenzyjnych. Nie zmierzamy do stworzenia jakiegokolwiek „rankingu” ani w tej, ani w jakiegokolwiek innej kategorii wspomianej w monografii (metod, ośrodków czy czasopism). Dorobek polskich SW traktujemy jako całość. Przyglądamy się kierunkom badań, identyfikujemy skalę omówienia poszczególnych obszarów, sygnalizujemy tematy, które naszym zdaniem zostały zgłębite w niewystarczającym stopniu, i sugerujemy, które zagadnienia zasługują na szerszą lub głębszą analizę. Nie dostrzegamy konkurencji ani pomiędzy nurtami badań, ani pomiędzy prowadzącymi je ośrodkami. Przeciwnie, niniejsza publikacja powstała z przekonania, że każdy z nurtów i każdy z ośrodków jest ważny, każdy ma swoją istotną rolę do odegrania oraz specyfikę i osiągnięcia, którymi może się poszczycić. Sądzimy zarazem (a wynik badania ankietowego potwierdza tę presumpcję), że jedną ze słabości polskich SW jest atomizacja środowiska. Uważamy, że wiele udało się już zrobić, ale moglibyśmy osiągnąć jeszcze więcej,

gdyby rozrzucone po całej Polsce grupki badaczy częściej współpracowały ze sobą. Wnioski z naszego badania niekoniecznie napawają optymizmem, ale nie powinny być traktowane jako „bicie na alarm”. Chcielibyśmy raczej, aby niniejsza publikacja została odebrana jako swoiste „wezwanie do broni”.

Książka składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów i zakończenia. Rozdział pierwszy poświęcony jest szeroko pojętej refleksji politologicznej, czyli obejmującej nie tylko dyscyplinę nauki o polityce i administracji (NoPiA), ale także NoB i SM, drugi – historycznej, trzeci – prawnej, a czwarty – socjologii i zblizonym podejściom. W rozdziałach piątym i szóstym przedstawiamy wyniki badań przeprowadzonych wśród – odpowiednio – badaczy SW i praktyków, czyli oficerów służb.

Chcielibyśmy również podkreślić, że w niniejszej pracy nie zmierzaliśmy do odtworzenia całości dorobku polskich SW. Choć liczba badaczy tej problematyki nie jest wielka, to powstała literatura obejmuje setki pozycji. Tym, co oferujemy, jest subiektywny przegląd prac ciekawych, wywołujących dyskusję, niestandardowych czy reprezentatywnych dla poszczególnych nurtów. Znalezienie się w tym gronie nie powinno być traktowane jako nobilitacja, a pominięcie lub skrótowe potraktowanie niekoniecznie oznacza, że daną pozycję uznajemy za mało wartościową. Zdajemy sobie również sprawę, że prace na temat służb powstawały też w okresie tzw. Polski Ludowej, często w ramach literatury resortowej, choć nie tylko. Nie zakładamy, że nie ma w tym gronie prac wartościowych poznawczo, sądzymy jednak, że społeczno-kulturowo-polityczne okoliczności, w których powstały, uzasadniają wyłączenie ich poza nawias naszego badania. Celowo koncentrujemy się (choć niecałkowicie ograniczamy) na dorobku wypracowanym w okresie i w kontekście państwa demokratycznego. Z wątkiem selekcji wiąże się jeszcze jedna kwestia. Prezentowane badanie jest pierwszą próbą przekrojowego zdiagnozowania polskich SW, ale liczymy, że nie ostatnią. Chcielibyśmy powtórzyć je za jakiś czas, w międzyczasie rozwijając powiązane z nim zagadnienia. Jeden z pomysłów, który już zaczęliśmy wdrażać, odwołuje się do dobrych praktyk Centrum Studiów Wyborczych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (UMK), które w 2008 r. zaczęło prowadzić Polską Bibliografię Wyborczą. Uznaliśmy, że najwyższy czas, aby powstała pierwsza w Polsce Bibliografia Studiów Wywiadowczych. Już teraz zapraszamy do jej współtworzenia.

Serdecznie dziękujemy wszystkim, którzy przyczynili się do powstania niniejszej książki. Jest ona efektem wysiłku i wsparcia wielu osób. Projekt badawczy *Studia wywiadowcze – kierunki badań i perspektywy rozwoju (sub)dyscypliny*, którego jednym z efektów jest niniejsza monografia, jest realizowany we współpracy pomiędzy Katedrą Bezpieczeństwa Narodowego (KBN) UJ a Fundacją im. Kazimierza Pułaskiego (FKP)

i Towarzystwem Wiedzy Obronnej (TWO). Dziękujemy obu organizacjom za wsparcie eksperckie i pomoc w promocji efektów badań. Bardzo dziękujemy władzom Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ, na czele z Panem Dziekanem prof. dr. hab. Pawłem Laidlerem, których wsparcie w postaci minigrantu otrzymanego w ramach programu Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim (III edycja konkursu na rozwój współpracy z otoczeniem zewnętrznym) pozwoliło na jej sfinansowanie. Dziękujemy za udaną współpracę wydawnictwu Księgarnia Akademicka. Cenne wskazówki otrzymaliśmy od recenzenta publikacji, Pana Doktora Michała Siedziako. Dziękujemy pozostałym członkom zespołu badawczego, Julii Grabowskiej, Mai Liszkiewicz i Grzegorzowi Małeckiemu, za wsparcie techniczne i merytoryczne. Dziękujemy wreszcie ponad 70 badaczom i praktykom, którzy wzięli udział w naszych badaniach, wypełniając formularze kwestionariuszowe lub udzielając nam wywiadów pogłębianych. W różny sposób, w różnej skali i w różnej formie, wiele osób poświęciło nam w sumie kilkadziesiąt godzin. Jesteśmy za to ogromnie wdzięczni. Liczymy na ciąg dalszy tej współpracy i dyskusję, którą – mamy nadzieję – wywoła niniejsza książka. Zapraszamy do kontaktu (studiawywiadowcze@uj.edu.pl), jak również do współtworzenia powstającej właśnie strony internetowej Studia Wywiadowcze.

Artur Gruszcza
Arkadiusz Lewandowski
Arkadiusz Nyzio

STUDIA WYWIADOWCZE W PERSPEKTYWIE POLITOLOGICZNEJ

Działalność wywiadowcza jest związana z władzą, a tym samym z polityką rozumianą jako stosunki społeczne skupione na uzyskaniu przez jednostki i grupy udziału we władzy lub na wywieraniu wpływu na sposób rozdziału władzy. Jest również metodą wspierania politycznych działań zmierzających do zaspokajania społecznych potrzeb w wymiarze indywidualnym i grupowym, spośród których priorytetowo traktowane jest bezpieczeństwo.

Władzowiedza (*le pouvoir-savoir*), formuła stworzona przez Michela Foucaulta, naprowadza nie tylko na ponowoczesny sposób myślenia o związku między władzą a wiedzą, ale także na znaczenie wiedzy dla sprawowania władzy (rządzenia, panowania, administrowania), na jej źródła i sposoby wytwarzania. Rządzenie opiera się na złożonym procesie decyzyjnym, za który odpowiadają instytucje sprawujące władzę. Usprawnienie tego procesu, w szczególności optymalizacja jego rezultatów, a więc wiążących decyzji podejmowanych przez uprawnione podmioty, jest priorytetowym zadaniem wywiadu jako instytucji powołanej przez egzekutywę. Z takiego założenia wyszły klasyczne SW. Ich ukształtowanie i rozwój często łączy się z Shermanem Kentem, amerykańskim analitykiem i oficerem wywiadu, autorem klasycznego dzieła *Strategic Intelligence for American World Policy* (1949). Nabrały rozpędu w okresie zimnej wojny wskutek debaty wokół „sztuki” i „rzemiosła” wywiadu, neutralności i upolitycznienia instytucji wywiadowczych, a także potrzeby refleksji teoretycznej nad praktycznymi działaniami struktur wywiadowczych.

Międzynarodowe SW weszły w XXI w. z bagażem rozmaitych doświadczeń, pokręconych ścieżek badawczych, rozproszonych obszarów zainteresowania, a także nieoczywistych perspektyw teoriopoznawczych i podstaw metodologicznych. Wstrząs wywołany przez wydarzenia z 11 września 2001 r. dał mocny impuls do wnikliwego zbadania instytucji, metod i instrumentów stosowanych przez służby wywiadowcze. Wzmoczone zainteresowanie bezpieczeństwem miało pozytywny skutek dla pokrewnych obszarów, w szczególności polityki i stosunków międzynarodowych, które diagnozowano i analizowano pod kątem roli wywiadu w decydowaniu politycznym, współpracy międzynarodowej w przeciwdziałaniu i zwalczaniu zagrożeń bezpieczeństwa, a także sieciowych powiązań w obrębie struktur wywiadowczych.

Interdyscyplinarne podejście kształtujące SW na świecie, nadające dynamikę budowie tożsamości tego pola badań na podstawie elementów teorii, metodologii i siatki pojęciowej, nie pozostało bez wpływu na zainteresowania i kierunki badań problematyki wywiadowczej w polskiej nauce. Zdominowane początkowo przez nauki historyczne (zob. rozdz. 2), polskie SW wykazywały rosnące zainteresowanie problematyką pozyskiwania danych i informacji, zarządzania ich przepływami, przetwarzania i wykorzystywania uzyskanej wiedzy (świadomości sytuacyjnej) w procesach decyzyjnych. Informacja i wiedza postrzegane były jako zmienne oddziałujące na funkcjonowanie podmiotów polityki w środowisku bezpieczeństwa wymagające stałego dostępu do jak najpełniejszej wiedzy o obserwowanych zjawiskach i toczących się procesach rządzenia. Sięgnięcie po elementy politologii (analiza polityczna, mechanizmy rządzenia, instytucjonalizacja struktur i mechanizmów władzy), SM (współpraca międzynarodowa, dyfuzja wzorców organizacyjnych i funkcjonalnych, procesy transgraniczne i ponadnarodowe) i NoB (funkcjonowanie systemów bezpieczeństwa, odtwarzanie ładu publicznego, przeciwdziałanie i zwalczanie zagrożeń, zarządzanie kryzysami) przyniosło w rezultacie wzrost liczebny oraz rosnący poziom merytoryczny publikacji na polu SW. Świadomość ekspansji infosfery jako przestrzeni wykorzystującej informację w celu oddziaływania na zjawiska polityczne, społeczne i kulturowe kształtujące współczesne środowisko bezpieczeństwa (nierzadko poprzez manipulację informacją oraz dezinformację, a w skrajnych formach wrogie działania w cyberprzestrzeni oraz wojnę informacyjną) skutkowało wzbogaceniem SW o elementy wiedzy o kulturze, komunikowaniu społecznym i mediach, jak również częstymi odwołaniami do informatyki, cybernetyki i lingwistyki.

Rozwój polskich SW odzwierciedlał po części tendencje zarysowane w studiach wywiadowczych na świecie, a zarazem sygnalizował problemy badawcze specyficzne

dla polskich uwarunkowań polityczno-ustrojowych, historycznych i geopolitycznych¹. W pierwszym rządzie stawiano kwestie ustrojowe, dotyczące miejsca i roli służb specjalnych w mechanizmach rządzenia i w systemie bezpieczeństwa państwa. Dużo uwagi poświęcono analizie informacji w ujęciu metodologicznym i organizacyjnym, a także procesowi (cyklowi) wywiadowczemu praktykowanemu w polskich służbach. Osobne miejsce zajmowała instytucjonalizacja struktur wywiadowczych, a także status, organizacja, zadania i metody stosowane przez poszczególne służby i organy. Polscy badacze chętnie odnosili się do dorobku wiodących przedstawicieli SW w USA i WB, w tym dyskusji o tożsamości SW jako dyscypliny akademickiej, co było wynikiem rosnącej dostępności literatury przedmiotu w formie publikacji elektronicznych, choć jednocześnie czynili to dość wybiórczo i stronili od podejmowania zagadnień nurtujących badaczy zagranicznych.

Pod koniec pierwszej dekady XXI w. pojawiły się tendencje do konsolidacji badań w wybranych ośrodkach akademickich, np. w Collegium Civitas (CC) i UW oraz dzisiejszych: Akademii Sztuki Wojennej (ASzWoj)², Akademii Policji w Szczytnie (AP)³ czy Uniwersytecie w Siedlcach (UwS)⁴. Z inicjatywy ośrodka siedleckiego powstał półrocznik „Secretum”, pierwsze na polskim rynku pismo akademickie poświęcone problematyce służb specjalnych, a także sprawom „wywiadu biznesowego, ochrony informacji niejawnych i danych osobowych, cyberbezpieczeństwa oraz zarządzania informacją”. Jego redaktorem naczelnym był Mirosław Minkina, wówczas dyrektor Instytutu Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, a od 2020 r. rektor UwS. W latach 2014–2016 ukazało się pięć numerów zawierających 65 artykułów naukowych. Od strony merytorycznej była to, naszym zdaniem, próba udana. Czasopismo jednak zamknięto. Badacze zajmujący się problematyką wywiadowczą publikowali wyniki swych badań w „Przeglądzie Bezpieczeństwa Wewnętrznego” (PBW), a także w czasopismach politologicznych, prawniczych i poświęconych tematyce obronności (zob. rozdz. 5).

Aktywność środowiskowa również pozostała rozproszona między stowarzyszenia naukowe związane z NoB, NoPiA i SM. Dylematem było wyznaczenie obszaru badawczego właściwego dla SW i określenie tych elementów teorii i metodologii, które stanowiłyby o tożsamości tego pola badawczego. W artykule zamieszczonym w pierwszym numerze „Secretum” Minkina optował za syntezą perspektyw badawczych

¹ Pomijamy w tym miejscu zideologizowane „nauki polityczne” uprawiane przed 1989 r. w akademii i w tzw. szkolnictwie resortowym.

² W latach 1990–2016: Akademia Obrony Narodowej (AON).

³ W latach 1990–2023: Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie (WSP).

⁴ W latach 2010–2023: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.

i ujęć teoretycznych funkcjonujących w NoB i SM. Dodawał przy tym, że zasadne jest uwzględnienie dorobku teoretycznego innych dyscyplin, takich jak politologia, ekonomia czy nauki o zarządzaniu (Minkina 2014a: 54). Na perspektywy rozwoju SW w kierunku samodzielnej dyscypliny naukowej wskazywał M.A. Kamiński (2021: 20), który podkreślał, że ten proces powinien czerpać korzyści z interdyscyplinarności badań. Z kolei Andrzej Mania, biorąc pod uwagę doświadczenia amerykańskich SW, podkreślał znaczenie wypracowania równowagi między wymiarem intelektualnym (refleksją teoretyczną), dydaktyką (profesjonalizacją) a praktyką zarządzania wiedzą. Ten ostatni element jest kluczowy dla uznania, że dana dyscyplina ma zdolność do samodzielnego generowania specyficznej wiedzy, samodoskonalenia oraz spełnienia rygorów formalnych i standardów administracyjnych (Mania 2017: 119–134).

Słabą stroną rozwoju SW była niedopracowana metodologia i rozmyte ramy teoretyczne, skrywane pod szyldem interdyscyplinarności. To słowo wytrych odzwierciedlało dylematy budowy tożsamości SW, podnoszone także przez zagranicznych przedstawicieli, lecz zarazem zdawało się tłumaczyć niedookreślony, nierzadko wąty i wątpliwy charakter podstaw teoretycznych i metodologicznych badań nad wywiadem. Skutkiem tego były prace opisowe, relacjonujące stan badań i czerpiące z dostępnych opracowań, głównie w języku polskim (Chochowski 2021; Roman & Winogrodzki 2016).

W 2010 r. Marcin Wijatkowski zwrócił uwagę, że służby specjalne są właściwie nieobecne w refleksji politologicznej. W jego ocenie namysł z zakresu SW zdominowały trzy inne perspektywy. Nurt badań „wojskowych” koncentrował się na zagrożeniach bezpieczeństwa państwa, funkcję ścigania, właściwą dla Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego (ABW) i Centralnego Biura Antykorupcyjnego (CBA), zdominowali prawnicy, historycy zaś zajmowali się dziejami służb, w tym aparatem represji PRL. Wijatkowski zwracał uwagę, że w literaturze polskich SW jako całości brakowało refleksji na temat zagadnień praktycznych, a także na temat służb w kontekście standardów ochrony praw i swobód obywatelskich wyznaczanych przez ustrój demokratyczny. W jego ocenie refleksja politologiczna była szczególnie pożądana właśnie w obszarze godzenia dwóch wartości: wolności i bezpieczeństwa (Wijatkowski 2010: 162–163, 179–180). W 2015 r. Rafał Leśkiewicz przedstawił skąpą bibliografię Urzędu Ochrony Państwa (UOP), którą podzielił na: „syntezy naukowe, prace o charakterze historyczno-prawnym, książki i artykuły wspomnieniowe, jak również materiały o charakterze publicystycznym lub na poły sensacyjnym”. Zauważył przy tym, że ich „wartość naukowa” jest zróżnicowana: „od prac poznawczo wartościowych po opracowania nijakie lub wręcz słabe” (2015: 54–57; por. Leśkiewicz 2016; Semków 2012).

Od połowy drugiej dekady bieżącego stulecia liczba publikacji i ich różnorodność tematyczna wyraźnie się zwiększyły. Pozytywnym aspektem tego trendu było ukazanie się kilku monografii naukowych, które oferowały przekrojowe ujęcie problematyki wywiadowczej, odnosząc się zarówno do teorii wywiadu, jak i praktyki działań wywiadowczych. Na uwagę zasługuje monografia Minkiny *Sztuka wywiadu w państwie współczesnym*, która jest – wedle zapewnień autora – „teoretycznym studium wywiadu” (2014b: 16) ujętym jednak w perspektywie instytucjonalno-organizacyjnej i traktowanym jako „bardzo ważny obszar funkcjonowania państwa”. Wywiad jako instytucja państwa realizuje w pierwszym rzędzie zadania związane z bezpieczeństwem, służąc instytucjom władzy politycznej, w szczególności rządowi, choć jednocześnie spełniając cele i zamierzenia społeczeństwa. Państwocentryczna perspektywa przyjęta przez Minkinę eksponuje rolę wywiadu traktowanego jako aparat gromadzenia, rozpoznania i analizy informacji pożądaných z punktu widzenia interesów bezpieczeństwa narodowego w procesach decydowania politycznego. Każde nowożytne państwo funkcjonuje w otoczeniu międzynarodowym, stąd też wywiad jest instrumentem państwa w celu rozpoznania i analizy zagrożeń, których źródła znajdują się poza granicami danego państwa i wiążą się z działalnością podmiotów państwowych i pozapaństwowych. Wywiad, w wymiarze zewnętrznym, nie tylko aktywnie gromadzi informacje o podmiotach zagranicznych, ale również wspiera dążenia do uzyskania przez dane państwo jak najlepszej pozycji w systemie międzynarodowym, prowadząc m.in. tajne operacje pozainformacyjne w celu wpływania na wydarzenia lub decyzje polityczne w innych państwach, nierzadko z przekroczeniem granic prawa i naruszeniem żywotnych interesów danych państw. Autor, przywołując poglądy Waldemara Kitlera (2010: 103, cyt. za Minkina 2014b: 87), zalicza wywiad i służby specjalne do instytucji państwa mających na celu oddziaływanie na inne podmioty zagraniczne oraz ochronę interesów narodowych przed działaniem innych podmiotów wewnętrznych. Eksponuje cechy wyróżniające wywiad na tle instytucji i organów administracji publicznej, takie jak tajność, ochrona informacji niejawnych, operacje specjalne, specjalne procedury i wymogi kadrowe.

Drugą ważną monografią jest książka M.A. Kamińskiego *Ewolucja wywiadu jako instytucji państwa* (2021). Jest ona poświęcona wywiadowi jako instytucji państwa działającej na podstawie ustalonych reguł i mechanizmów, podlegającej zmianom, ewolucji i transformacji w perspektywie długoterminowej (autor wychodzi od czasów starożytnych). Wybór instytucjonalizmu historycznego jako ramy teoretycznej badań prezentowanych w monografii był z jednej strony deklaracją metodologiczną, ale jednocześnie oddawał pogląd autora na wywiad jako „jeden z filarów bezpieczeń-

stwa narodowego i ważną instytucję państwa” (M.A. Kamiński 2021: 15), realizujący kilka zasadniczych funkcji i zadań: mechanizmu gromadzenia, analizy i dostarczania informacji w celu podejmowania decyzji, środka realizacji tajnych operacji, aparatu kontrwywiadowczego przeciwdziałającego aktywności szpiegowskiej i sabotażowi ze strony wrogich służb, a także podmiotu zaangażowanego w przeciwdziałanie i zwalczanie terroryzmu. M.A. Kamiński uważa się za ucznia „szkoły” Kitlera (zob. stanowisko Minkiny) i podkreśla, że „wywiad jest nierozdzielnie związany z państwem” (2021: 513), dodając przy tym, że państwo nie ma monopolu na działalność wywiadowczą. Funkcje i zadania przypisane państwowemu aparatowi wywiadowczemu są realizowane także przez organizacje międzynarodowe i aktorów niepaństwowych, w tym podmioty prywatne. Historyczna perspektywa zaproponowana przez M.A. Kamińskiego umożliwia przy wykorzystaniu teorii zależności od ścieżki (*path dependence*) prześledzenie dynamiki systemu instytucjonalnego służb wywiadowczych w perspektywie przekształceń instytucji, równowagi instytucjonalnej i jej zaburzeń, a nawet gruntownych zmian systemowych.

Jeszcze jedną wartościową monografią jest książka Andrzeja Żebrowskiego *Wywiad i kontrwywiad XXI wieku* (2010). Autor wielu prac dotyczących problematyki wywiadowczej w ujęciu instytucjonalnym, polskich służb i bezpieczeństwa informacyjnego snuje swe rozważania, bazując na zaznaczeniu różnic między wywiadem operującym w środowisku zewnętrznym (zagranicznym) a kontrwywiadem chroniącym bezpieczeństwo narodowe przed wrogimi działaniami obcych służb. To właśnie on jako pierwszy w Polsce podjął pogłębione rozważania nad służbami specjalnymi Polski po 1989 r. (Żebrowski, Żmigrodzki & Babula 1999; zob. Żebrowski 2001, 2005, 2008, 2010, 2013a, 2013b). Monografia Żebrowskiego, chronologicznie wcześniejsza od książek Minkiny i M.A. Kamińskiego, odzwierciedla stan polskich badań nad wywiadem poprzedzający okres ożywienia z początku drugiej dekady bieżącego wieku. Ujmuje ona służby wywiadowcze w wyraźnie zaznaczonym pozimnowojennym kontekście geostrategicznym, którego cechą było wyeksponowanie w katalogu zagrożeń bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego takich zjawisk, jak terroryzm, międzynarodowa przestępczość zorganizowana czy proliferacja broni masowego rażenia, a także zagrożenia asymetryczne. Walorem tej pracy jest spojrzenie na wywiad i kontrwywiad z perspektywy strategicznej, organizacyjno-funkcjonalnej, procesualnej oraz adaptacyjnej. Cenne jest też zwrócenie uwagi na problem upolitycznienia struktur wywiadowczych oraz ich instrumentalnego traktowania przez rządzących.

Ten ostatni element badań służb wywiadowczych pojawił się w szeroko komentowanej książce *Wywiad a władza* (2009). Jej autor Zbigniew Siemiątkowski jest jednym

z nielicznych przedstawicieli SW, którzy pełnili wysokie funkcje polityczne, partyjne i rządowe. Jego doświadczenia są unikatowe. Jako minister spraw wewnętrznych nadzorował UOP, był ministrem koordynatorem służb, pełnił obowiązki szefa UOP, kierował Agencją Wywiadu (AW), zasiadał też w Komisji do Spraw Służb Specjalnych (KSS). Mimo historycznego charakteru pracy, ograniczenia badań do wywiadu cywilnego w okresie PRL, monografia ta akcentuje złożone i wielowymiarowe powiązania między instytucjami władzy wykonawczej a służbami wywiadowczymi działającymi „w strefie cienia” niedostępnej dla publiczności, gdyż będącej częścią aparatu państwowego kierującego się imperatywami politycznymi i ideologicznymi.

Związki wywiadu z władzą, w szczególności instytucjami władzy wykonawczej w państwie, stanowią osnowę polskich SW. Jest to skutek żywiołowych przeobrażeń polityczno-ustrojowych w następstwie upadku komunizmu, a następnie trudnej transformacji w kierunku demokratycznego kapitalizmu w warunkach burzliwego otoczenia międzynarodowego. Skomplikowana i nie do końca udana przebudowa struktur rozpoznawczo-wywiadowczych zwiększała ich podatność na wpływy polityczne i zależność od formacji sprawującej rządu w RP. Możliwości i zdolności pozyskiwania informacji dawały im uprzywilejowaną pozycję w systemie bezpieczeństwa narodowego, a jednocześnie rodziły wiele pokus wykorzystania posiadanych kompetencji i zasobów do politycznych gier, załatwiania osobistych spraw czy osiągnięcia korzyści materialnych. Pisali o tym m.in. Żebrowski (2005), Zbigniew Grzegorowski (2013) i Piotr Swoboda (2016).

Badanie ewolucji systemu instytucjonalnego polskich służb wywiadowczych na gruncie łączącym politologię z naukami o bezpieczeństwie oraz naukami o zarządzaniu obarczone jest istotnym problemem definicyjnym. W polskiej terminologii naukowej, prawniczej i ogólnoinformacyjnej dominuje określenie „służby specjalne”. Choć zazwyczaj utożsamiane są ze służbami wywiadowczymi (*intelligence services*), to jednak narzucona przez regulacje ustawowe kategoryzacja organów i służb realizujących funkcje i zadania o charakterze rozpoznawczym i analityczno-wywiadowczym wywołuje wątpliwości definicyjne i nieład pojęciowy (Zalewski 2005; Żebrowski 2010; Kolaszyński 2016: 24–33; Pożarski 2019; Słoń & Wójcik 2020: 10–12). Podstawą ujęć powszechnie przyjętych w polskich SW może być definicja służb specjalnych zawarta w *Słowniku terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*: „Służby specjalne to ogólna nazwa dla cywilnych i wojskowych służb organizujących i prowadzących działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze” (Łepkowski 2002). Przyjęło się jednak w polskich studiach wywiadowczych, że „służby specjalne” są terminem najpowszechniejszym i najbardziej pojemnym. Poświęcono im nawet specjalny leksykon: *Polskie służby specjalne. Słownik*

(Wojtaszczyk 2011). Podobnie leksykalny charakter ma praca zbiorowa prezentująca służby specjalne i wywiadowcze z 19 państw europejskich: *Legal Aspects of the European Intelligence Services' Activities* pod redakcją Piotra Burczaniuka (2022). Niemniej jednak status formalno-prawny służb specjalnych oraz wywiedziona z niego definicja na gruncie polskiego ustawodawstwa pozostają przedmiotem licznych interpretacji i analiz. Zawężenie statusu „służby specjalnej” do pięciu tzw. ustawowych organów cywilnych i wojskowych wykonujących zadania wywiadowcze i kontrwywiadowcze było przedmiotem wielu, nierzadko krytycznych, analiz i ocen (Hoc 2002b; Jobda 2004; Zalewski 2005; Bury 2009; Krzak & Gibas-Krzak 2012). Wskazywano na konsekwencje stosowania terminu „służby specjalne” jako pojęcia prawnego i skutków norm regulujących status prawny tych służb i materię ich działania, np. dla ustawowego określenia zakresu ich kompetencji (Bożek 2008; Gruszczak 2009). Zwracano uwagę na skutki zawężającej wykładni normatywnej dla doktryny, która poprzez odwołanie do wykładni semantycznej i pojęciowej rozszerzała pole o instytucje i organy prowadzące czynności związane z pozyskiwaniem, gromadzeniem i przetwarzaniem informacji dotyczących bezpieczeństwa oraz ładu publicznego. Innymi słowy, ustawowa kategoria służb specjalnych została uzupełniona o podmioty systemu bezpieczeństwa państwa prowadzące działania o charakterze rozpoznawczym i wywiadowczym ukierunkowane na wykorzystywanie metod pracy operacyjnej do ochrony bezpieczeństwa państwa i realizacji podstawowych interesów narodowych (Bożek 2005: 92–104). Niekiedy zauważano, że brak legalistycznej precyzji i niedookreśloność definicyjna służb specjalnych i innych organów realizujących czynności operacyjno-rozpoznawcze (COR) oraz analityczno-informacyjne (CAI) nie jest osobliwością polskich regulacji normatywnych, istnieje w większości państw zachodnich (Galicki 1996: 3).

Pomijając polskie spory o zakres definicyjny pojęcia „służby specjalne”, wielu autorów nawiązuje w swoich publikacjach do klasycznej debaty w międzynarodowych SW odnoszącej się do pojmowania wywiadu jako z jednej strony „sztuki wywiadu” (*art of intelligence*), a z drugiej jako praktyki, „rzemiosła” (*tradecraft*). Oprócz wspomnianych już książek Minkiny i M.A. Kamińskiego cennym wkładem w tę debatę jest dorobek Józefa S. Kozłowskiego. W swych monografiach (2016, 2020) i artykułach (2021, 2023a) kładzie nacisk na elementy praktyczne, dotyczące metod i technik stosowanych w działaniach analityczno-wywiadowczych. Praktyczne aspekty analizy informacji, w tym metod i technik, znalazły odzwierciedlenie w publikacjach Krzysztofa Liedela, Pauliny Piaseckiej i Tomasza. R. Aleksandrowicza (2012, 2013).

Umieszczenie służb specjalnych w ustroju politycznym państwa, określenie ich roli w systemie bezpieczeństwa narodowego, a także ocena ich działań z punktu widzenia

ładu ustrojowego oraz porządku publicznego jawią się jako jeden z głównych problemów badawczych (Grzegorowski 2013; Siemiątkowski & Zięba 2016). Zagadnienie wkomponowania służb specjalnych jako organów państwa w prawno-instytucjonalne ramy ustroju demokratycznego podejmowane było w różnych ujęciach (modelowym, praktycznym, aksjologicznym) i z różnych perspektyw (systemowej, funkcjonalnej, normatywnej). Na szczególne wyróżnienie zasługują monografie Sławomira Zalewskiego (2002, 2005), Mateusza Kolaszyńskiego (2016), Przemysława Szustakiewicza (2021) oraz posiadająca wyraźnie zaznaczony rys historyczny praca Łukasza Romana i Grzegorza Winogrodzkiego (2016), a także monografie wieloautorskie Martina Bożka, Małgorzaty Czuryk, Mirosława Karpiuka i Jarosława Kostrubca (2014) oraz Bartłomieja Opalińskiego, Macieja Rogalskiego i Szustakiewicza (2016). Rozważane są też konkretne aspekty wkomponowania służb w system organów państwa, np. Swoboda zajął się analizą ewolucji i wadliwego kształtu ustrojowego funkcji ministra koordynatora (2021).

Temat służb od strony ich modeli i ewolucji jest podejmowany regularnie. Czynili to m.in. Zalewski (2002), Paweł Pochodyła i Marek Żmigrodzki (2008) oraz Andrzej Misiuk (2010). Pierwsze szersze modelowe ujęcie zaproponowała Sylwia Galij-Skarbińska, która rozważała funkcje służb specjalnych, ich umiejscowienie w administracji publicznej, rolę w dyktaturach, przeobrażenia aparatów wywiadowczych państw postkomunistycznych i proces tworzenia UOP (2019).

Uszczegółowieniem debaty dotyczącej statusu służb specjalnych było odniesienie do organów państwowych prowadzących COR oraz śledztwa i dochodzenia (Bożek 2015; Burczaniuk 2017). Abstrahując od wymiaru prawnokarnego i kryminologicznego, ustrojowy i instytucjonalny kontekst metod i technik stosowanych przez służby specjalne i organy ścigania, głównie w trakcie kontroli operacyjnej i postępowania przygotowawczego, rodzi dodatkowe kwestie. Bożek i inni wskazywali na napięcie między aksjologią demokratycznego państwa prawa a pragmatyką działań służb specjalnych. Podkreślali, że te podmioty mają szczególne możliwości ingerowania w prawa podstawowe jednostek mimo ich gwarancji konstytucyjnych (Bożek, Czuryk, Karpiuk & Kostrubiec 2014). Kolaszyński z kolei wskazuje na problem ustalenia specyfiki statusu ustrojowego służb specjalnych w rozumieniu ustawowym, który powoduje brak klarowności rozdziału obowiązków między służbami specjalnymi a służbami bezpieczeństwa i porządku publicznego. Zauważa natomiast, że służby specjalne „są ulokowane bliżej ośrodka władzy i pozostają bardziej podatne na zmiany zachodzące na scenie politycznej” (2016: 303).

Aspektem statusu ustrojowego oraz funkcjonowania służb specjalnych był nadzór i kontrola. Temat ten przyciąga coraz większą uwagę ze względu na wagę tego zagadnienia, a także reperkusje o charakterze ustrojowym i prawno-politycznym (Bożek 2010; Bożek, Czuryk, Karpiuk & Kostrubiec 2014: rozdz. V; Kuć 2017; Jastrzębski 2018; Kolaszyński 2018, 2021). Pierwszą całościową analizą zagadnienia cywilnej kontroli nad służbami specjalnymi w kontekście standardów państwa demokratycznego była praca Żebrowskiego (2001), obejmująca lata 90. XX w. Najpełniejszym monograficznym ujęciem tej problematyki jest *Kontrola służb specjalnych w Polsce* autorstwa Zalewskiego (2021). Autor podkreśla, że funkcjonalne powiązanie służb specjalnych z władzą państwową wymaga stworzenia mechanizmu ochrony tych służb przed upolitycznieniem i instrumentalizacją przez władzę wykonawczą. Jednocześnie niezbędne jest dostosowanie prawnych środków nadzoru i kontroli do wymogu ochrony zasobów informacyjnych i kadrowych służb specjalnych (Zalewski 2021: 197).

Pogłębienie badań nad służbami specjalnymi było wynikiem formalnego podziału na służby cywilne i służby wojskowe. Cywilnym służbom specjalnym poświęcona jest monografia Patryka Dobrzyckiego (2020), która zawiera analizę prawno-instytucjonalną cywilnych służb specjalnych RP w kontekście ich wpływu na skuteczne zarządzanie systemem bezpieczeństwa narodowego. Autor krytycznie ocenił przyjęte regulacje normatywne i kompetencyjne pod względem właściwego wykorzystania posiadanych zasobów ludzkich i materialnych do skutecznej realizacji zadań związanych z wykrywaniem i przeciwdziałaniem zagrożeniom bezpieczeństwa państwa. Oprócz przedstawienia ogólnych ujęć problematyki cywilnych służb specjalnych sporo uwagi poświęcono poszczególnym instytucjom mającym ten status. Na pierwszy plan wysuwa się ABW, której poświęcono dość liczne i nierzadko pogłębione studia w wymiarze prawnym i instytucjonalnym (Bożek 2003; Skoneczny 2009; Opaliński, Rogalski & Szustakiewicz 2017; Kęsek 2020; Burczaniuk 2021).

Z kolei wojskowe służby wywiadowcze budziły zainteresowanie badaczy z uwagi na zmiany geostrategiczne wywołane przez rozszerzenie NATO na wschód, włączenie Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego, udział polskich sił zbrojnych w zagranicznych misjach i operacjach wojskowych. Nie bez znaczenia była logika instytucjonalna uzasadniająca ograniczony charakter przeobrażeń w tych służbach po 1989 r. Najpełniej te kwestie przedstawiają autorzy koordynowanej naukowo przez Żebrowskiego pracy *Rola służb specjalnych w siłach zbrojnych* (1999). Po reformie struktur wywiadu wojskowego w 2006 r. w wyniku likwidacji Wojskowych Służb Informacyjnych (WSI), wojskowe służby specjalne wzbudzały umiarkowane zainteresowanie badaczy, głównie wskutek istotnych ograniczeń w dostępie do wiarygodnych informacji o ich

działalności. Wskutek tego wyniki badań sprowadzały się zazwyczaj do przedstawienia odpowiednich regulacji prawnych (ustawowych) i ich powierzchownej analizy dogmatycznej (Karpiuk 2010; Prusak 2012).

Kolejnym obszarem zainteresowań badawczych jest kontrwywiad jako forma aktywności służb bezpieczeństwa państwa, która ma na celu ochronę kluczowych sektorów bezpieczeństwa przed nieuprawnionym dostępem ze strony podmiotów realizujących zadania obcych służb wywiadowczych. Sporo uwagi tej problematyce poświęca Minkina. Jego zdaniem kontrwywiad „chroni obywateli przed szeroko pojętym szpiegostwem oraz sabotażem wymierzonym w system państwowy, zabezpiecza ich dobro, infrastrukturę oraz zasoby informacyjne” (Minkina 2014b: 367). Najpełniejszym, monograficznym opracowaniem jest praca Bolesława Piaseckiego (2021), choć nie brakuje innych publikacji odnoszących się do roli i zadań kontrwywiadu (Zalewski 2016; Górka 2017).

W odróżnieniu od anglosaskich SW dyscypliny wywiadowcze nie spotkały się ze znacznym zainteresowaniem ze strony polskich badaczy. Po części wynikało to z ograniczeń lub braku zdolności aparatu wywiadowczego państwa polskiego do zastosowania metod opartych na zaawansowanych technologiach i infrastrukturze technicznej, jak np. rozpoznanie sygnałowe (elektromagnetyczne, SIGINT) czy rozpoznanie geoprzestrzenne (GEOINT). Z drugiej strony ekspansja internetu i masowe wykorzystywanie informacji pochodzących ze źródeł otwartych skłaniały do odświeżenia wiedzy o tzw. białym wywiadzie oraz o możliwościach rozpoznania jawnoźródłowego i analizy wywiadowczej na podstawie nieujawnionych źródeł informacji (OSINT). Popularność tej ścieżki badań widoczna była od końca pierwszej dekady XXI stulecia w działalności istniejącego od 2005 r. w CC Centrum Badań nad Terroryzmem (CBnT), którego analitycy popularyzowali tematykę wykorzystywania źródeł otwartych w działaniach wywiadowczych (Aleksandrowicz 2009; Liedel & Serafin 2011), a ponadto prezentowali wiedzę teoretyczną i praktyczną w odniesieniu do metodologii, technologii, organizacji i zarządzania strukturami i procesami analizy informacji (Liedel, Piasecka & Aleksandrowicz 2012a, 2012b, 2013). Prawne i kryminologiczne spojrzenie na przydatność otwartych źródeł informacji w analizie kryminalnej i metodyce działań dochodzeniowo-śledczych zawarte zostało w publikacjach prawników, kryminologów i przedstawicieli nauk o zarządzaniu związanych z Uniwersytetem w Białymstoku i WSP (AP) w Szczytnie (Filipkowski & Mądrzejowski 2012). Przeważa przekonanie, iż coraz powszechniejsze i bardziej zaawansowane technologie pozyskiwania i przetwarzania danych, a także komputerowe techniki wsparcia analizy informacji, dają mocny impuls do szerokiego zastosowania w strukturach wywiadowczych, organach ścigania, a także

ośrodkach analitycznych wspierających procesy decyzyjne na szczeblu naczelnych organów władzy wykonawczej (Saramak 2015). Inne dyscypliny wywiadowcze są okazjonalnie prezentowane albo w formie przyczynkarskiej, albo jako element szerszych opracowań monograficznych. Przykładowo, tematyka rozpoznania geoprzestrzennego została omówiona skrótowo i z naciskiem na kwestie techniczne w pracy Tomasza Bajerowskiego i Anny Kowalczyk (2013). Zwraca natomiast uwagę stosunkowo duże zainteresowanie wykorzystaniem metod i technik pozyskiwania i analizy informacji w wymiarze ekonomicznym. Pojawiło się ono dość wcześnie, bo na przełomie XX i XXI w. (Kwieciński 1999; Borowiecki & Romanowska 2001), przynosząc zarówno przekrojowe, ogólnoinformacyjne prace (Korzeniowski & Peplowski 2005; Ciecierski 2009), jak i szczegółowe opracowania wybranych aspektów wywiadu gospodarczego (Minkina 2005; Bodziony 2012; Niemczyk 2013).

Tematyka międzynarodowej współpracy wywiadowczej pojawia się w ogólnych opracowaniach zagadnień wywiadowczych we współczesnym państwie (Minkina 2014b: rozdz. 5), jak też w monograficznych publikacjach oraz artykułach podejmujących wybrane aspekty tej współpracy. Zazwyczaj dotyczą one relacji dwustronnych, współdziałania na poziomie organizacji międzynarodowych, współpracy międzyinstytucjonalnej (Minkina 2008), a także wspólnych operacji wybranych służb, zarówno polskich, jak i zagranicznych. Tematykę europejskiej współpracy wywiadowczej podejmował w swoich badaniach jeden z nas. Dwie monografie poświęcone współpracy wywiadowczej w Unii Europejskiej (Gruszczak 2015, 2016) i wiele artykułów (zob. np. 2022a, 2022b, 2023) na ten temat przyniosły stosunkowo obszerną wiedzę o skomplikowanych i nie zawsze skutecznych metodach i mechanizmach współdziałania na forum UE. Cenną publikacją, opartą w dużej mierze na doświadczeniach autora ze służby w strukturach wywiadowczych NATO, jest książka Jarosława Stróżyka (2020), od 2023 r. szefa wojskowego kontrwywiadu, dotycząca uwarunkowań i właściwości środowiska bezpieczeństwa międzynarodowego oraz jego wpływu na możliwości, zakres i efekty współpracy państw na płaszczyźnie wywiadowczej.

Zainteresowanie polskich badaczy obejmuje także państwowe służby wywiadu oraz narodowe wspólnoty wywiadowcze, w szczególności te powołane przez światowe mocarstwa jako narzędzie realizacji ich polityki zagranicznej albo jako instrument ochrony systemu politycznego przed wewnętrznymi lub zewnętrznymi zagrożeniami. Z naturalnych powodów szczególną uwagę przyciągają służby Federacji Rosyjskiej. W tym zakresie na uwagę zasługują monografie Minkiny (2016), Andrzeja Grajewskiego (1998), Marka Berlińskiego i Roberta Zulczyka (2016), Kamila Baraniuka (2017), a także liczne publikacje Kazimierza Kraja (np. 2010; 2017). Zaskakuje natomiast brak

badania nad amerykańską wspólnotą wywiadowczą i jej poszczególnymi instytucjami. Wyjaśnieniem może być ogrom publikacji autorów z kręgu anglosaskiego, z których wiele przekładanych jest na język polski. Jeśli chodzi o inne państwa, warto zauważyć publikacje dotyczące WB (Michalak 2006; Kolaszyński 2013); Izraela (Górka 2015), Chin (Adamczyk & Baraniuk 2017; Pożaroszczuk 2017a) i Niemiec (Gawryszewski 2012; Moroska-Bonkiewicz 2013).

Jesteśmy zainteresowani tym, jaki wpływ na polską politologiczną, „bezpieczeństwową” i internacjologiczną refleksję SW będzie miała rosyjska napaść na Ukrainę i rozwój sztucznej inteligencji. W światowej literaturze już dostrzega się lub antycypuje nadchodzący *paradigm shift*, w którym literatura na temat służb i same służby wrócą „do korzeni”, czyli problematyki suwerenności i obronności, wypartej przed dwiema dekadami przez globalną walkę z terroryzmem (Shpiro 2023). Przed kilkoma laty Marek Górka uchwycił ten sposób myślenia w tytule książki: *Służby wywiadowcze w epoce terroryzmu* (2016). Być może nadchodzi (albo powraca) więc nowa (czy na pewno?) epoka, która będzie wymagała innego rodzaju namysłu i przyjęcia bardziej „militarnej” perspektywy. To o tyle ciekawe i wymagające, że właśnie refleksja na temat wojskowych aspektów SW wydaje się jedną z najsłabszych części polskiej literatury – i to niezależnie od nurtu (wyjąwszy opracowania dotyczące wojen światowych). Zresztą powstały już pierwsze prace, w których wiąże się agresję Moskwy z problematyką SW, choć siłą rzeczy mają na razie przyczynkarski charakter (zob. np. Gruszczak 2023b).

STUDIA WYWIADOWCZE W PERSPEKTYWIE HISTORYCZNEJ

Niewątpliwie najrozleglejsza wiedza na temat służb wywiadowczych została zgromadzona przez polskich badaczy pracujących w ramach nurtu historycznego. Używamy tu pojęcia „nurtu” w znaczeniu ogólnym, tak jak w pozostałych przypadkach, kierując się przede wszystkim metodologią badawczą, a nie tematem. Granica pomiędzy „klasyczną” historią uprawianą przez historyków a historią polityczną, często kojarzoną z NoPiA, jest płynna. Sądzymy, że historia polityczna jest obszarem, który równoprawnie „przynależy” zarówno do historyków, jak i politologów oraz przedstawicieli innych dyscyplin. Nie podzielamy zdania, że kryterium podziału wyznacza czy powinna wyznaczać jakaś arbitralnie określona data. Wśród części środowiska popularne jest przekonanie, że 1989 r. stanowi granicę pomiędzy historią polityki (polityczną) a politologią. Uważamy to stanowisko za nieprzekonujące i sądzymy, że jedynym kryterium powinna być metoda badawcza. Niektórzy politolodzy wskazują zresztą, że wszystko, co wydarzyło się wczoraj, jest już historią (najnowszą) i sądzymy, że jest w tym wiele racji.

Specyficzne dla światowej refleksji w ramach *intelligence studies* jest poświęcanie znacznej uwagi zamierzchłej historii służb i wnikliwe opisywanie genezy dzisiejszych instytucji. Najlepszym przykładem jest fundamentalna, przekrojowa pozycja *The Secret World* autorstwa Christophera Andrew (2018), a także prace takie jak *Information Gathering in Classical Greece* (Russell 1999), *Intelligence Activities in Ancient Rome* (Sheldon 2004) czy *Venice's Secret Service* (Iordanou 2019). Podobna refleksja w zasadzie nie występuje w polskiej literaturze, wyjąwszy pojedyncze, przyczynkarskie pozycje, m.in. autorstwa Anny Pikulskiej-Robaszkiewicz (1994), Arkadiusza

Dymowskiego (2013), Andrzeja Wypustka (2013) czy Justyny Doroszczyk (2018). Wyjątki w postaci wyczerpujących pozycji opisujących przednowoczesnych protoplastów dzisiejszych służb są rzadkością. Należy do nich m.in. praca Sławomira Józwiaka *Wywiad i kontrwywiad w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach* (2004; zob. też 2003, 2005), w której autor zbadał całość klasycznych zagadnień związanych z tą problematyką (zadaniowanie, koordynowanie, agentura, finansowanie, kierunki działania, ochrona informacji niejawnych, dezinformacja), czy wspomniane w rozdz. 1 *Ewolucja wywiadu* M.A. Kamińskiego oraz *Tajemnice wywiadu wewnętrznego Słonia i Wójcika*. Należy też podkreślić znaczenie dwóch pozycji Krzysztofa Rożka: *Wywiad polski za Piastów i Jagiellonów* (2018) oraz *Wywiad Rzeczypospolitej Obojga Narodów* (2021). Choć autor nie jest zawodowym badaczem, jego prace są staranne treściowo oraz metodologicznie i stanowią dogodny punkt wyjścia do dalszych studiów. Nie do przecenienia jest również ich walor popularyzatorski.

Niewiele uwagi poświęca się nowożytności, refleksja na temat służb zaczyna się właściwie od I wojny światowej, ewentualnie okresu bezpośrednio ją poprzedzającego. Temat służb wywiadowczych przełomu XIX i XX w. podejmował Jerzy Gaul. Pisał np. o austro-węgierskich (2006) czy niemieckich (2010) służbach wywiadowczych. Ciekawą, choć raczej mało przekonującą od strony metodologicznej, jest podjęta niedawno przez Piusa Kacprzaka próba opisanie polskich służb „od Kościuszki do Piłsudskiego”. Zaplanowano ją na trzy tomy, a w chwili zamykania niniejszej książki dostępne były dwa – dotyczący powstań: kościuszkowskiego, listopadowego i styczniowego (2022) oraz poświęcony I wojnie światowej (2023).

Jan Eugeniusz Zamojski, który studiował ekspozyturę „F-2”, polską siatkę wywiadowczą w okupowanej Francji, pisał przed laty: „U nas wywiad to było na ogół coś, czym «porządni ludzie» się nie zajmują. Dwójka, defensywa – na tych nazwach ciążyło odium, i to nie tylko w uszach przeciwników przedwojennego ustroju Polski” (Zamojski 1980: 79). Dziś sytuacja wygląda inaczej. Temat służb II RP, cywilnej „Defy” (Defensywa Policji Państwowej, Defensywa Polityczna) i wojskowego Oddziału II, cieszy się wśród polskich historyków dużą popularnością. Jest on zgłębiany od początku istnienia suwerennej Polski, np. przez Henryka Ćwięka (1994). W 1998 r. Misiuk opublikował pierwszą syntezę, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, która została rozwinięta po latach (2016). Ukazał się także *Polski wywiad wojskowy 1918–1945* pod redakcją Piotra Kołakowskiego i Andrzeja Peplńskiego (2016) oraz *Tajne służby Rzeczypospolitej w latach 1918–1939* Tadeusza Dubickiego (2023), będące kompilacją tekstów tego autora opublikowanych na różnych łamach, uzupełnionych przez nowe treści. Szeroki ogląd problematyki służb II RP, ich organizowanie w złożonym środowisku

społeczno-politycznym, walkę ze szpiegostwem i organizowanie siatki agenturalnej oferuje *Wywiad i kontrwywiad a bezpieczeństwo Polski odrodzonej po 1918 roku* pod redakcją Ćwięka i Malwiny Siewier (2019). Interesującego zadania podjęli się Jan Władcki i Anna Szuba-Boroń, analizując sprawy o szpiegostwo, jakie toczyły się w II RP przed sądami wileńskimi (2020). O służbach w kontekście polsko-litewskim pisał też m.in. Tomasz Gajownik (2016).

Temat służb w kontekście obu światowych wojen i okupacji jest dość często podnoszony w literaturze. Podejmowano go też w okresie PRL, choć, z oczywistych względów, skupiano się na jednym odcinku, np. *Działalność Abwehry* pióra Leszka Gondka (1971). W wolnej Polsce publikowane są zarówno wyniki badań dotyczące spraw szczegółowych, np. kryptografii (Bury 2004) czy działań wymierzonych w konkretne odcinki polskiego podziemia (Charczuk 2006), jak i szersze opracowania, np. pokonferencyjny *Wkład polskiego wywiadu w zwycięstwo aliantów* pod redakcją Zdzisława Jana Kapery (2004), *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej* pod redakcją Władysława Bułhaka (2008), *Wywiad polski w III Rzeszy* Gondka (2011) czy *Pretorianie Stalina* Kołakowskiego (2013). Powstał także pięciotomowy słownik biograficzny oficerów polskiego wywiadu w okresie II wojny światowej. Dubicki i Andrzej Suchcitz przedstawili w nim ponad 300 biogramów (2009, 2012–2013, 2019, 2022).

Bardzo aktywna na polu popularyzowania wiedzy o służbach II RP jest ABW. W 2012 r. w jej Centralnym Ośrodku Szkolenia i Edukacji ABW w Emowie (COS), z inicjatywy Zbigniewa Nawrockiego, badacza związanego zarówno z UOP (później ABW), jak i IPN, rozpoczęto realizację projektu inspirowanego postacią patrona COS, gen. dyw. Stefana Roweckiego „Grota”. Do flagowych efektów należy cykl *Kontrwywiad II RP*, w ramach którego do 2022 r. ukazało się 10 tomów zawierających blisko 200 artykułów autorstwa ponad 60 badaczy, na czele z Arturem Ochałem, Bogusławem Polakiem i Michałem Polakiem, a także Dubickim, Beatą Mąciór-Majką, Ryszardem Oleszkowiczem, Tomaszem Sypniewskim i Aleksandrem Woźnym. Zbiór obejmuje teksty dotyczące konkretnych spraw i postaci, merytorycznych i geograficznych odcinków działania polskich służb specjalnych i pokrewnych instytucji oraz aparatów wywiadowczych innych państw. Część tych tekstów została też opublikowana w ramach trzytomowej serii *Sekretna wojna* zredagowanej przez Nawrockiego (2014, 2015a, 2015b).

Przede wszystkim problematyka służb specjalnych w ujęciu historycznym jest rozwijana w studiach nad aparatem bezpieczeństwa PRL. Najważniejszym ośrodkiem jest

IPN, którego dorobek w tym zakresie jest liczony w setkach pozycji⁵. Można podzielić je na dwie kategorie: prace poświęcone różnym aspektom życia w komunizmie, postawom sprzeciwu, procesom politycznym, stanowi wojennemu i „Solidarności” oraz prace poświęcone ściśle komunistycznej bezpiece. O tych pierwszych nie wspominamy – właściwie każda praca IPN w taki lub inny sposób dotyka spraw operacyjnych czy śledczych prowadzonych przez bezpiekę. Skupiamy się na publikacjach poświęconych służbom. Trzeba przy tym podkreślić, że IPN prowadzi badania nad służbami historycznych dyktatur w ramach paradygmatu aparatu represji, a zatem postrzegając je jako instytucje substancjalnie inne niż służby wywiadowcze państwa demokratycznego. Otwarte pytanie brzmi, czy odtwarzanie dziejów komunistycznej czy nazistowskiej policji politycznej należy w ogóle uznawać za część SW. My nie mamy co do tego wątpliwości, wiemy jednak, że część historyków jest w tym zakresie sceptyczna, postrzegając swój obszar badań jako niemający wiele wspólnego z analizowaniem funkcji i ewolucji współcześnie istniejących służb.

Najważniejszym z perspektywy SW przedsięwzięciem IPN są badania prowadzone w ramach jednego z Centralnych Projektów Badawczych instytucji, pod szyldem *Struktury i metody działania aparatu bezpieczeństwa w Polsce* (nazwa ulegała zmianie), koordynowane najpierw przez Łukasza Kamińskiego, a następnie przez Bułhaka, Roberta Klementowskiego i Witolda Bagińskiego. Projekt nie ogranicza się oczywiście do bezpieki, ale nawet w pracach dotyczących zbliżonych struktur policyjnych, penitencjarnych czy granicznych tematy te się pojawiają. W jego ramach powstało kilka sztandarowych dzieł.

Poza „flagowcem”, czyli wydawanym od 2002 r. czasopismem „Pamięć i Sprawiedliwość”, na łamach którego wielokrotnie podnoszono tematy wywiadu, kontrwywiadu i policji politycznej (zob. rozdz. 5.5), IPN wydaje też czasopismo sprofilowane. W ramach wspomnianego centralnego projektu w 2004 r. uruchomiono „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” (ARwPL), jeden z najważniejszych periodyków dla polskich SW. Do 2023 r. ukazało się 21 numerów. Choć autorzy odnoszą się do spraw historycznych, warto zwrócić uwagę, jak wiele poruszanych przez nich wątków ma charakter „uniwersalny”: metody werbunku i przypadki zrywania się agentów ze współpracy, defraudacje funduszu operacyjnego, plany reorganizacji służb i problemy z ich wdrożeniem, a także dysfunkcje w systemie szkolenia kadr (zob. nr z 2017 r.). Jeśli chodzi o ostatnie z wymienionych zagadnień, zasługującym na szczególne polecenie jest artykuł Siemiątkowskiego, w którym przedstawia on losy „Lasu” na tle zmienia-

⁵ Do 2020 r., czyli przez dwie dekady istnienia, IPN wydał ponad 3 tys. publikacji.

jącej się rzeczywistości politycznej i tłumaczy, dlaczego pod koniec lat 80. oficerowie wywiadu tak łatwo pożegnali się z „socjalizmem, starymi sojuszami i zobowiązaniami” (2017: 366).

Poza czysto faktograficznym wymiarem sprawy, na łamach ARwPL ukazało się kilka artykułów o dużym znaczeniu dla metodologii badań SW: *Materiały operacyjne służb specjalnych PRL jako źródło historyczne. Uwagi metodologiczne* (Antoni Dudek, Zdzisław Zblewski); *Osobowe źródła informacji organów bezpieczeństwa Polski Ludowej* (Wojciech Sawicki) i *Jak badać dzieje aparatu bezpieczeństwa w Polsce Ludowej?* (Jerzy Eisler). Temat ten pojawiał się też na łamach wspomnianej „Pamięci i Sprawiedliwości”, m.in.: *Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródło* (Andrzej Paczkowski) czy *Problem wiarygodności teczek* (Krzysztof Brzechczyn). Temat służb, także w tym ujęciu, gości również na łamach „Przeglądu Archiwalnego IPN” (zob. Zieliński 2010b). Liczne prace poświęcone historii PRL autorstwa wspomnianego Paczkowskiego, choć trudno byłoby zakwalifikować go jako badacza SW, mają duże znaczenie dla literatury przedmiotu, przekrojowo ukazując rolę służb komunistycznego państwa, ich relacje z aparatem władzy i politykę represji.

Ponieważ w rozdz. 6 przedstawiamy m.in. odpowiedzi praktyków na pytanie o użyteczność polskich SW dla ich służby, a zagadnienie relacji pomiędzy służbami a akademią jest jednym z najważniejszych wątków niniejszej książki, warto wspomnieć o artykule Daniela Wicentego dotyczącym wykorzystania badań socjologicznych w pracy Służb Bezpieczeństwa (SB) i powołania „niejawnego ośrodka badań” (2009: 389).

Trzeba też zaznaczyć, że kolejne numery ARwPL są powiązane ze współorganizowanymi przezeń konferencjami, takimi jak *Służba Bezpieczeństwa w latach 1975–1990* (2021) czy *W sieci zależności. Relacje Urzędu/Służby Bezpieczeństwa z innymi instytucjami Polski „ludowej” i tajnymi służbami państw bloku sowieckiego* (2022).

Dla badań nad SB wielkie znaczenie ma opublikowane w latach 2005–2008 trzutomowe wydawnictwo *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza* obejmujące lata 1944–1999. Zebrano w nim ogrom informacji na temat obsady kluczowych stanowisk w aparacie represji, w tym w służbach specjalnych, a także opisano funkcję i ewolucję najważniejszych struktur. Prace pod redakcją Krzysztofa Szwaagrzyka (2005) i Pawła Piotrowskiego (2006, 2008) do dziś stanowią podstawowy punkt odniesienia dla wszystkich chcących się zorientować w podstawowej personalno-strukturalnej faktografii bezpieki.

Także w 2005 r. ukazał się tom *Zwyczajny resort* (Krajewski & Łabuszewski 2005). W kilkunastu artykułach dotyczących różnych aspektów i geograficznych odcinków działania „ubecji” badacze zarysowali interesujące tło i kontekst do dalszych badań

dotyczących instalowania się służb w PRL, pracy operacyjnej i stanu kadr. Kilka lat później ukazała się zmodyfikowana i rozszerzona polska edycja kompendium wiedzy na temat komunistycznej bezpieki w regionie: *Czekiści* (Persak & Ł. Kamiński 2010), pierwszego na świecie *handbooka* tego rodzaju. Nie tylko skrupulatnie opisano w niej służby Bułgarii, Czechosłowacji, Estonii, Łotwy, NRD, Polski, Rumunii, Węgier i Sowietów, ale także przedstawiono dane statystyczne dotyczące liczebności szeregów służb i prowadzonej przez nie siatki agenturalnej. Jediną słabością pracy, która nie umniejsza jej wartości poznawczej, jest fakt, że nie tyle oferuje ona komparatystykę, co zebrane w jednym tomie omówienie poszczególnych przypadków. Ta obserwacja jest zresztą szersza i dotyczy każdego z nurtów polskich SW.

Instytut podjął również próbę osadzenia badań nad służbami w szerokiej perspektywie czasowej: od odzyskania niepodległości do końca XX w. Owocem jest trzutomowe wydawnictwo *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku* przygotowywane przez ponad 40 badaczy, a największy wkład w jego powstawanie mieli Daniel Koreś, Adam Nogaj, Przemysław Olstowski, Wojciech Skóra, Paweł Skubisz, Aleksander Smoliński, Tomasz Sypniewski i Aleksander Woźny. Tomy obejmują ujęcie ogólne (np. *Tworzenie się systemu służb specjalnych w Polsce w latach 1918–1922* autorstwa Misiuka), studia przypadku (np. historia Leszka Chrósta pióra Jana Jacka Bruskiego), przyczynki do biografii (dzieje Jerzego Niezbrzyckiego tego samego autora), specyficzne odcinki aktywności służb (zwłaszcza rola wywiadu PRL w służbie przemysłu farmaceutycznego opisana przez Mirosława Sikorę), a także źródła i artykuły przeglądowe, na czele z tekstem Przemysława Olstowskiego dotyczącym przedwojennej „dwójki”. Z kolei Bułhak przedstawił ewolucję pionu „nielegalnego” w latach 1954–1989 („*N*” *jak Nielegalowie*). Publikację opisywano jako rodzaj eksperymentu. Sądzimy, że zakończył się on powodzeniem, choć być może zabrakło tekstów stanowiących „merytoryczne” spoiwo i „klamrę” spinającą ponad 50 artykułów.

Ważnym aspektem działań IPN jest publikowanie źródeł. Powstało wiele tego rodzaju wydawnictw, warto jednak wyróżnić kilka szczególnie interesujących. Po pierwsze, jest to opracowana przez Bogusława Kopkę *Księga bezprawia* (2011), zawierająca 260 normatywów aparatu represji z lat 1944–1956. Jest to zbiór tym cenniejszy, że obejmuje dokumenty – instrukcje, pisma okólne, rozkazy i zarządzenia – pochodzące z samej „góry”. Po drugie, w „*Tarczy partii i narodu*” opracowanej przez Patryka Pleskota (2010) zebrano 47 normatywów komunistycznej „kontry” z lat 1945–1956, obrazujących, w jaki sposób pod pozorem walki z „penetracją obcych wywiadów” w istocie prowadzono walkę ze społeczeństwem. Po trzecie, Witold Bagiński i Anna Karolina Piekarska opublikowali *Instrukcje i przepisy wywiadu cywilnego* z lat 1953–1990 (2020).

Tom zawiera 164 dokumenty, od czasów Bieruta aż do decyzji generała Zdzisława Sarewicza, który w styczniu 1990 r. zlecił swoim podwładnym dostosować struktury „kontry” i wywiadu „do aktualnych potrzeb”. Po czwarte, Bartosz Kapuściak opracował dwa tomy normatywów „wojskowej esbecji” (2010; 2019a).

Instytut przybliży także sylwetki kluczowych funkcjonariuszy komunistycznej bezpieki, a efektem tej pracy jest m.in. *Leksykon bezpieki* pod redakcją Bagińskiego i Magdaleny Dźwigał, czyli słownik biograficzny funkcjonariuszy UB i SB. W czterech tomach (2020, 2021, 2022, 2024) przedstawiono sylwetki 200 osób, a wśród nich tak „zasłużonych” towarzyszy jak Wiktor Herer, Jerzy Kilanowicz czy Roman Romkowski. Warto nadmienić, że już od początku XXI w. IPN prowadził projekt *Twarze bezpieki*, którego efektem były regionalne wystawy i publikacje książkowe (tzw. informatory personalne).

Aspektem komunistycznych służb specjalnych, który spotyka się z największym zainteresowaniem, jest problematyka agentury, czy też szerzej, pracy operacyjnej: podsłuchów, obserwacji i prowokacji. Instytut uczynił wiele, aby wytłumaczyć, jak pracowała bezpieka: jak wyglądał werbunek, jakie były formalności, których musiał dopełnić oficer prowadzący, jak wyglądał obieg dokumentów w aparacie i w jaki sposób poszczególne pionory korzystały ze zgromadzonych materiałów. Dla zrozumienia tych spraw szczególne znaczenie mają prace Filipa Musiała, na czele z klasyczną pozycją *Podręcznik bezpieki* (2018, I wydanie: 2007), w której kompleksowo omówiono formy i metody pracy operacyjnej komunistycznej bezpieki, w tym siatkę pojęciową (m.in. analiza, dezinformacja, dezintegracja, gra, inspiracja, inwigilacja i kombinacja operacyjna). Inną pracą w tym obszarze jest *Szpiegowski arsenał bezpieki* (Ciupa & Komaniecka 2011), tłumaczący *modi operandi* służb w zakresie perlustracji korespondencji, tajnych przeszukań, podsłuchów i obserwacji. Ostatnią pracą z tego odcinka jest *Obserwacja w służbie SB* pod redakcją Moniki Komanieckiej-Lyp (2022). Wśród zgromadzonych tu artykułów na wyróżnienie zasługuje tekst *Miejsce pionu obserwacji w cywilnym komunistycznym aparacie represji* Musiała i *Tajna obserwacja w Wojskowej Służbie Wewnętrznej* Kapuściaka.

Należy wspomnieć także o zróżnicowanym tematycznie zbiorze *Aparat bezpieczeństwa* pod redakcją Klementowskiego i Jarosława Syrnyka (2021). Zebrano w nim kilka luźno powiązanych ze sobą tekstów, spośród których za szczególnie ciekawą uznajemy podjętą przez Brzechczyńską próbę zmierzenia się z metodologicznym aspektem „spiskowej teorii dziejów”, tak często towarzyszącej tematyce służb specjalnych.

Ważnym elementem dorobku badaczy IPN jest rozwijanie refleksji metodologicznej nad badaniami komunistycznych tajnych służb. Zredagowana przez Musiała praca

Wokół teczek bezpieki (2006) jest przewodnikiem po świecie źródłowego „dziedzictwa” tajnej komunistycznej policji, tłumaczącym, w jaki sposób należy czytać i interpretować dokumenty. Zawarty tam artykuł Wojciecha Frazika i Musiała *Akta agenturalne w pracy historyka* uznajemy za lekturę obowiązkową dla wszystkich zainteresowanych „teczkami”. Opublikowano też kontynuację *Teczek* poświęconą metodyce pracy z różnymi kategoriami agentury (Musiał 2008). Jednym z ważnych wątków, który wywołał zresztą interesującą polemikę ze strony Antoniego Zielińskiego (Zieliński 2010a), badacza i archiwisty, a w przeszłości m.in. dyrektora Biura Ewidencji i Archiwum UOP, było jedno z najważniejszych pytań stawianych odnośnie do bezpieki: jak często dochodziło do fałszowania zawartości teczek? Zagadnienie pracy ze źródłami poruszano też na łamach *Archiwaliów komunistycznego aparatu represji*, również zredagowanych przez Musiała (2012). Ważne dokumenty zawiera też zbiór, który zredagowali Adriana Jusupović i Leśkiewicz (2013). Na jego łamach przeprowadzono wykładnię pojęcia „Służba Bezpieczeństwa”.

Wśród zagadnień dotyczących komunistycznej bezpieki popularnym tematem jest wywiad. Pierwszą monografię poświęconą cywilnej służbie zewnętrznej opublikował w 2009 r. Siemiątkowski. Pomimo upływu lat, wspomniana w rozdz. 1 monografia *Wywiad a władza* pozostaje jedną z najważniejszych prac w polskim dorobku SW traktowanym jako całość. Siemiątkowski tłumaczy w niej najważniejsze aspekty działania „jedyńki”: jej doktrynę, strukturę i stan kadry oraz ewolucję jej pozycji w komunistycznym państwie na tle trzech okresów: gomułkowskiej biedy, gierkowskiej prosperity i dekompozycji systemu w dekadzie generałów. Dalszy rozwój tego kierunku badań to przede wszystkim zasługa IPN. Uwagę zwracają zwłaszcza dwie prace: dwutomowy *Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961* Bagieńskiego (2017) i *Black Box* Sikory (2021). Ostatnia z prac jest szczególnie wartościowa z perspektywy próby zmierzenia się z interesującym pytaniem o to, na ile możliwa była okresowa zbieżność kierunków działań bezpieki z interesami nie komunistycznej grupy trzymającej władzę, lecz bezprzymiotnikowego polskiego państwa. Mniejszej liczby wyczerpujących pozycji doczekały się cywilna „dwójka” i pion ścigania SB. W tym ostatnim przypadku trzeba wyróżnić książkę *Piony śledcze* pod redakcją Magdaleny Dźwigał i Skubisza (2017), wnoszącą wiele do wiedzy na temat relacji pomiędzy komunistycznymi służbami a prokuraturą i wymiarem sprawiedliwości. W tym zakresie ciekawe są zamieszczone w tym tomie artykuły *Procesy pokazowe oskarżonych o szpiegostwo w pierwszej dekadzie Polski Ludowej* (Bagieński) i *Pion śledczy aparatu bezpieczeństwa w województwie opolskim w latach 1950–1990* (Zbigniew Bereszyński).

Trzeba dodać, że badacze historii służb opublikowali też kilka wartościowych poznawczo artykułów recenzyjnych ważnych prac, na czele z tymi autorstwa Bagińskiego (2010) i Bułhaka (2011), którzy polemicznie i uzupełniająco odnosili się do pozycji Siemiątkowskiego. Zwracamy przy tym uwagę, że akademicka procedura parametryzacyjna zdecydowanie nie sprzyja powstawaniu skrupulatnych, a zatem bardzo czasochłonnych, artykułów tego rodzaju. Wartość punktowa takiego tekstu to tylko połowa wartości przyznawanej za publikację „pełnoprawnego” artykułu na łamach danego czasopisma, a zatem jest to luksus, na który niewielu może sobie pozwolić. Tym większe wyrazy uznania należą się tym pracownikom uczelni, którzy się na to decydują.

Zdecydowanie skromniej wygląda historyczna refleksja naukowa nad służbami wolnej Polski. Zakres badań IPN ma swoje ustawowe ograniczenia, jego publikacje dostarczają więc jedynie informacji na temat pierwszego etapu przekształceń aparatu (do lata 1990 r.). Niewielkim wsparciem służą Instytutowi w tym zakresie inni badacze, co w dużej mierze wynika z braku dostępu do materiałów źródłowych.

Najlepiej opracowany jest moment „przejścia”, co jest zasługą autorów kilku tranzytologicznych prac. Przez ponad dekadę najgłębszy wgląd w przekształcenia aparatu wywiadowczego na tle wielkiej polityki oferowała opublikowana po raz pierwszy w 2004 r. *Reglamentowana rewolucja* Antoniego Dudka, w której opisywał on m.in. „dekompozycję MSW” w latach 1988–1990 (2004: 451–481). Pierwszym podejściem do szerszego niż przyczynkarski opisu kresu SB i powstania UOP była politologiczno-historyczna praca Galij-Skarbińskiej (2016), swoisty wstęp do wspomnianej w rozdz. 1 pozycji *Model zmiany cywilnych służb specjalnych* (2019). Pierwszą w pełni udaną próbą opisaną transformacji służb jest monografia Tomasza Kozłowskiego *Koniec imperium MSW* (2019), klasyczna historia polityczna z silnym walorem popularyzatorskim, a próbą najpełniejszą – *Rakowiecka w remoncie* Nyzia (2020), historia polityczna z domieszką historii prawa i wyraźnym wątkiem społecznym. Obie prace, a przede wszystkim *Rakowiecka w remoncie*, której końcowa cezura sięga 1993 r., stanowią ważny krok w procesie przesuwania zainteresowania historyków polityki poza cezurę 1989 r. Wiemy o przynajmniej trzech powstających książkach wpisujących się w ten nurt. Publikacja zwłaszcza jednej z nich będzie ważnym „testem zderzeniowym” dla autora i środowiska badaczy historii służb, pozwalającym zbliżyć się do odpowiedzi na pytanie, czy ograniczenia lub brak dostępu do materiałów archiwalnych służb wywiadowczych III RP rzeczywiście zamykają drogę do przekonującego opisywania ich dziejów.

Choć dorobek historyczny jest pod każdym względem największy, najbardziej zróżnicowany i oferujący najgłębszą perspektywę spośród polskich SW, widocznych jest kilka jego słabych stron.

Po pierwsze, istotną luką, identyfikowaną od lat przez sam IPN, jest brak syntez. Choć powstało wiele monografii i artykułów, w których rozważane są niezwykle szczegółowe zagadnienia, opracowano też normatywy dotyczące głównych pionów służb, wciąż nie powstała – nie tylko zresztą w IPN – ani jedna książka, którą można uznać za oferującą kompleksowy obraz bezpieczeństwa, zawierający charakterystykę jej ewolucji, pozycji w systemie, funkcji, sukcesów, porażek i patologii. Pierwszą próbę jej przygotowania podjął Henryk Dominiczak, autor *Organów bezpieczeństwa PRL* (1997), a dekadę później Ryszard Terlecki opublikował *Miecz i tarczę komunizmu* (2007). Obie prace, choć niewyczerpujące i bliższe raczej publicystyce aniżeli literaturze naukowej, mogą – zwłaszcza czytane razem – z powodzeniem pełnić funkcję wprowadzenia do tej problematyki. Nie ma jednak wątpliwości, że prawdziwa synteza może powstać jedynie w IPN. Instytut przyjął świadomie podejście indukcyjne: zaczął od skrupulatnego wytwarzania wiedzy na temat przypadków szczegółowych, by dopiero później pozwolić sobie na oferowanie przekonujących uogólnień. Pieczołowicie zbadane zostały zwłaszcza struktury terenowe, w szczególności te z pierwszej dekady tzw. Polski Ludowej. Późniejsze zagadnienia, w tym struktury centralne, przeanalizowano jednak mniej szczegółowo, wyjąwszy prace związane z rozpracowywaniem i zwalczaniem „Solidarności”.

W wyczerpującym, kompleksowym opracowaniu przedstawiającym dorobek badań z lat 2000–2013 Musiał pisał: „Przyrost literatury jest ogromny. Zarówno wśród edycji źródłowych, jak i opracowań dominują jednak przyczynki i studia przypadków. Jeśli wskazywać ich słabości, to najczęściej można za nie uznać brak osadzenia opisywanych historii w szerszym kontekście”. Rzeczonemu autorowi już w 2015 r. ocenił, że synteza była możliwa w zakresie lat 1944–1956 i formułował postulat dążenia „do zdynamizowania badań nad dziejami aparatu represji po październikowej «odwilży»” i koncentracji na strukturach centralnych (2015: 142). Choć od czasu opublikowania tego artykułu minęło osiem lat, podczas których wydano wiele wartościowych publikacji, sytuacja zasadniczo nie uległa zmianie. Główną przeszkodą jest brak dokumentów, począwszy od połowy lat 70. i z kulminacją w latach 80. W ocenie IPN wciąż niewystarczająco zbadany jest teren i działalność wszystkich pionów. Tak więc całościowa synteza dziejów bezpieczeństwa jest ciągle odległą perspektywą, ale synteza dotycząca okresu do 1956 r. wydaje się przedsięwzięciem zdecydowanie bliższym.

Po drugie, widoczną słabością historycznej refleksji jest niewielka liczba prac poświęconych wojskowym służbom specjalnym. Wśród nielicznych wyjątków wciąż kluczową pozycją pozostaje praca *Długie ramię Moskwy* Sławomira Cenckiewicza (2012) opublikowana pod szyldem *zakulisowe studia społeczne* (zob. rozdz. 4). Opisywane są w niej losy i polityczny wpływ komunistycznego wojskowego wywiadu od II wojny światowej aż do „życia po życiu” przerwane rzekomo dopiero przez likwidację WSI w 2006 r. „Służby wojskowe były gwarantem wpływów i kontroli sowieckiej nad Polską. Wiele wskazuje na to, że podlegały one o wiele ściślejszej kontroli ze strony Sowietów aniżeli służby cywilne” – pisał Cenckiewicz (2012: 433). Kilka lat później ukazała się książka Lecha Kowalskiego nawiązująca tytułem i tematem do pracy Cenckiewicza: *Krótsze ramię Moskwy* (2017). O ile Cenckiewicz skupił się na komunistycznej wojskowej „dwójce”, ją właśnie podejrzewając o bycie szczególnie odpornym na zmiany środowiska i szkodliwym pozakulisowym ośrodkiem władzy, o tyle Kowalski zajął się wojskowym odpowiednikiem esbecji, czyli tzw. Informacją Wojskową i Wojskową Służbą Wewnętrzną (WSW). Nominalnie naukowa książka Kowalskiego nie odbiega jednak stylem i metodologią od innych prac tego badacza, co ogranicza jej wartość poznawczą. Trzeba odnotować, że rolą WSW zajmował się również Bogusław Pacek, jej były żołnierz, autor zbioru wywiadów *Różne barwy WSW* (2014).

Pomimo opublikowania wspomnianych tomów normatywów i kilku interesujących artykułów, m.in. Kapuściaka (na czele z tekstem poświęconym pytaniu, na ile nominalnie wojskowe służby były faktycznie wojskowe – 2019b; zob. też 2016), ale także badaczy spoza IPN (zob. np. Wygoda 2017), należy oceniać, że historyczna refleksja nad wojskowymi służbami specjalnymi PRL wciąż znajduje się w fazie wstępnej. Natomiast ta dotycząca wojskowych służb III RP jest po prostu nieistniejąca, wyjąwszy prace publicystyczne (np. Kafir 2021).

Po trzecie, pozostaje wiele tematów, które nadal czekają na pogłębioną refleksję, np. tzw. ogon, czyli zaplecze logistyczne służb i jednostki wsparcia, proces naboru kadr, codzienne funkcjonowanie aparatu (swoista bezpieczniacka antropologia codzienności, by odwołać się do prac Rocha Sulimy), resortowe szkolnictwo, zagadnienie płciowości, mitologia służb (ceremoniał, „czczeni” patroni, sukcesy budujące *esprit de corps* i klęski powodujące instytucjonalną traumę), bezpieczeństwa jako uprzywilejowana grupa społeczna (dystrybucja dóbr materialnych i niematerialnych), podziały, napięcia i branżowa rywalizacja wewnątrz aparatu (typu: służby specjalne *versus* reszta „świata”, wywiad *versus* reszta służb). Słowem, wciąż brakuje skumulowanej wiedzy na temat tego, kim właściwie „byli” funkcjonariusze komunistycznych służb specjalnych. Trzeba podkreślić, że badacze bezpieczeństwa zauważyli ten deficyt, a w 2012 r. IPN uruchomił

obietujące interdyscyplinarne badania pod szyldem *antropologii безпеki*. Odnosimy się do nich w rozdz. 4.

Po czwarte, bardzo rzadko badacze SW podejmują próby pisania o służbach w sposób popularyzatorski. Dotyczy to zarówno okresu PRL (zob. jeden z nielicznych wyjątków: Bułhak & Pleskot 2014), jak i III RP. Na razie ton refleksji historycznej w zakresie współczesnych instytucji nadają autorzy spoza akademii, na czele z Piotrem Niemczykiem, byłym oficerem (analityk, zastępca dyrektora Zarządu Wywiadu UOP), który opublikował m.in. pozycje: *Szósta rano. Kto puka?* (2018), *Krótki kurs szpiegowania* (2019) i *Szpiedzy z papieru* (2022). Jednym z nielicznych badaczy służb, który pozostaje bardzo aktywny na odcinku popularyzatorskim, jest Cenckiewicz. Cennych informacji na temat historii służb III RP dostarczają też wydane w ostatniej dekadzie zbiory wywiadów: *Czterech* (Chlasta 2014) i *Ścigani* (Zieliński 2020). Biografistyka w zakresie służb II RP i PRL jest dynamicznie rozwijana, regularnie ukazują się prace przybliżające sylwetki i dzieje „legendarnych” oficerów, np. Jana Kowalewskiego (Nowik & Artymowski 2023), oficera przedwojennej „dwójki”, słynnego kryptologa, który zasłynął wkładem w odparcie bolszewickiej agresji w latach 1919–1921. Jeśli chodzi o okres po 1989 r., to biografistyka (wliczając wspomnieniowe wywiady rzeki) jest obszarem zaniedbanym przez badaczy.

W ostatnich latach zmarły, nie pozostawiwszy wspomnień, dwie istotne dla służb III RP osoby: Zbigniew Nowek i Jerzy Marian Konieczny (zob. Widacki 2021). Powinien być to dla środowiska swoisty *wake-up call*. Z doświadczenia wiemy, że namówienie byłego szefa służby na biograficzny wywiad rzekę lub oficjalną biografię nie jest łatwe (w przypadku jednego z nas zakończyło się niepowodzeniem), zdajemy sobie również sprawę, że środowisko służb niekoniecznie reaguje na tego rodzaju publikacje aplauzem. Rozumiemy również, że część „byłych” może rozważać powrót do służb lub polityki i/lub uważać, że jest „za wcześnie” na wspomnienia. W publikacjach tego rodzaju trzeba dobrze wypośrodkować dwie wartości: informowanie o służbach służące ich demokratycznej „odpowiedzialności” (*accountability*) i konieczność ochrony interesów państwa. Nie chodzi przy tym wyłącznie o przepisy ustawy o ochronie informacji niejawnych. Sądzymy, że są sprawy, o których – w świetle prawa – można napisać, ale niekoniecznie się powinno. Są jednak sprawy, o których pisać można i trzeba. W 1991 r. Czesław Kiszczak mówił, że publikacji jego głośnego wywiadu rzeki towarzyszyła rezerwa jego towarzyszy, którzy wychodzili z założenia, że „ludzie wywodzący się z wywiadu i kontrwywiadu nie powinni nic pisać, co ma związek z tą specyficzną profesją” (Kiszczak, Beres & Skoczylas 1991: 6–7). My sądzymy, że powinni, chociażby po to, aby Kiszczakowskie praktyki pozostały tam, gdzie ich miejsce – na kartach historii.

Są w Polsce osoby, które wiele lat temu definitywnie zamknęły etap życia związany ze służbami – niekoniecznie ich szefowie, ale znani opinii publicznej dyrektorzy struktur średnio-wyższego szczebla, którzy spędzili w nich pół życia i w związku z tym są nośnikami bezcennej pamięci instytucjonalnej. Sądzymy, że pomimo wielu trudności, aktywności biograficzne, przynajmniej o przyczynkarskim charakterze, powinny być przez badaczy SW podejmowane, a wiedza i doświadczenie kluczowych oficerów nie mogą się zmarnować. Jeśli polskie państwo nie chce lub nie potrafi zagospodarować ich w zinstytucjonalizowanej formie, powinni to uczynić przynajmniej naukowcy.

Trzeba dodać, że w 2013 r. ABW zapoczątkowała projekt dokumentujący działalność polskich służb specjalnych: *Historia mówiona służb po 1990 roku*. Jego efekty nie są jednak dostępne dla badaczy. Jednakże nawet krótkie fragmenty ponad 20 spośród zebranych świadectw, które ABW opublikowała w specjalnym tomie PBW, wydanym z okazji dwudziestopięciolecia powołania UOP (Popoff-Szczepańska 2015: 178–223), mają dużą wartość poznawczą i pozwalają przynajmniej stawiać konkretne pytania.

W tym, czego nie chcą lub nie mogą zrobić naukowcy, próbują wyręczać ich dziennikarze. Poza wspomnianymi *Ściganymi* Zielińskiego, w ostatnim czasie szczególnie rozgłos zyskał wywiad rzeka byłego szefa AW Małeckiego (Małecki & Maziewski 2021). Jeszcze szerzej, w tym – wedle naszej wiedzy – w samych służbach, było komentowane polskie wydanie książki *From Warsaw with Love* autorstwa Johna Pomfreta, byłego warszawskiego korespondenta „The Washington Post”. Zważywszy na poziom merytoryczny tej pozycji, który w innym miejscu obszernie skomentował jeden z nas (Nyzio 2022), zasadny jest postulat intensyfikacji działań popularyzatorskich podejmowanych przez badaczy SW. Mogłoby to „ochronić” debatę publiczną przed taną sensacją, błędami faktograficznymi i gatunkiem prozy typu „opowieści dziwnej treści”, z których można np. „dowiedzieć się”, że komunistyczna „jedyńka” była spadkobierczynią łamaczy „Enigmy”. Warto próbować, nawet pomimo faktu, że na odtajnienie historycznych dokumentów służb III RP przyjdzie nam jeszcze długo poczekać.

STUDIA WYWIADOWCZE W PERSPEKTYWIE PRAWNEJ

Refleksja prawna (nauki historycznoprawne, ogólne i szczegółowe nauki prawne oraz nauki pomocnicze, w tym penalne) *sensu stricto* w interesującym nas obszarze ma tak długą tradycję, jak długie jest ustawodawstwo w tym zakresie. A zatem bardzo krótką, ponieważ dopiero w Kiszczakowskiej ustawie o urzędzie ministra spraw wewnętrznych z 1983 r. dostrzeżono istnienie „Służby Bezpieczeństwa”. Ustawa o UOP z 1990 r. była nowym otwarciem w zakresie cywilnych służb specjalnych, ale służby wojskowe istniały bez „własnej” ustawy aż do 2003 r. Specyfika służb wywiadowczych sprawia, że badania w nurcie prawnym często podejmowali politolodzy z karnistycznym zacięciem, jak również *à rebours*. Tę refleksję, utrzymaną przede wszystkim w duchu „starej” politologii, czyli klasycznego instytucjonalizmu, omawiamy w rozdz. 1.

Nie oznacza to oczywiście, że przed 1989 r. nie powstawały prace dotyczące problematyki związanej z SW. Z oczywistych względów, zarówno w okresie II RP, jak i PRL, popularnym tematem była penetracja wywiadowcza, stąd np. rozważania Stanisława Gocyli dotyczące zbrodni stanu (1958) i praktyki sądów w zakresie szpiegostwa (1959) oraz Hipolita Starszaka, który kontynuował analogiczne dociekania na kanwie przyjęcia tzw. kodeksu Andriejewa (1971). W ramach literatury „resortowej” lub akademickiej regularnie dyskutowano ogólny kształt przepisów w tym zakresie; zob. prace autorstwa Jerzego Bronisławskiego (1974), Stanisława Hoca (1985) czy Henryka Popławskiego (1989), a także kwestie szczegółowe, np. kontratyp czynnego żalu (Sarachmanow 1981). Rozważano też – w wiadomym kontekście – problematykę

terroryzmu (Muszyński 1981⁶). Środowisko prawników, zwłaszcza tych nastawionych opozycyjnie, było zainteresowane kwestią gwarancji procesowych i przestępczości politycznej (Falandysz & Poklewski-Kozieł 1989). Trzeba przy tym wspomnieć, że fundamenty intelektualne polskiej kryminologii powstały pod koniec XIX w. (Widacki 2020: 506). Terror, ideologia i sowietyzacja po II wojnie światowej zahamowały jej rozwój, ale w fazie odwilży zaczęło się jej odrodzenie (Pływaczewski 2019: 399). Ma to o tyle znaczenie, że właśnie z grona kryminologów i kryminalistów wywodzą się znani badacze służb: Lech Falandysz, Hoc, Konieczny czy Widacki. Wszyscy oni rozpoczęli studia w latach 60.

Oczywiście był jeden ośrodek, w którym w okresie PRL kwitła prawna refleksja dotycząca służb: Wyższa Szkoła Oficerska MSW im. Feliksa Dzierżyńskiego w Legionowie. Powstawały w niej prace dyplomowe obejmujące zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne aspekty działania służb, np.: *Sytuacja polityczno-prawna stowarzyszeń narodowościowych działających w Polsce i zadania Służby Bezpieczeństwa w tym zakresie* czy *Uznanie za persona non grata – aspekty prawne i operacyjne*.

Logicznym wydaje się nam uznanie, że – wzorem dość popularnego określenia „prawo policyjne” – w polskiej doktrynie powinno być stosowane pojęcie „prawo służb specjalnych”. I owszem, autorom zdarza się po nie sięgać, ale niezbyt często. Można wręcz odnieść wrażenie, że „prawo policyjne” jest traktowane jako pojęcie szersze, obejmujące także problematykę służb wywiadowczych. O ile w przypadku części służb wewnętrznych, które wyposażono w prawo do prowadzenia czynności procesowych, ma to jakiś sens, o tyle zupełnie nie koresponduje z tematyką służb o czysto informacyjnych właściwościach.

Dość powiedzieć, że dopiero w 2021 r. ukazała się prawnicza monografia, w której tytule jasno wybrzmiało interesujące nas zagadnienie: *Definicja i zakres prawa służb specjalnych*. Jej autor, wspominany w rozdz. 1 Szustakiewicz, słusznie ocenił stan literatury: „Problematyka podstaw prawnych działania służb specjalnych bardzo powoli zaczyna być dostrzegana w nauce prawa” (2021: 13). Szustakiewicz nie tylko kompetentnie (zob. polemika – Czechowski 2023) opisuje wszystkie zwyczajowe zagadnienia (typy czynności służbowych, kwestia nadzoru i kontroli), ale także odnosi się do wątków niszowych, takich jak działania służb w sytuacjach kryzysowych i stanach nadzwyczajnych. Przez wzgląd na kompleksowość i aktualność, książka ta ma szansę zastąpić w roli domyślnego podręcznika akademickiego dotychczasowego lidera, czyli

⁶ „Nie brak publikacji tendencyjnych, usiłujących przypisywać autentycznej lewicy inspirację stosowania przemocy w celach politycznych lub wprost łączyć terroryzm z rewolucyjnym nurtem klasy robotniczej i ruchu narodowowyzwoleńczego” – ubolewano we wstępie.

wspomnianą w rozdz. 1 pozycję *Służby specjalne w strukturze władz publicznych* (Bożek, Czuryk, Karpiuk & Kostrubiec 2014). Ogólny kształt tej pracy broni się do dziś, trzeba jednak zaznaczyć, że weszła w życie przed ważnymi zmianami prawnymi, na czele z tzw. ustawą inwigilacyjną, tzw. ustawą antyterrorystyczną i tzw. ustawą antyszpiegowską (w tym ostatnim przypadku uwaga ta odnosi się też do książki Szustakiewicza).

W zakresie prawniczych syntez dysponujemy zatem tylko dwiema próbami. Resztę literatury III RP można podzielić na dwie kategorie: ogólną refleksję prawną, która punktowo odnosi się do niektórych właściwości służb wywiadowczych, i literaturę sprofilowaną. Jeśli chodzi o pierwszy z obszarów, to uwagi na temat służb pojawiają się oczywiście we wszystkich czy w niemal wszystkich podręcznikach do kryminologii, opracowaniach dotyczących prawa konstytucyjnego, prawa karnego materialnego, postępowania karnego i prawa administracyjnego, jak również w komentarzach dotyczących właściwych obszarów merytorycznych, w tym np. *Prawa wojskowego* (Kitler, Nowak & Stepnowska 2017) i – przede wszystkim – ustrojowych normatywów polskich służb wywiadowczych: ABW i AW (Opaliński, Rogalski & Szustakiewicz 2017; por. Burczaniuk 2021) oraz Służby Kontrwywiadu Wojskowego (SKW) i Służby Wywiadu Wojskowego (SWW) (Bartnik i in. 2017). Niewiele można o tych pozycjach powiedzieć, poza tym, że generalnie spełniają swoją funkcję. Fachowość tych i podobnych prac wynika z rozumienia litery prawa i umiejętności dokonywania wykładni przepisów przez autorów, a nie ze znajomości służb, co skutkuje słabością lub brakiem postulatów *de lege ferenda*. Innymi słowy, w doktrynie sprawnie tłumaczy się, jak jest, ale niekoniecznie równie wyczerpująco przedstawia to, jak być powinno.

Służby wywiadowcze pojawiają się też na marginesie rozważań dotyczących środków przymusu bezpośredniego i broni palnej, handlu ludźmi, bronią i narkotykami, migracji, przestępczości zorganizowanej (zob. np. Rau 2002) czy terroryzmu. Jeśli chodzi o ostatnie z wymienionych zagadnień, to już pod koniec lat 90. polscy badacze zainteresowali się antyterrorystycznym ustawodawstwem, czego efektami były m.in. prace *Prawo karne wobec terroryzmu* (Indecki 1998) czy *Prawne środki zwalczania terroryzmu* (Pikulski 2000). Po atakach terrorystycznych z 11 września 2001 r., a później po fali zamachów z lat 2015–2016 i przyjęciu tzw. ustawy antyterrorystycznej, w literaturze prawniczej, tak jak w politologicznej, poświęca się temu zagadnieniu wiele miejsca. Powstał komentarz do ustawy (Gabriel-Węglowski 2018) i literatura towarzysząca, albo o bardziej „praktycznym” charakterze (Zubrzycki, Jałoszyński & Babiński 2016), albo rozważająca tę kwestię od strony praw jednostki (Kijańska 2018). Wspominamy o tych pozycjach w charakterze uzupełnienia, nie traktując ich

jako literatury SW *sensu stricto*. Podobnie oceniamy np. problematykę zarządzania kryzysowego czy ochrony informacji niejawnych (zob. np. Zalewski 2009; Hoc 2016).

Wątkiem często pomijanym w refleksji politologicznej są przepisy pragmatyczne. Pod tym względem literatura prawnicza oferuje kilka godnych uwagi pozycji, dotyczących m.in. statusu zawodowego szefów (Górnicz-Mulcahy 2015) i tzw. nadgodzin (Kudrelek 2007), a zwłaszcza odpowiedzialności dyscyplinarnej (Szustakiewicz 2013; Pożaroszczyk 2017b; Baran 2021; por. Paśnik 2022).

Ważnym zagadnieniem ściśle związanym ze służbami wywiadowczymi są cyberbezpieczeństwo, prawo nowych technologii i przetwarzanie danych. Trzeba odnotować, że prawnicy nie tylko dostrzegają wagę tego zagadnienia, ale także uwzględniają problematykę służb w swoich rozważaniach. Uwagę zwraca np. tekst Agnieszki Piskorz-Ryń, która słusznie uznała SIGINT za „wyzwanie dla administracji publicznej i prawa administracyjnego” i zwracała uwagę, że – bazując na propozycjach i rozwiązaniach europejskich – powinno się zmierzać do stworzenia „mechanizmów kontroli i nadzoru nad wywiadem sygnałowym” (2021: 148). Sformułowała także dziewięć rekomendacji w tym zakresie, sięgając również po przykłady międzynarodowe (2021: 162). Ta ostatnia kwestia, czyli komparatystyka prawnicza w zakresie prawa służb specjalnych, jest w doktrynie towarem deficytowym, ale pojawia się częściej niż w literaturze politologicznej czy „bezpieczeństwowej”. Temat niedostatków prawnych w zakresie przetwarzania danych podejmowany jest również w literaturze zagranicznej, m.in. przez Jana Podkowika i Marka Zubika (2021) oraz Marcina Rojszczaka (2021). Palącym problemem i dużym wyzwaniem dla wszystkich „odcinków” SW staje się prawo sztucznej inteligencji, temat ten nie został jednak jak dotąd omówiony w kontekście prawa służb specjalnych.

Okazjonalnie także OSINT pojawia się w doktrynie – również w ciekawych ujęciach szczegółowych, np. w kontekście wystąpień pokontrolnych (Nowikowska 2017). W rozdz. 1 wspominamy o analizie informacji, trzeba więc dodać, że jest to obszar aktywnie rozwijany przez kryminologów i kryminalistyków. Flagową pozycją jest ceniony przez nas tom pod redakcją Koniecznego (2012), zawierający m.in. rozważania na temat informatyki śledczej (Przemysław Gwizd) oraz zagadnień kontrwywiadowczych (Hoc) i dotyczących wywiadu zagranicznego (Konieczny).

Tematem, któremu poświęca się bardzo wiele uwagi w doktrynie, jest praca operacyjna (zob. np. Taracha 2009/2010; Miłkowski 2020), a przede wszystkim jej szczególnie inwazyjna dla praw i swobód obywatelskich forma, czyli kontrola operacyjna. Ukazała się m.in. monografia Jacka Kudły i Piotra Kosmatego dotycząca ryzyka w tym kontekście (2013). Wprawdzie poświęcona jest służbom policyjnym, ale ma też znaczenie w kon-

tekście wewnętrznych służb specjalnych (zob. omówienie orzecznictwa, niemieckich rozwiązań, kontroli prokuratorskiej i postulaty *de lege ferenda*). Z kolei pracy z agenturą przyjrzał się Piotr Herbowski w *Poufnych osobowych źródłach informacji* (2018). Nie tylko przedstawił podstawy prawne na tle historycznym i porównawczym, ale – co najważniejsze – omówił obszar, który rzadko pojawia się w pracach politologicznych czy z zakresu nauk o bezpieczeństwie, czyli uwarunkowania i ograniczenia w przekształceniu wiedzy operacyjnej w materiał dowodowy (por. np. Szumiło-Kulczycka 2012). Książka wzbudziła zainteresowanie, m.in. spotkała się z polemiką Krzysztofa Horosiewicza (2020, por. 2019), dotyczącą na przykład ważnej dla służb wywiadowczych kwestii werbunku pod obcą flagą (banderą). Ciekawą próbą jest też artykuł Feliksa Prusaka, w którym rozważana jest agentura w środowisku biznesowym, co jest ważnym odcinkiem działania kontrwywiadu gospodarczego (2015). Z kolei Krzysztof Passella i Mirosław Kwieciński przyjrzeni się prawnym aspektom funduszy operacyjnych (2015).

Wspomniany artykuł Horosiewicza ukazał się na łamach „Wojskowego Przeglądu Prawniczego” (WPP). Tematyka służb nie gości na jego łamach często, ale kiedy tak się dzieje, zazwyczaj są to próby godne odnotowania, np. stanowisko Krzysztofa Kuli odnośnie do materiałów operacyjnych SKW (2011). Najciekawsza polemika na łamach WPP w interesującym nas obszarze została podjęta właśnie przez Kulę, który przekonywał, że zasadnym jest przyznanie SKW uprawnień procesowych (2010). Polemizowali z nim Wojciech Kubica i Agata Hatańska-Gorzki, zwracając uwagę na niebezpieczeństwo nadużyć związanych z takim modelem (2011). Ważne dla refleksji penalnej są również przywoływane w niniejszej monografii publikacje czasopism „Prokuratura i Prawo” (zob. np. Mąka 2009) oraz „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” (NKPK).

Choć nie jest to oczywiście literatura *per se*, to nie możemy nie wspomnieć, że wielu cennych informacji na temat służb dostarcza orzecznictwo. Mamy na myśli dorobek Sądu Najwyższego (SN), Sądów Apelacyjnych (SA) i Naczelnego Sądu Administracyjnego (NSA), a także Trybunału Konstytucyjnego (TK). Niektóre wyroki miały fundamentalne znaczenie dla służb, oferując zarazem doktrynie istotne kierunki rozważań na temat pożądaných działań porządkujących i cywilizujących procedury, wywołując polemiki i doprowadzając do powstawania – niestety nielicznych – interesujących glos, m.in. autorstwa Hoca (2021 – szpiegostwo), Barbary Grabowskiej-Moroz (2016 – dane telekomunikacyjne) czy Jerzego Skorupki (2019 – dowody nielegalne). Ta ostatnia kwestia jest też, z uwzględnieniem służb specjalnych, omawiana w monografii Wojciecha Jasińskiego (2019).

Spośród orzecznictwa o dużym znaczeniu dla SW należy naszym zdaniem wyróżnić m.in.: uchwałę TK z 16 stycznia 1996 r. dot. uprawnień WSI (W. 12/94); wyrok

TK z 20 kwietnia 2004 r. dot. m.in. statusu szefów służb (K 45/02); postanowienie TK z 25 stycznia 2006 r. dot. konieczności uregulowania kontroli operacyjnej (S 2/06); wyrok SA z 24 stycznia 2008 r. oferujący wykładnię przepisów dot. szpiegostwa (II AKA 404/07); wyrok TK z 23 czerwca 2009 r. dot. definicji legalnej korupcji (K 54/07); postanowienie SN z 18 listopada 2010 r. stanowiące prawne zwieńczenie najgłośniejszej afery polityczno-szpiegowskiej III RP (II KK 129/10); wyrok TK z 30 lipca 2014 r. dot. COR (K 23/11); wyrok SN z 2 lutego 2016 r. dot. tzw. owoców zatrutego drzewa (IV KK 346/15); wyrok NSA z 28 kwietnia 2016 r. dot. informacji niejawnych (I OSK 2620/14); wyrok SA z 24 listopada 2017 r. dot. aktywności szpiegowskiej przeciwko interesom RP (II AKA 269/17); uchwałę SN 7 z 28 czerwca 2018 r. dot. zakresu kontroli operacyjnej (I KZP 4/18); wyrok SN z 24 września 2019 r. dot. wykorzystania w procesie karnym informacji uzyskanych w toku COR (V KK 442/18) i uchwałę SN z 16 września 2020 r. dot. „służby na rzecz totalitarnego państwa” (III UZP 1/20).

Szczególnie wartościowym elementem doktryny są prezentowane nowe perspektywy i zapełniane luki, jak również wykładnie nowych, specyficznych instytucji prawnych poszerzających instrumentarium służb wywiadowczych. Do pierwszej kategorii zaliczamy m.in. tom pod redakcją Piotra Chlebowicza, Pawła Łabuza i Tomasza Safjańskiego, w którym są analizowane działania kontrwykrywcze zorganizowanych grup przestępczych i organizacji terrorystycznych, w tym neutralizacja kontroli operacyjnej (2021), artykuł Macieja A. Kędzińskiego dotyczący współdziałania ABW i Generalnego Inspektora Informacji Finansowej (2020), rozważania Hoca na temat wymiany współpracowników wywiadu (2019) oraz stawiającą intrygujące pytania na temat prawnych i etycznych granic pracy operacyjnej *Narkoanalizę* Widackiego (2023). Do drugiej należy zaś m.in. temat pozakodeksowego kontratypu wprowadzonego drogą tzw. ustawy antyterrorystycznej z 2016 r., dzięki któremu szefowie ABW i SKW mogą – po spełnieniu określonych warunków – odstąpić od obowiązku zawiadomienia prokuratora o rozpoznanej aktywności szpiegowskiej (popelnienie) lub terrorystycznej (zmierzanie do). Wywołało to interesującą polemikę pomiędzy Hocem (2017) a Herbowskim (2019), opublikowaną na łamach kwartalnika NKPK. Pierwszy z badaczy opisywał nowy kontratyp jako instytucję „szpiega i terrorysty koronnego”, a drugi przekonywał, że powinno się ją raczej postrzegać jako werbunek agenta przy użyciu materiałów obciążających.

O ile glosy i polemiki wpisujące się w problematykę SW nie są częstym zjawiskiem, o tyle prawnicze środowisko stworzyło wiele zasługujących na wnikliwą lekturę opracowań eksperckich dotyczących planowanych zmian w prawie – najczęściej utrzymanych w krytycznym tonie. Z uwagi na aktualność i ważkość problematyki warto wyróżnić

ekspertyzę Krakowskiego Instytutu Prawa Karnego (KIPK) dotyczącą nielegalności stosowania oprogramowania szpiegującego Pegasus (Barczak-Oplustil i in. 2022), a z pozycji wcześniejszych – ekspertyzę Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka opublikowaną po uchwaleniu tzw. ustawy inwigilacyjnej (Grabowska-Moroz & Pietryka 2016). Tego rodzaju analizy publikowane są również na łamach czasopism naukowych. Przykładowo, Adam Taracha, niegdyś pełniący ważne funkcje w UOP, pochylił się nad *Poselskim projektem ustawy o czynnościach operacyjno-rozpoznawczych* złożonym w 2008 r. w Sejmie (2009/2010).

Skoro wspomnieliśmy o krytycznym tonie doktryny, to trzeba zaznaczyć, że dostrzeżono już w niej, że infekcja populizmu penalnego dotarła również do, mogłoby się zdawać, niszowego świata prawa służb specjalnych. Najlepszym przykładem jest „antyszpiegowska” nowelizacja dziesięciu ustaw, w tym kodeksu karnego i normatywów ustrojowych służb, która weszła w życie jesienią 2023 r. Prawodawca nie odnosi się w niej do najważniejszych problemów dotyczących zwalczania penetracji wywiadowczej ze strony zewnętrznych aktorów, tworzy za to kilka nowych i oferuje „magiczne” remedium w postaci wyższej dolegliwości karnej. Nowe rozwiązania zostały skrytykowane przez Hoca (2023; por. Hoc 2015) już na etapie projektu, a jeden z nas odniósł się w podobnym tonie do finalnego kształtu przepisów (Nyzio 2023b). Wspomniany Hoc jest zapewne najważniejszym autorem podejmującym temat szpiegostwa i pokrewnych zagadnień. Habilitował się w 1988 r. na podstawie rozprawy dotyczącej odpowiedzialności karnej za szpiegostwo, a w kolejnych latach opublikował zarówno artykuły prawnohistoryczne (2012) i przeglądowe (2018), jak i monografię *Przestępstwa przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej* (2002).

W naszej ocenie dotychczasowy dorobek doktryny oferuje niewiele więcej niż podstawową analizę ogólnego stanu prawnego. Wiele wątków traktuje się po macoszemu, a inne zupełnie pomija. Za symboliczne uznajemy, że konstytutywna właściwość służb wywiadowczych, czyli realizacja CAI, jest omawiana zdecydowanie rzadziej niż praca operacyjna (którą, poza służbami specjalnymi, prowadzi siedem innych instytucji) i uprawnienia procesowe (które posiadają tylko dwie z pięciu służb specjalnych). Jednym z wyjątków jest tekst Chlebowicza. Wspomniany autor zresztą także zauważył, że ta problematyka „powinna zostać objęta szerszym zainteresowaniem doktryny” (2022: 30).

Część literatury prawniczej (politologiczno-prawnej zresztą też) sprowadza się do zjawiska, które można skomentować paremią *clara non sunt interpretanda* lub nazwać „przepisywaniem ustaw”. Uważamy, że absolutnie nic nie wynika z publikowania artykułów, w których rozważana jest ogólna „pozycja służb” w administracji państwa lub rzekomo kłopotliwe „nakładanie się kompetencji” (problemem są nie dość precyzyjnie

określone obowiązki służb, a nie ich tożsame uprawnienia). Powtarzanie wątków jest tym bardziej bezcelowe, że polskie prawo służb specjalnych obfituje w rozmaite luki i usterki. Innymi słowy: jest co wyklądać, porównywać i krytykować.

Jako że naturalnym punktem odniesienia dla prawników jest postępowanie sądowe, problematyka wywiadów zagranicznych niemal nie występuje w literaturze. Podobnie jest z pracą operacyjną inną niż praca z agenturą i technika operacyjna, a w szczególności kontrola operacyjna. Ta ostatnia, choć jest prowadzona na przedpolu postępowania karnego, ma swój prawnokarny kontekst, jako że prowadzi się ją wyłącznie w kontekście czynów zabronionych (rozpoznawania, zapobiegania i wykrywania tychże). W procedurze uczestniczą zarówno prokuratura, jak i sądy, co jest dodatkową okolicznością tłumaczącą zainteresowanie jurystów. Tematy, które tego kontekstu nie posiadają, są najczęściej pomijane – zarówno w prawie, jak i w doktrynie. Przykładem tego stanu rzeczy jest autoryzacja pracy operacyjnej poza granicami RP czy zagadnienia tajnego wejścia i tajnego przeszukania.

Postępująca degeneracja procesu stanowienia prawa w Polsce⁷ i rysujące się przed służbami poważne wyzwania oznaczają, że jurystów badających prawo służb specjalnych oraz wspomagających ich politologów i formalnoprawnie zorientowanych specjalistów od bezpieczeństwa czeka wiele pracy. Sądzimy, że zbyt często dochodzi do dublowania się treści w literaturze prawniczej oraz politologicznej i „bezpieczeństwowej”. Jako że dorobek obu perspektyw nie jest imponujący, a obie posiadają swoje charakterystyczne *know-how*, zasadny wydaje się postulat częstszej współpracy pomiędzy ich przedstawicielami.

⁷ Jeden z posłów pracujących nad tzw. ustawą anty szpiegowską pytał wiosną 2023 r. na posiedzeniu sejmowej komisji: „Czy Służba Kontrwywiadu Wojskowego podlega ABW?”. Po chwili wyjaśnił: „Nie znam się na tym, dlatego pytam”. Nie przywołujemy tej sceny, aby skrytykować posła (z wykształcenia prawnika), tylko po to, aby zwrócić uwagę na absurd sytuacji. Prace nad rzeczoną nowelizacją prowadziła bowiem Komisja Nadzwyczajna do spraw zmian w kodyfikacjach, a nie – przynajmniej w teorii – wykwalifikowana w tego rodzaju tematach KSS.

STUDIA WYWIADOWCZE W PERSPEKTYWIE (OKOŁO)SOCJOLOGICZNEJ

Od dekad w ramach nauk socjologicznych rozwijana jest subdyscyplina socjologii wojska. Za jej dzieło założycielskie uznaje się opublikowaną w latach 1949–1950 pracę zespołu Samuela A. Stouffera, znaną pod szyldem *The American Soldier*. Badania te cieszą się w literaturze światowej niesłabnącą popularnością, mają także długą tradycję w Polsce. Za ich założyciela nad Wisłą uchodzi Aleksander Hertz, autor opublikowanego w 1946 r. artykułu *Zagadnienie socjologii wojska i wojny*. Prowadzone w latach 60. badania zespołu Jerzego J. Wiatra, autora *Armii i społeczeństwa* (1960) oraz *Socjologii wojska* (1964), obejmowały analizę aktualnych zjawisk społecznych z perspektywy wojska, badanie stosunku cywilów do wojska i obronności oraz prowadzenie studiów porównawczych (Baranowska 2016: 53).

Do namysłu nad wojskiem dołączano stopniowo inne ogniwa bezpieczeństwa, co zaowocowało powstaniem socjologii bezpieczeństwa, sytuującej się na pograniczu nauk socjologicznych i NoB (zob. np. Maciejewski 2016; Piwowarski & Stanek 2016; Ciesielski 2019). Poza tym innymi obszarami, w których przebrzmiewają echa SW, są socjologia grup dyspozycyjnych, grup interesu i zakulisowych wymiarów życia społecznego. Na ich obrzeżach sytuują się antropologia bezpieczeństwa, studia nad kulturą bezpieczeństwa (zob. rozdz. 6.1), socjologia organizacji czy studia nad dyskursem.

W odróżnieniu od prawników i części politologów socjologowie uwypuklają subiektywny wymiar bezpieczeństwa i zwracają uwagę, że jest ono społecznie konstru-

owane. Maciej Ciesielski wskazuje, że w ramach socjologii bezpieczeństwa rozważa się dwanaście bloków zagadnień:

- 1) służby dyspozycyjne – takie jak wojsko, policja, służby specjalne; 2) systemy bezpieczeństwa oraz relacje pomiędzy jego elementami; 3) problematykę komunikacji w systemach bezpieczeństwa – niejawnosci informacji; 4) formy przestępczości najmocniej osłabiające bezpieczeństwo publiczne; 5) zagrożenia asymetryczne; 6) systemy aksjonormatywne i ich segmenty (zwłaszcza prawo, moralność i zwyczaje), jako czynniki bezpieczeństwa kształtujące i przez bezpieczeństwo kształtowane; 7) wymiar socjalny bezpieczeństwa publicznego [...]; 8) relacje pomiędzy systemem bezpieczeństwa a systemami polityki i gospodarki; 9) jawne i ukryte grupy interesu wpływające na stan bezpieczeństwa publicznego [...]; 10) bezpieczeństwo jako problem społeczny – w tym proces definiowania konkretnych kwestii bezpieczeństwa; 11) programy i polityki publiczne zwiększające bezpieczeństwo; 12) ruchy społeczne (Ciesielski 2019: 119, por. 2011: 68–69).

Socjolodzy bezpieczeństwa skupiają się na systemach rozumianych społecznie, a nie formalnoprawnie, kładą nacisk na proces wyłaniania się i utrwalania wzorów, norm i wartości. Zakładają, że analizowanie instytucji bezpieczeństwa wymaga uwzględniania ich społecznego otoczenia (środowiska) i zagadnień takich jak: inni aktorzy społeczni, wpływ oraz zasoby i ich przepływ. Zasoby mają zarówno charakter osobowy, jak i materialny, informacyjny i polityczny, a ich przepływy są związane z wieloma sprawami istotnymi z perspektywy SW, takimi jak niejawnosc informacji, infrastruktura krytyczna czy wpływ zewnętrznych podmiotów – w tym mediów czy akademii – na wewnętrzne procesy (Ciesielski 2019: 114, 118).

W latach 90. nadal rozwijała się socjologia wojska, zaczęły jednak wówczas powstawać prace łączące socjologiczną perspektywę z bezpieczeństwem wewnętrznym i służbami. W tomie *Socjologiczne portrety grup społecznych* zidentyfikowano 15 tytułowych „portretów”, a wśród nich – „grupy dyspozycyjne” (Zagórski 1999). W tym samym czasie Zdzisław Morawski pisał o *Funkcjonowaniu policji w strukturze społecznej* (1999), ukazały się także prace zbiorowe *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej* (Leczykiewicz & Zagórski 2000) oraz *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego* (Maciejewski 2001). W tej ostatniej podkreślano wagę studiowania kultury bezpieczeństwa i grup dyspozycyjnych (łac. *dispositio*, ang. *dispositional groups*).

Za założyciela odcinka badań nazywanego socjologią grup dyspozycyjnych uznaje się Jana Maciejewskiego, znanego z prac odnoszących się do ewolucji wojska w kon-

tekście transformacji ustrojowej (zob. np. 2002; Maciejewski & Wolska-Zogata 2004). W kolejnych latach Maciejewski opublikował wiele prac dotyczących grup dyspozycyjnych (przede wszystkim 2012, a także m.in. 2006; Maciejewski & Wolska-Zogata 2013).

Popularność tej refleksji współgrała z nowym polem dyskusji, które otworzyły przekształcenia z okresu transformacji systemowej, czyli żywionymi wobec instytucji bezpieczeństwa III RP „demokratycznymi” oczekiwaniami. Oprócz prawnych instrumentów zabezpieczających jednostkę przed nadużyciami ze strony władzy, zaczęto rozważać kwestię relacji pomiędzy instytucjami bezpieczeństwa a społeczeństwem i formułować zalecenie odnośnie do dalszych „demokratyzujących” reform (por. np. Czapska & Wójcikiewicz 1999). Obok wojska szczególną popularnością wśród badaczy cieszyła się i cieszy Policja. Rodzime badania na temat tego, „kim są” policjanci i kandydaci na policjantów, nie są wprawdzie tak wysublimowane jak w literaturze światowej, w której bada się m.in. zagadnienie *police personality* (zob. np. Twersky-Glasner 2005), ale zebrano już pokaźny zasób wiedzy.

Nie ulega wątpliwości, że służby wywiadowcze mieszczą się w granicach definicyjnych grup dyspozycyjnych: odpowiadają na konkretne zapotrzebowanie społeczne, mają za zadanie niezwłocznie reagować na zagrożenia i kryzysy, działają w sposób zespołowy, planowany i zadaniowany. Na gruncie studiów nad grupami dyspozycyjnymi poświęca się im jednak niewiele uwagi, choć zdarzają się oczywiście przyczynkarskie wyjątki (zob. np. Morawski 2010). Kiedy temat ten pojawia się w ramach nurtu, autorzy dochodzą do wniosków zasadniczo nieodbiegających od tych, które są udziałem politologów, prawników i historyków. Są one zresztą wysnuwane w dużej mierze na podstawie tych samych materiałów i analizowane przy użyciu zbliżonych metod (por. Morawski 2005). Przykładowo, są to obserwacje dotyczące nieprecyzyjnego prawa czy słabości procedur nadzorczo-kontrolnych (Łapa 2005: 133). Czasem zresztą nie ma żadnych konkretnych wniosków, co jest również częstą przypadłością literatury politologicznej. Perspektywiczna rama socjologicznej analizy grup dyspozycyjnych nie została jak dotąd wykorzystana do prowadzenia badań z zakresu SW lub zbliżonych, wciąż dominuje w niej problematyka wojskowa i policyjna, a także kryzysowa. Przeszkoda jest oczywista, na co zwracają uwagę sami autorzy: wszechobecna tajność (Maciejewski 2012: 43). Ten argument, istotny w kontekście wszystkich instytucji bezpieczeństwa, jest tym istotniejszy w przypadku służb wywiadowczych.

Nie oznacza to jednak, że wszystkie drogi pozostają zamknięte. Szczególnym socjologicznym „rodzynkiem” i przykładem, że „da się”, jest analiza losów byłych oficerów SB przeprowadzona przez Mariusza Jędrzejkę i Wiesława Bożejewicza (2008), którzy podjęli próbę stworzenia ich „zbiorowego portretu”. Tłem wywiadów, które przepro-

wadzili z ponad setką ludzi służb (głównie „wyższej i średniej rangi”), była lustracja, ale analizowali też ich stosunek do polityki i społeczeństwa, wyposażenie kulturowe, w tym stosowany język, a także status materialny i jego zmianę w latach 1989–2007. Co ciekawe, autorzy tekstu, który uznajemy za jeden z najciekawszych w całościowym dorobku polskich SW, reprezentują dyscyplinę, jak się wydaje, bardzo od nich odległą, czyli pedagogikę (Jędrzejko pisał również o wojsku).

Jędrzejko i Bożejewicz odnosili się też do koncepcji antyrozwojowych grup interesu (ARGI). Jest to jedno z pojęć związanych ze specyficznym, „krytycznym” (lub, zdaniem złośliwych, „spiskowym”) nurtem socjologii, czyli wspomnianymi w rozdz. 3 zakulisowymi studiami społecznymi. Jego intelektualnym założycielem jest Andrzej Zybortowicz. Służby rozumiane jako struktury społeczne są w tym nurcie zestawiane z uwarunkowaniami, ograniczeniami i patologiami procesu demokratyzacji postkomunistycznej Polski. Jednym z jego istotnych aktorów są dla Zybortowicza nieformalne grupy interesów, a wśród nich – środowisko służb. Na przestrzeni wielu lat i publikacji Zybortowicz badał, w jaki sposób, w jakiej skali i z jaką dynamiką współtworzyło ono nową nomenklaturę, generując negatywne zjawiska w polskim życiu politycznym i gospodarczym doby transformacji (zob. np. Zybortowicz 2012).

Najważniejszymi efektami studiów Zybortowicza są prace *W uścisku tajnych służb* (1993) i *Privatizing the Police-State* (Łoś & Zybortowicz 2000). Z jednej strony można je postrzegać jako część popularnego w światowych SW trendu badania służb w nowych demokracjach, celem ustalenia, na ile powstałe po politycznych przełomach nowe służby są w istocie „nowe” (zob. np. Williams & Deletant 2000). Z drugiej, chodziło o coś więcej – o zobrazowanie (rzekomej) fasadowości przemian w Polsce po 1989 r., odsłonięcie ukrytych aktorów i zaproponowanie teoretycznych ram, a przynajmniej siatki pojęciowej, do badania tego rodzaju zjawisk. O patogenności służb w pierwszej kolejności decydowała ich uprzywilejowana pozycja w formalnych i nieformalnych strukturach tzw. Polski Ludowej, w dużej mierze przeniesiona do III RP, a także wiedza, której dysponentami są byli esbecy. Na początku lat 90. miały powstać niewidoczne dla opinii publicznej klientystyczne relacje, w jakiejś mierze reprodukujące patologie komunizmu i redukujące „oficjalną” transformację do zmian ornamentowych. „Nowe” służby stały się zaś, niczym w tzw. Polsce Ludowej, „podmiotami gry politycznej” (Zybortowicz 1999, por. 2003a). Tłem dla tego rodzaju refleksji jest postkomunizm widziany jako swoista strukturalna choroba życia publicznego (zob. Staniszkis 2001). Z choroby tej korzystało szereg nieformalnych grup, czyli wspomnianych ARG (Zybortowicz 2005).

Otwarcie dyskusji na temat znaczenia służb w polskiej transformacji była wspomniana wydana przed trzema dekadami praca *W uścisku tajnych służb*. W jej wstępie Zybortowicz zaznaczył: „służby specjalne prawdopodobnie nie wywierają wielkiego wpływu na bieg dziejów w skali makro” (1993: 17). Wyraził też badawczą ostrożność:

Nie uważam też, byśmy obecnie mieli w Polsce do czynienia z jakimś jednolitym, postkomunistycznym – krajowym lub moskiewskim – tajnym centrum skutecznie kontrolującym rozgałęzione siatki tajnych służb, nieformalne powiązania biznesowe i sterującym za ich pomocą naszym życiem publicznym. To, iż nie zachodzi tego rodzaju skrajność, nie musi oznaczać jednak, że we współczesnej Polsce spiskowy, agenturalny wymiar życia społecznego nie występuje wcale. Że nie wywiera istotnego wpływu na bieg spraw publicznych.

Jego praca miała być „próbą uchwycenia tego wymiaru, próbą przedstawienia przybliżonej charakterystyki zakulisowych sił aktywnie uczestniczących w grze o kształt polskiej polityki, gospodarki i kultury” (1993: 17). Pomimo tej zadeklarowanej ostrożności, jego rozważania niejednokrotnie sprowadzają się do stawiania sugestywnych „pytań”. Ponadto, większość opisywanych przez niego problemów i patologii dokumentują te same przykłady, co prowadzi do pytania, czy wspomniane przez niego i zbliżonych badaczy przypadki dysfunkcji wyczerpują ich katalog. Podobną obserwację wyraził po latach Sikora, autor przyczynkowego, ale solidnie obudowanego artykułu poświęconego roli SB w przekształceniach własnościowych w okresie transformacji. Odnosząc się do linii argumentacyjnej Zybortowicza, Sikora zauważył: „nie wiadomo, czy powtarzane wciąż wypadki nadużyć i patologii gospodarczych to jedynie przykłady, czy też może całość problematyki” (Sikora 2012: 360; por. Brzechczyn 2002; Wicenty 2022: 285–286).

Zakulisowe studia społeczne to podejście interesujące od strony metodologicznej. Jest faktem notoryjnym, że przekształcenia złożonych systemów społecznych są wypadkową i konsekwencją wielu zdarzeń, decyzji, działań i procesów: celowych, przypadkowych, świadomych i irracjonalnych. Równie oczywiste jest, że służby (nie tylko polskie) są tego typu instytucjami, których możliwości pozakulisowego oddziaływania na politykę, gospodarkę i opinię publiczną są znaczne. Ich dysfunkcje są omawiane przez wielu badaczy. Czym innym jest jednak identyfikowanie przypadków jednostkowych, a czym innym wyciąganie z nich daleko idących supozycji. W artykule *Paradoksy niewiedzy i ukryci aktorzy* Zybortowicz zastanawiał się, jak to możliwe, że doszło w Polsce do tak wielu afer gospodarczych, pomimo faktu, że część z przedsięwzięć, które padły ich ofiarą, była objęta ochroną kontrwywiadowczą. Jego zdaniem było „wysoce nieprawdopodobne”, że wprowadzanie majątku publicznego

do prywatnych kieszeni mogło „umknąć uwadze profesjonalnych służb” (2003b: 2). Obfitująca w błędy historia instytucji wywiadowczych (zob. np. Hughes-Wilson 2002) dowodzi, że mogło, i sądzimy, że trzeba brać to pod uwagę.

Zainteresowaniu studiami nad zakulisowymi zjawiskami (zob. Sojak & Wicenty 2005; Gurtowski & Waszewski 2009) sprzyja intelektualna moda na dekonstrukcję metanarracji na temat transformacji (por. Kolasa-Nowak 2022). Publikowane są interesujące prace oferujące rewizję wielu mitów i uwypuklające zjawiska takie jak wykluczenie czy rozwarstwienie społeczne. Ciekawą propozycją w tym obszarze jest tom *Transformacja ustrojowa w Polsce. Nowe perspektywy* (Przeperski & Wicenty 2022). W jednym z opublikowanych w nim artykułów Wicenty zdiagnozował stan dotychczasowych badań nad rolą funkcjonariuszy SB w transformacji ustrojowej i pozakulisowymi zjawiskami jako niesatysfakcjonujący oraz zarysował „przegląd pola badawczego i teoretycznego” (Wicenty 2022). Jest więc szansa, że namysł nad tą tematyką rozpocznie się na nowo, być może w bardziej uporządkowanej formie. Sądzimy, że studia nad pozakulisowymi zjawiskami mogą być wartościowym uzupełnieniem SW, pod warunkiem zachowania reguł uprawiania nauki.

Poza socjologią wojska, grup dyspozycyjnych i zakulisowymi studiami społecznymi, na obrzeżach nauk socjologicznych sytuują się prace interdyscyplinarne, w których podejmuje się próby sięgania w badaniach służb po instrumentarium pojęciowe i metodologiczne etnologii i antropologii, nauk o kulturze i religii, nauk o komunikacji społecznej i mediach oraz nauk o zarządzaniu i jakości. Nie tworzą one zwartego zbioru i trudno wskazać kierunki, w których rozwija się tego rodzaju refleksja. Takie prace powstają spontanicznie jako wyraz zainteresowania autorów poszczególnymi zagadnieniami.

Część z nich jest publikowana pod wspomnianym w rozdz. 2 szyldem antropologii безпеki, rozwijanym od ponad dekady przez IPN. Jego początkiem była zorganizowana w 2012 r. pod takim właśnie tytułem konferencja (podtytuł: *Nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*). Najważniejsze efekty dotychczasowych badań zebrano w trzech tomach: *W stronę antropologii „bezpieki”* (Syrnyk i in. 2014), *Antropologia donosu* (Syrnyk & Klementowski 2017) i *Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy* (Klementowski, Mikołajczak & Syrnyk 2020). Zawierają one 40 artykułów autorstwa 32 autorów, przede wszystkim Klementowskiego, Syrnyka i Macieja Zakrzewskiego, a także m.in. Pawła Fiktusa, Agnieszki Gałkowskiej, Dariusza Iwaneczko i Pleskota. To pozycje o nieco nierównym poziomie i silnie zróżnicowane, ale w tym ostatnim widzimy też ich zaletę – są to swego rodzaju metodologiczne „próbne balony”. Za szczególnie ciekawe uznajemy artykuły

Tajna policja polityczna w systemie totalitarnym. Próba modelu (Brzechczyn); *Spojrzenie na kandydatów nieprzyjętych do SB. Analiza procesu rekrutacji w województwie krakowskim* (jedna z bardzo nielicznych prób zaprzęgnięcia psychologii do polskich SW, autorstwa historyczki i archiwistki Roksany Szczypty-Szczęch); *Sędziowie własnej sprawy? Nierozpoznany czynnik debaty o agencji Służby Bezpieczeństwa* (Sojak & Wicenty) oraz *Donos agenturalny jako gatunek* i *Funkcjonariusze służb specjalnych jako „wspólnota praktyków”* (oba autorstwa Klementowskiego). Zastanawiamy się, jaki los czeka antropologię bezpieki po odejściu z IPN dwóch głównych animatorów tego przedsięwzięcia, Syrnyka i Klementowskiego. Mamy nadzieję, że Instytut nie zrezygnuje z tego kierunku badań, a jeśli miałyby się tak stać, to że będzie on w jakimś zakresie kontynuowany w innych ośrodkach.

Próby połączenia tematyki służb z perspektywą psychologiczną (czy też psychologizującą) podejmowała też religioznawczyni i politolożka Anna Zasuń, autorka artykułów *„Syndrom szpiegostwa” w świetle wybranych koncepcji psychologicznych* (2013) i *O psychologicznych aspektach w działalności tajnych służb* (2015). Zwraca uwagę fakt, że podobnych badań nie podejmują zawodowi psychologowie, nie są oni również włączani do zespołów badawczych politologów czy prawników. Problematyka psychologiczna pojawia się natomiast w kontekście zagadnień procesowych: psychologii śledczej czy wiarygodności zeznań (zob. np. Uhryn-Markiewicz 2011). Jeśli zaś chodzi o kwestie charakterologiczne, to do nielicznych prób należy monografia *Osobowościowe uwarunkowania efektywności oficerów kontrwywiadu* autorstwa Packa (2013). Jej autor postawił przed sobą cel rozprawienia się z mitami na temat tego, kim są oficerowie „kontry”, i przedstawienia ich „portretu psychologicznego”. Podstawą są badania przeprowadzone w 1989 r. wśród oficerów WSW (por. Pacek 2012).

Pomiędzy historią a socjologią sytuuje się ważna praca Wicentego *Zgnięte jabłko, zepsute skrzynki i złe powietrze* (2018, por. Wicenty 2015), dotycząca patologii w SB, ale stawiająca też ważne pytania o społeczno-kulturowy kontekst działania instytucji bezpieczeństwa, w tym pozorowane działania, udawane reformy i fikcyjną dyscyplinę. To jedna z niewielu pozycji pokazujących „prozę życia” na Rakowieckiej, w tym jej alkoholowe ekscesy i praktykowanie tzw. załatwiarstwa (por. Wicenty 2012; Wicenty 2015).

W tym „nieklasycznym” katalogu (ale niekoniecznie pod szyldem IPN) znajdują się też m.in. prace dotyczące – odległego od rzeczywistości – wizerunku służb w kinematografii (Jachymek 2013), na łamach prasy (Adamek 2013), w prozie (Lemann 2020; Machniak 2021) czy spektaklach (Krzyżewski 2014). Widzimy duży potencjał w analizowaniu służb w dyskursie publicznym, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień takich jak stereotypy, paranoja polityczna i teorie spiskowe. Potrzebne są także

badania opinii publicznej na temat służb, takie jak te Andrzeja Skowrońskiego, który przeprowadził badanie ankietowe wśród mieszkańców Białegostoku (2021). Trzeba dodać, że żadna z polskich sondażowni nie prowadzi regularnych badań dotyczących ocen działania czy poziomu zaufania do służb wywiadowczych, jak ma to miejsce m.in. w odniesieniu do Policji.

Jeszcze inny kierunek badań można powiązać z naukami o zarządzaniu i jakości. W ich ramach analizuje się m.in. efektywność zarządzania służbami, co jest obszarem nieco zaniedbanym przez politologów (Kwieciński & Passella 2014; Wiszniewski 2020), jak również podejmuje się próby „ekonomizacji” namysłu nad pracą operacyjną (Jagięła 2015).

Na kartach prac z zakresu socjologii grup dyspozycyjnych pojawia się też kwestia płciowości, ale brakuje prac zorientowanych ściśle na służby wywiadowcze (por. Dojwa & Maciejewski 2007; Maciejewski, Bujak & Stochmal 2015; Waśko-Owsiejczuk 2018). Do nielicznych wyjątków należy tekst Bagińskiego o kobietach w „jedynce” (Bagiński 2020), z nurtem socjologicznym wiąże go jednak temat, a nie sposób spojrzenia. Problematyka ta powinna stanowić istotny element refleksji nad służbami, integrując zagadnienia kulturoznawcze, prawne i socjologiczne. Na pogłębione studia zasługuje silnie zakorzeniony, ale – czego dowodzą nominacje w służbach w grudniu 2023 r. – słabnący stereotyp o „męskości” profesji. Szlaki przetarła A. Gasztold (2022), publikując ważny artykuł poświęcony „zmaskulinizowanej wspólnotce wywiadowczej w Polsce”.

Trzeba jeszcze wspomnieć, że bardzo rzadko podejmowana jest refleksja etyczna związana ze służbami (jeden z wyjątków – zob. Passella 2014), która wykracza poza ogólne informacje na temat kodeksów etyki zawodowej w służbach (Itrich-Drabarek 2019), a refleksja filozoficzna po prostu nie istnieje. Sądzimy, że zagadnienia takie jak etos, morale (zob. np. Kołodziejczyk & Domańska-Szaruga 2023), rytuały i inne „miękkie” właściwości służb zasługują na uwagę. Na przeszkodzie w realizacji podobnych zamierzeń badawczych może stanąć niezwykle rozwinięta w Polsce kultura tajności, ale tego rodzaju studia zdają się możliwe chociażby w odniesieniu do byłych oficerów. Nawiasem mówiąc, sam temat owej „kultury tajności”, jej genezy, uwarunkowań i konsekwencji, jest jednym z tych, które wciąż czekają na swojego odkrywcę.

STUDIA WYWIADOWCZE ZDANIEM BADACZY

Składający się z 51 pytań kwestionariusz ankiety (zob. aneks) został wysłany 90 badaczom SW: 10 kobietom i 80 mężczyznom. Ankietowanych wyselekcjonowaliśmy na podstawie kryterium publikacyjnego. Wybieraliśmy osoby, w dorobku których temat służb specjalnych odgrywa główną lub jedną z głównych ról. W chwili badania 39 osób miało stopień naukowy doktora, 29 – stopień naukowy doktora habilitowanego, 20 – tytuł naukowy profesora, a 2 – tytuł zawodowy magistra. Badacze, do których zwróciliśmy się z prośbą o wypełnienie ankiety, reprezentowali 27 uczelni publicznych, w tym AP w Szczytnie (uczelnia służb państwowych) oraz ASzWoj i Wojskową Akademię Techniczną im. Jarosława Dąbrowskiego (WAT) (uczelnie wojskowe), a także 9 uczelni niepublicznych. Ankietę wysłaliśmy również do 15 pracowników IPN. Trzy osoby były zatrudnione w Polskiej Akademii Nauk (PAN). Ponadto w gronie ankietowanych znaleźli się badacze związani z ABW (3), Wojskowym Biurem Historycznym im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (WBH), instytucją muzealną i placówką systemu oświaty, oraz *profesor emeritus* (po jednej osobie). W badaniu wzięły udział 44 osoby. Zwrot ankiet na poziomie 49% uznajemy za zadowalający.

5.1. Profil badaczy

Pytania nr 1–17 służyły ustaleniu podstawowych danych na temat wykształcenia ankietowanych i jego związku z SW. Wśród ankietowanych dominują absolwenci studiów

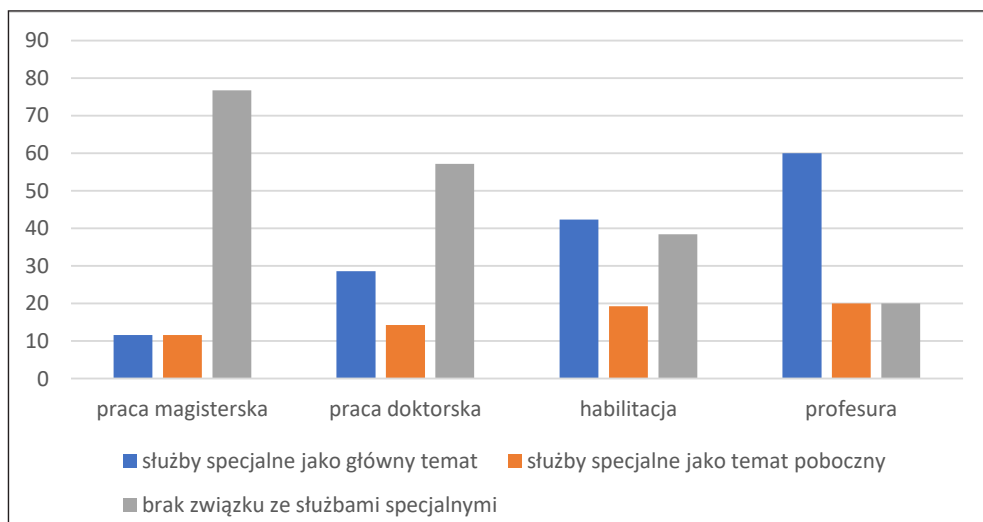
magisterskich na kierunkach: prawo (18), historia (12) i politologia (9). Ankietowani ukończyli także administrację (3), bezpieczeństwo – narodowe, wewnętrzne lub międzynarodowe (2), pedagogikę (2), a także europeistykę (studia europejskie), stosunki międzynarodowe, socjologię, ekonomię i elektronikę (wszystkie po jednym wskazaniu). Pięć osób posiada dwa tytuły zawodowe magistra, a jedna – trzy. 42 osoby posiadają stopień naukowy doktora (zgodnie z aktualną systematyką dziedzin i dyscyplin: 30 – nauki społeczne, 12 – humanistyczne), 27 osób uzyskało stopień naukowy doktora habilitowanego (21 – nauki społeczne, 6 – humanistyczne), a 10 osób uzyskało tytuł naukowy profesora (8 – nauki społeczne, 2 – humanistyczne). Badanie zdominowali więc doświadczeni badacze, samodzielni pracownicy naukowci. Wśród dyscyplin na szczeblu doktoratu dominowały nauki prawne (15) i NoPiA (13) oraz historia (8). Inne dyscypliny, w tym NoB, wybrało 5 osób. Poza tym były to: nauki socjologiczne, nauki o zarządzaniu (i jakości), ekonomia (i finanse) oraz nauki wojskowe. W zestawieniu brakuje jednej osoby, która błędnie wypełniła ankietę. Zaledwie jeden doktorat w dyscyplinie NoB wynika przede wszystkim z krótkiej historii tej dyscypliny (powstała w 2011 r.). Wśród doktorów habilitowanych sytuacja wygląda bowiem inaczej. To właśnie NoB zajęły pierwsze miejsce (8), wyprzedzając nauki prawne (7), NoPiA (5), historię (4), nauki socjologiczne (2) oraz nauki o zarządzaniu lub nauki o zarządzaniu i jakości (1). Proporcja ta nie odpowiada oczywiście proporcjom w całości populacji osób posiadających stopnie lub tytuł naukowy (m.in. około dwukrotna „nadpodaż” profesorów), ale nie zmierzaliśmy do osiągnięcia tego rodzaju reprezentatywności. Byliśmy natomiast zainteresowani tym, na jakim etapie kariery naukowej ankietowanych pojawiło się zainteresowanie SW⁸. Obrazuje to zamieszczony poniżej wykres nr 1.

Wśród ankietowanych było niewielu badaczy, którzy intensywnie zajmowali się służbami specjalnymi już na etapie studiów. Tylko jedna osoba przeszła cały „szlak bojowy”, od pracy magisterskiej aż do profesury, pokonując kolejne szczeble akademickiej kariery w związku z SW. Dwie osoby uczyniły to do poziomu doktora habilitowanego, a pięć – do poziomu doktora. Ośmiu ankietowanych rozpoczęło swoją działalność naukową w obszarze SW na etapie doktoratu, mimo że ich prace magisterskie dotyczyły zupełnie innych tematów. Z kolei habilitację na podstawie pracy, w której pojawił się temat SW, deklarowało 12 osób, które we wcześniejszych pracach nie poruszały tych kwestii. Profesurę na podstawie prac, w których podjęto tematykę SW, uzyskało dwóch

⁸ Jedna z osób błędnie wypełniła ankietę, dlatego też statystyka dotycząca prac magisterskich obejmuje 43, a nie 44 osoby, z kolei statystyka dotycząca uzyskania stopnia naukowego doktora habilitowanego – 26 zamiast 27.

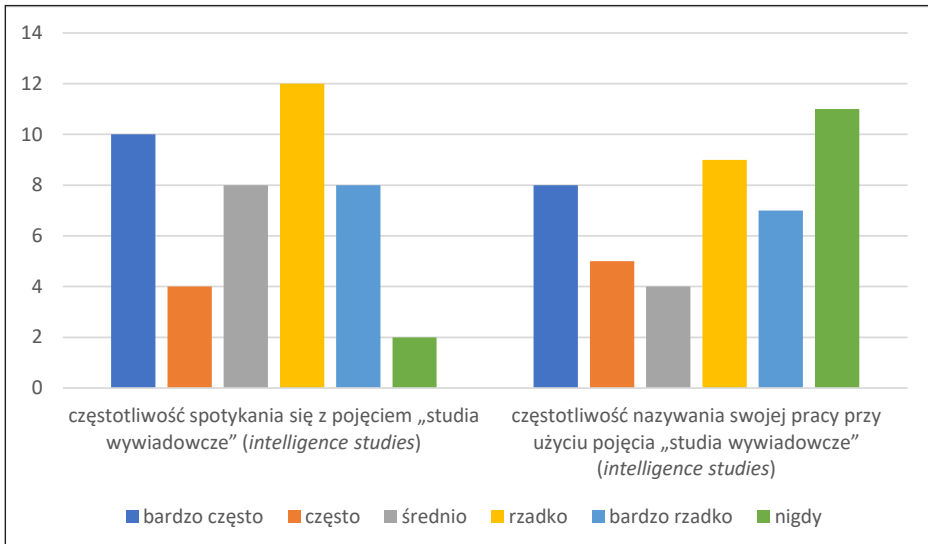
ankietowanych, którzy nie zajmowali się tym obszarem ani na szczeblach magisterium i doktoratu, ani w kontekście habilitacji.

Wykres 1. Tematyka prac związanych z uzyskaniem stopnia lub tytułu (w %)

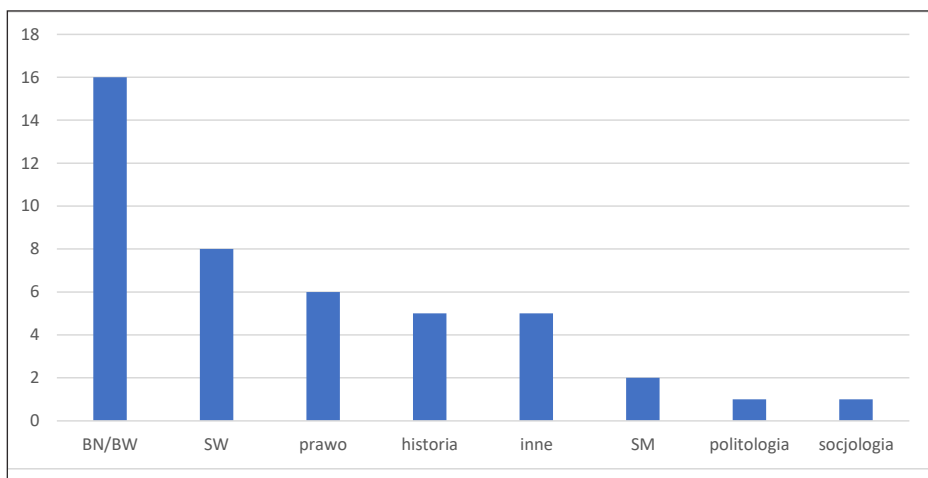
Zakładamy, że ważnym elementem profilu badaczy jest ich autoidentyfikacja. Zadaliśmy trzy związane z tym pytania (nr 18 oraz 31–32). Zamieszczony poniżej wykres nr 2. obrazuje, jak często ankietowani sięgają po pojęcie „studia wywiadowcze” lub „*intelligence studies*” i jak często posługują się nim do scharakteryzowania swojej pracy naukowej i/lub dydaktycznej.

Wykres 2. Pojęcie „studia wywiadowcze” – rozpoznawalność i stosowanie

Ankietowani raczej rzadko spotykają się z rzeczonymi pojęciami i jeszcze rzadziej używają ich do nazywania swojej pracy. Poprosiliśmy o wskazanie, jaki „szyld” najtrafniej oddaje profil ich badań – niezależnie od posiadanego formalnego wykształcenia. Wyniki przedstawia zamieszczony poniżej wykres nr 3.

Wykres 3. „Szyld” – autoidentyfikacja profilu badań

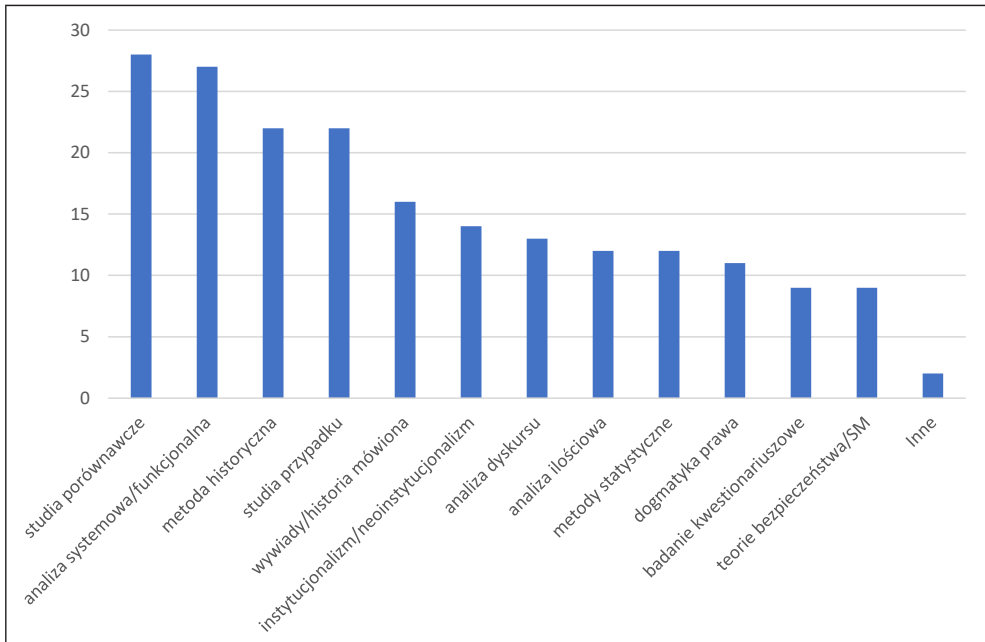
Ponad jedna trzecia ankietowanych (16 osób) uznała, że profil ich badań najlepiej da się opisać jako obszar BN lub BW. Tylko 8 osób uznaje się za badaczy studiów wywiadowczych, a jedna (w kategorii „inne”) nazwała się badaczem „studiów kontrwywiadowczych”. Prawo wskazało 6 osób, przy czym w kategorii „inne” (wybrało ją 5 osób) padły m.in. odpowiedzi takie jak: „kryminalistyka”, „kryminologia, kryminalistyka” i „kryminologia, kryminalistyka, prawo karne”. Tak więc w sumie 8 osób uznało się za przedstawicieli nauk prawnych.

Spośród 44 ankietowanych, 38 to czynni nauczyciele akademicki (pytanie nr 25), spośród których 33 realizuje się dydaktycznie na odcinku zbieżnym z ich pracą naukową (pytanie nr 26). W przypadku 21 osób jest to główny temat zajęć, a dla 12 – poboczny. Nie są zbyt aktywni w obszarze popularyzowania badań w zakresie SW, tj. występowania w mediach, prowadzenia blogów czy publikowania artykułów publicystycznych (pytanie nr 33). Po 8 osób wskazało, że robi to bardzo rzadko lub w ogóle, 9 osób odpowiedziało, że czyni to często, 3 wybrało opcję „bardzo często”, 5 – „rzadko”, a 11 – „średnio”. Tylko 4 osoby spośród 44 otrzymały w ostatnich latach grant na badania z zakresu SW (pytanie nr 43), a 2 z nich otrzymały po dwa granty: grant wewnętrzny uczelni i grant NCN oraz grant wewnętrzny uczelni i grant międzynarodowy (pytanie nr 44).

5.2. Profil badań

Ankietowani zgodzili się co do dyscyplinarności badań nad służbami wywiadowczymi (pytanie nr 19): 38 osób uznało podejście interdyscyplinarne za naturalne dla SW, a po 3 osoby opowiedziały się za podejściem monodyscyplinarnym i transdyscyplinarnym. Zapytaliśmy również o to, po które rozwiązania metodologiczne najczęściej sięgają ankietowani (pytanie nr 20). Zaproponowaliśmy 12 opcji do wyboru i możliwość wskazania „innego” rozwiązania. Nie wprowadziliśmy limitu w zakresie liczby wybieranych opcji. Uzyskane odpowiedzi przedstawiono na zamieszczonym poniżej wykresie nr 4.

Wykres 4. Stosowane rozwiązania metodologiczne

Najczęściej wskazywano na badania komparatystyczne (28), co jest o tyle ciekawe, że właśnie podejście komparatystyczne wydaje się nam jednym z najbardziej deficytowych w ramach polskich SW. Niemal równie popularne okazały się analiza systemowa (w tym funkcjonalna) i metody historyczne. Ten wynik jest zbieżny z dominacją prac o profilu politologiczno-historycznym. Ankietowani deklaruowali także posługiwanie się metodą *case study* (22) i przeprowadzanie wywiadów pogłębionych (16). To również jest zbieżne ze specyfiką polskich (i nie tylko) SW, w których często korzysta się z relacji ustnych oficerów i polityków (co ciekawe, jedna osoba wybrała tylko tę opcję) oraz analizuje konkretne przypadki (np. afery czy operacje). Aż 9 osób wskazało badania kwestionariuszowe, a jedna z nich zaznaczyła tylko tę opcję. Uznajemy to za zaskakujące, jako że stosowanie tego rodzaju narzędzia na gruncie polskich SW należy do rzadkości. Nie zdziwiło nas natomiast to, że tylko 9 osób wybrało teorie bezpieczeństwa lub stosunków międzynarodowych, czyli rodzinę orientacji realistycznych, instytucjonalnych (liberalnych) i konstruktywistycznych, a także różne warianty podejść krytycznych i „nowych” (typu: teoria złożoności). Nasycenie teorią w pracach politologicznych (zob. rozdz. 1) jest bowiem rzeczywiście niskie. W kategorii „inne”

jedna z osób umieściła analizę sieciową (*social network analysis*), a inna poinformowała, że „łączy różne rozwiązania”, ale nie wskazała, które.

Pytanie o sposoby prowadzenia badań uzupełniliśmy pytaniem o ich kierunki: geograficzne (pytania nr 21–22) i merytoryczne (pytanie nr 23) oraz czasowe (pytanie nr 24). Ponad połowa ankietowanych (25) odpowiedziała, że w swoich pracach pisze o służbach wywiadowczych w kontekście Polski oraz innego państwa (państw) lub instytucji międzynarodowych. Do badania polskich służb ogranicza się ponad jedna trzecia ankietowanych (16), natomiast tylko trzy osoby odpowiedziały, że piszą wyłącznie o innym państwie (państwach) lub instytucji międzynarodowej. Można było wskazać dowolną liczbę aktorów spośród 8 proponowanych i wybrać opcję „inne”. Zgodnie z przewidywaniami, najpopularniejsze okazały się Rosja (19), USA (13), Niemcy (9) i WB (8). Po 5 osób wskazało na polityczne i wojskowe międzynarodowe organizacje oraz na Państwo Izrael, a 4 osoby wymieniły Chiny. W opcji „inne” (wybrało ją 7 osób) pojawiły się m.in. następujące odpowiedzi: „kraje bloku wschodniego”; Interpol; Watykan i Włochy; „kraje bałtyckie i skandynawskie”; „zagraniczne służby powołane do zwalczania korupcji” oraz Francja i Japonia.

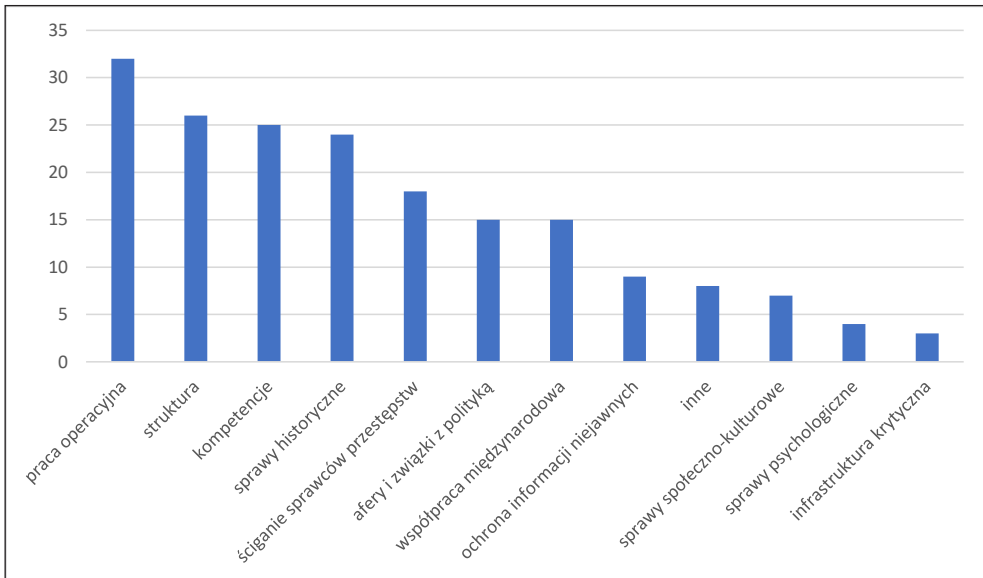
Nie ma wątpliwości, że zagraniczne SW to obszar zdominowany przez perspektywę anglosaską – zarówno jeśli chodzi o autorów, jak i tematy prac. Jak ujął to Matthew Crosston, badania służb wywiadowczych dzielą się następująco: „*the West and the Rest*” (2013: 40). Damien Van Puyvelde i Sean Curtis, którzy przyjrzeni się artykułom opublikowanym w latach 1986–2015 na łamach flagowych dla środowiska czasopism „*Intelligence and National Security*” (INS) i „*International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*” (IJIC), zauważyli, że były one poświęcone służbom i aparatom wywiadowczym 101 krajów. Zdecydowanie dominowały tematy USA (996 artykułów) i WB (519). Pisano o nich w sumie w 1362 artykułach, czyli 71,2% wszystkich objętych analizą. Na trzecim miejscu uplasowała się Rosja (215), a na czwartym – Niemcy (140) (2016: 7). Fakt, że tak duża część ankietowanych zajmuje się Rosją, wynika z oczywistych polskich uwarunkowań.

Na marginesie warto dodać, że Van Puyvelde i Curtis wskazali, iż spośród 2155 autorów artykułów opublikowanych w tych latach na łamach obu „flagowców” aż 1674 (77,7%) reprezentowało USA (49,5%) lub WB (28,2%). Tylko dwóch pochodziło z Polski (Van Puyvelde & Curtis 2016: 5–6). Prawdopodobnie chodzi o Peplńskiego (Kuromiya & Peplński 2013) i Jana Burego (2012; por. Bury 2017). Ponieważ w innych miejscach komentujemy poziom umiędzynarodowienia polskich SW, trzeba odnotować, że wzrósł on w ostatnich latach dzięki Aleksandrze Gasztold (2022), Przemysławowi

Gasztoldowi (2022), Dariuszowi J. Gregorczykowi (2022), Bułhakowi (Akrap & Bułhak 2022; Bułhak 2024), Gruszczakowi (2023a) i Jackowi Tebince (2024).

Zgodnie z naszymi przewidywaniami okazały się odpowiedzi na pytanie o obszary tematyczne poruszane w badaniach. Przedstawiliśmy 11 opcji (brak limitu możliwych wskazań) i możliwość wybrania okna „inne”. Rezultat przedstawia zamieszczony poniżej wykres nr 5.

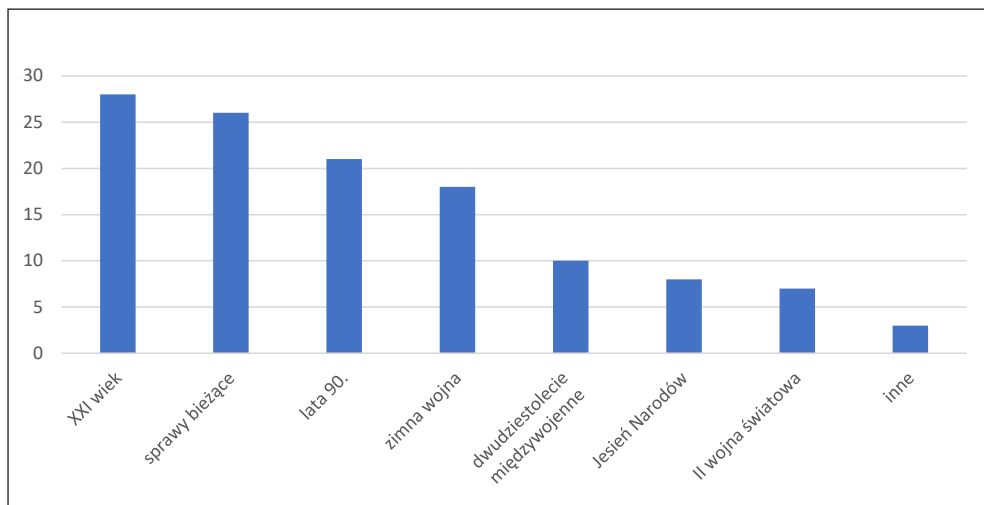
Wykres 5. Badane zagadnienia

Zdecydowanie najwięcej osób (32, czyli prawie trzy czwarte) zadeklarowało zajmowanie się pracą operacyjną, w tym problematyką osobowych źródeł informacji i szpiegostwa. Należy do tego grona doliczyć 2 osoby, które zamieściły swoje odpowiedzi w kategorii „inne” (m.in. fundusz operacyjny). Ponad połowa ankietowanych zajmuje się strukturą służb, w tym pozycją ich szefów (26), ich uprawnieniami (25) i historią (24). Zaskakująco niewiele osób wybrało afery, dysfunkcje i upolitycznienie (16, w tym jedna osoba, która wybrała opcję „inne”) oraz – zwłaszcza – infrastrukturę krytyczną (3). Natomiast kwestie „miękkie”, typowe dla socjologicznej (lub socjologizującej) refleksji, okazały się niepopularne, co jest zbieżne z naszą diagnozą przedstawioną w rozdz. 4. W kategorii „inne” pojawiły się też: praca analityczna (3) oraz – po jednym wskazaniu – pragmatyka („stosunek służbowy”) i ewolucja służb („rozwoj instytucji”).

Jeśli zaś chodzi o cezurę badań, to zaproponowaliśmy siedem okresów, od dwudziestolecia międzywojennego do współczesności, a także opcję „inne”. Można było wybrać dowolną liczbę odpowiedzi. Wyniki przedstawiono na zamieszczonym poniżej wykresie nr 6.

Wykres 6. Badane okresy

Zgodnie z przewidywaniami, większość ankietowanych prowadzi badania dotyczące ostatnich dwóch dekad i bieżących wydarzeń. Popularne okazały się lata 90. (21) i okres zimnej wojny (18). Wyraźnie mniejszym zainteresowaniem cieszy się okres przełomu lat 80. i 90. (8) oraz sprawy już „typowo” historyczne: *interbellum* (10) i II wojna światowa (7), co także pokrywa się z naszym przeglądem literatury przedstawionym w rozdz. 2. Kategorię „inne” wybrały trzy osoby. Jedna z nich uczyniła to omyłkowo, a dwie pozostałe wymieniły lata 70. i 80. oraz przełom XIX i XX w.

5.3. Miejsce i stan polskich studiów wywiadowczych

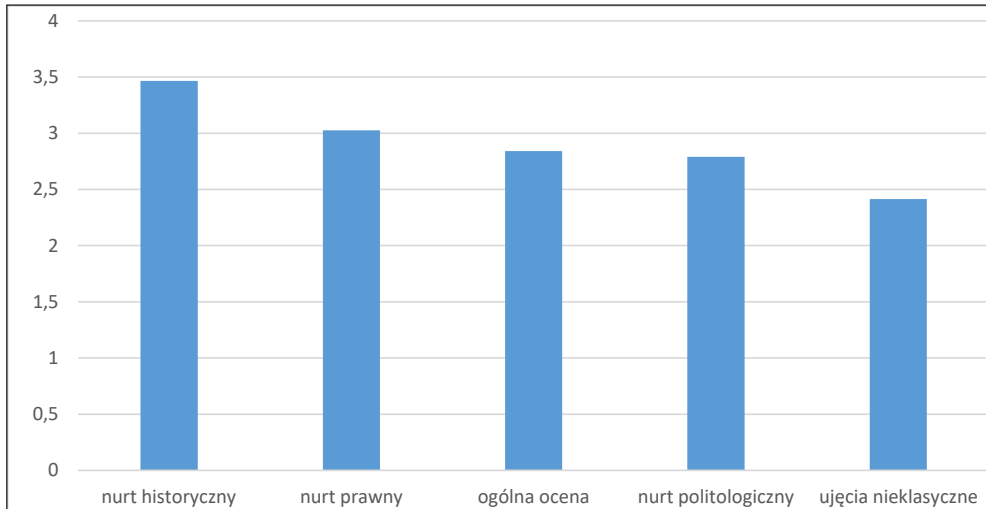
W odpowiedzi na pytanie nr 39 (obowiązywał wielokrotny wybór), zdecydowana większość ankietowanych (33 wskazania, czyli trzy czwarte osób) wskazała, że naturalnym miejscem do refleksji nad służbami specjalnymi są NoB. W dalszej kolejności wymieniono NoPiA oraz nauki prawne (po 13), a także historię (12), a 9 osób wy-

brało opcję wskazującą, że SW nie można lub nie powinno się przypisywać do żadnej konkretnej dyscypliny, ponieważ są to badania inter-, post- lub transdyscyplinarne. W opcji „inne” jedna osoba wskazała socjologię.

Odpowiadając na pytanie nr 40 dotyczące możliwości lub sensowności powołania dyscypliny naukowej SW, tylko 12 osób uznało, że jest to „pożądany, naturalny kierunek”, a 8 było zdania, że jest to realne, ale „w bardzo odległej perspektywie”. 19 osób odpowiedziało przecząco, uznając, że jest to niepotrzebne, gdyż „naturalne jest myślenie o refleksji nad służbami w kategoriach subdyscypliny”, a 4 oceniło, że jest to obszar badań, a nie dyscyplina lub subdyscyplina. Używając opcji „inne”, jeden z ankietowanych stwierdził, że jest „zbyt wcześnie, aby udzielić jednoznacznej odpowiedzi”.

Kluczową częścią badania było określenie stosunku ankietowanych do dorobku SW (pytania nr 26–27 i 34–38). Poprosiliśmy ankietowanych o wystawienie pięciu ocen: dotyczącej stanu ogólnego, refleksji historycznej, politologicznej, prawnej i „nieklasycznej”. Przyjęliśmy skalę akademicką 2–5, bez ocen cząstkowych, za to z opcją „brak zdania”. Ogólne wyniki, czyli średnią ocen (odpowiedzi wyrażające brak zdania zostały pominięte), ilustruje zamieszczony poniżej wykres nr 7. Wyniki szczegółowe przedstawiono na wykresie nr 8.

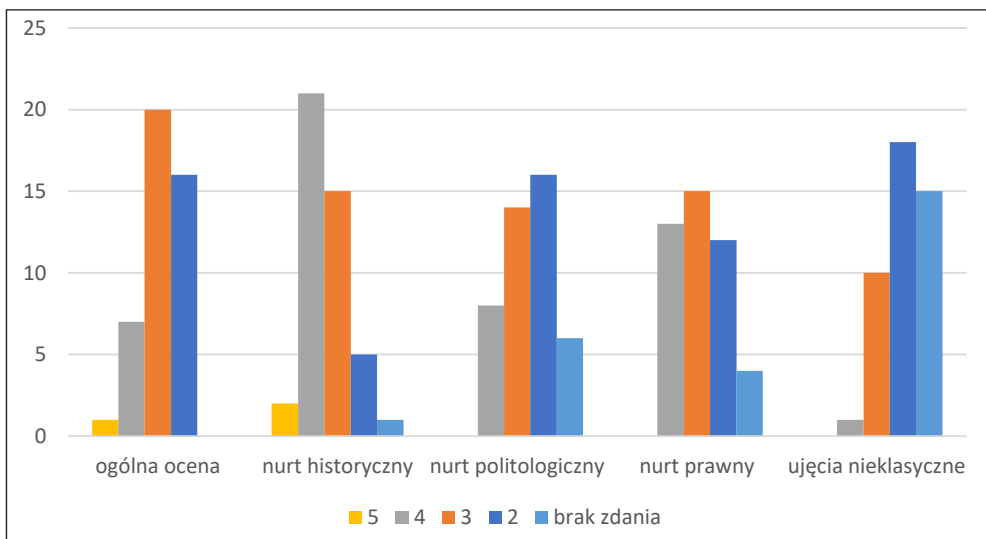
Wykres 7. Średnia ocen w podziale na nurty badań

Przyjmując, że wątpliwości rozstrzyga się na korzyść studenta, polski dorobek SW jako całość został oceniony na ocenę dostateczną z minusem. Uderzające jest, że – bio-

rać pod uwagę całość badania – „piątki” wystawiło tylko troje ankietowanych: jedna osoba oceniła w ten sposób dorobek SW jako całość, a dwie osoby przyznały ocenę bardzo dobrą perspektywie historycznej. Najwyższe oceny zebrał nurt historyczny, który został oceniony na, zaokrąglając, ocenę dostateczną plus. „Zaliczenie” uzyskał także nurt prawny, który otrzymał ocenę dostateczną. Test „oblały” perspektywy politologiczna i – zwłaszcza – ujęcia (około)socjologiczne. To ostatnie nie dziwi, w związku z niewielką liczbą publikacji i niską rozpoznawalnością tych odcinków w kontekście SW. Potwierdza to fakt, że o ile nikt nie wybrał opcji „brak zdania” w kontekście oceny ogólnej i tylko pojedyncze osoby wstrzymały się od głosu w przypadku politologii (6), prawa (4) i historii (1), o tyle aż 15 osób miało nieokreślony stosunek do refleksji, którą umownie nazwaliśmy „nieklasyczną”.

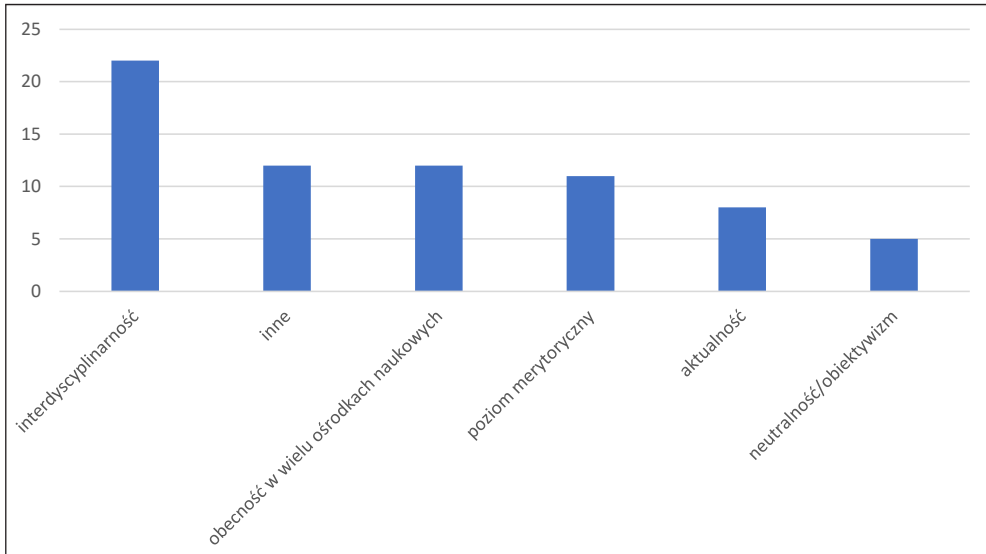
Wykres 8. Rozkład ocen – ujęcie szczegółowe

Uogólniając, ocena SW zdaniem badaczy tej problematyki jest niska: „egzamin” został zaliczony „na styk”, a prowadzący wysłał studentom maila wyrażającego rozczarowanie tak słabym przygotowaniem grupy.

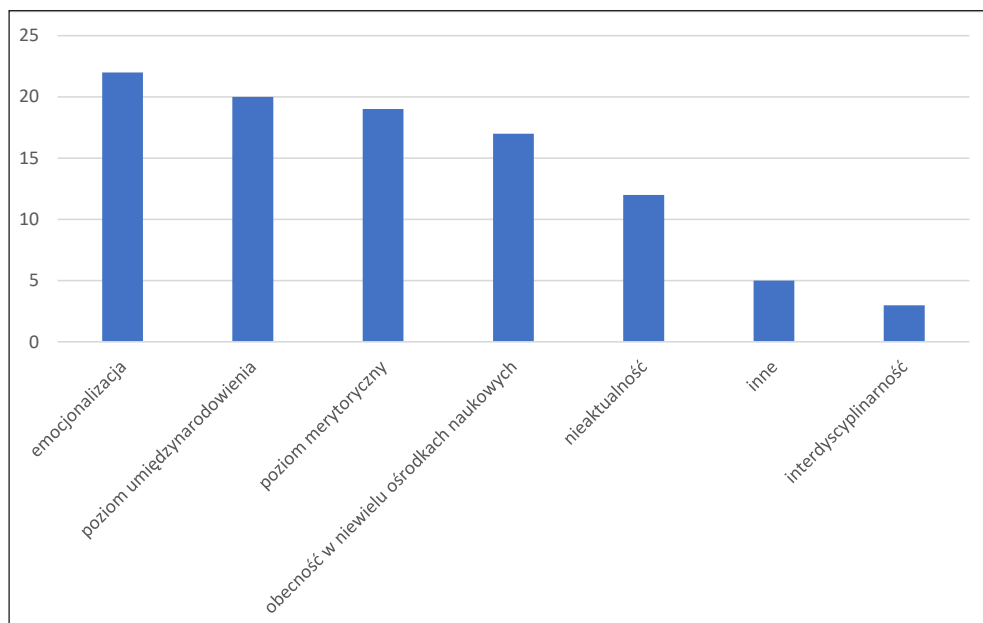
Zapytaliśmy również o silne i słabe strony refleksji nad SW, w obu przypadkach oferując sześć opcji do wielokrotnego, Nielimitowanego wyboru i opcję „inne”. Wyniki przedstawiają zamieszczone poniżej wykresy nr 9 (silne strony) i 10 (słabe strony).

Wykres 9. Silne strony refleksji w ramach polskich SW

Około połowa ankietowanych opowiedziała się za maksymą Arystotelesa, że „jedność tkwi w różnorodności”, uznając, że metodologiczne zróżnicowanie jest największą siłą polskich SW. Niekoniecznie myśleli tak samo o geograficznym rozproszeniu, poziomie merytorycznym (tylko 11 wskazań), aktualności (8) i, co szczególnie symptomatyczne, neutralności badań (5). Trzeba nadmienić, że ani jedna osoba nie zaznaczyła opcji „poziom umiędzynarodowienia”. Często, bo aż 12 razy, wybierana była natomiast opcja „inne”. Lektura zawartych tam uwag nie napawa optymizmem. Cztery osoby wskazały, że nie mają zdania, a dwie spośród nich dodały, że zbyt słabo znają stan badań lub resztę środowiska. Jedna osoba wskazała, że „te studia dopiero się kształtują”, a inna, że problemem jest ograniczony dostęp do materiałów archiwalnych. Sześć osób przedstawiło opinie jednoznacznie krytyczne: „nie ma silnych stron”, „zasadniczo nie widzę”, „nie widzę takich stron”, „nie widzę wielu silnych stron” i „niestety nie widzę”. Jedna z nich pokusiła się o dłuższy komentarz, który (z wyjątkiem usunięcia jednej drobnej usterki) przedstawiamy w oryginalnym brzmieniu: „Uważam, że polska refleksja naukowa nad służbami specjalnymi stoi na niskim poziomie, jest oderwana od praktycznej działalności służb, przeciążona teoretyzowaniem. Brakuje połączenia refleksji naukowej z praktyką działalności służb. Problemem jest również fakt negatywnego postrzegania polskich służb specjalnych i odnoszenie się do kontekstu historycznego. Brakuje specjalistów praktyków”.

Wykres 10. Słabe strony refleksji w ramach polskich SW

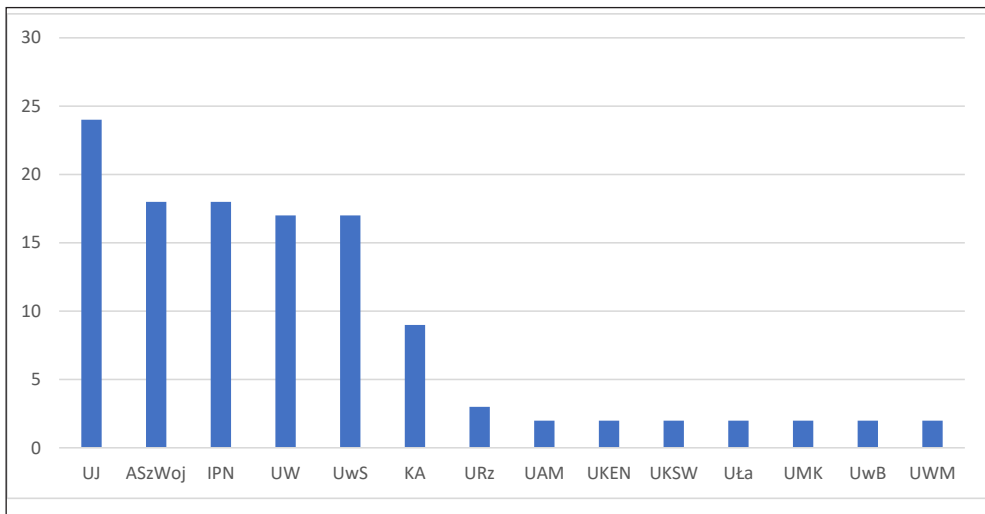

Zgodnie z niską liczbą wskazań „neutralności badań”, w ramach identyfikacji słabych stron polskich SW zdecydowanie „wygrała” emocjonalizacja – tę opcję wybrała dokładnie połowa ankietowanych. Niewiele mniej osób uznało, że mankamentem jest wsobność refleksji, czyli brak umiędzynarodowienia. Szczególnie niepokoi, że aż 19 ankietowanych uznało, że problemem jest niewystarczający poziom merytoryczny publikacji, co jest zbieżne z niskimi ocenami skomentowanymi wcześniej. W kontekście przedstawionej wcześniej odpowiedzi na pytanie nr 19, wskazaliśmy, że ankietowani postrzegają interdyscyplinarność jako oczywistą właściwość SW. Celowo umieściliśmy interdyscyplinarność zarówno w pytaniu o silne, jak i o słabe strony polskich SW. Potwierdziło się, że ankietowani widzą w tym metodologicznym zróżnicowaniu zaletę, a nie wadę. Opcję „inne” wybrało 5 osób: jedna uczyniła to omyłkowo, jedna przy jej użyciu wyraziła brak zdania, a 3 pozostałe odpowiedzi to: „powierzchnowość badań i niewielki stopień szczegółowości”, „skrajna powtarzalność” i „brak wykorzystania historii mówionej”.

5.5. Wiodące ośrodki, czasopisma i badacze

Jak zauważyliśmy we wstępie, w niniejszej monografii nie zmierzamy do prowadzenia jakichkolwiek „rankingów” w zakresie nurtów, ośrodków, literatury czy poszczególnych badaczy. Pytanie o wiodące ośrodki w badaniach SW (nr 29) traktujemy w kategoriach poglądowych, a nie rozstrzygających. Kierując się kryterium liczby publikacji z zakresu SW, ich cytawalności i prowadzonych kierunków studiów, w kafeterii umieściliśmy 23 ośrodki: IPN, 20 publicznych uczelni akademickich, ASzWoj (publiczna uczelnia wojskowa) i Krakowską Akademię im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (KA, niepubliczna uczelnia akademicka). Istniała też możliwość wpisania własnej propozycji w kategorii „inne”. Każdy ankietowany mógł dokonać maksymalnie pięciu wskazań. Wyniki, czyli ośrodki, na które oddano przynajmniej dwa głosy, przedstawiono na zamieszczonym poniżej wykresie nr 11.

Wykres 11. Wiodące ośrodki*

* Rozwinięcie nazw ośrodków – zob. Wykaz akronimów.

Fakt, że wyraźnie największą liczbę wskazań uzyskał UJ (24), który reprezentuje dwójka z nas, a zwłaszcza jedna z „lokomotyw” środowiska (zob. dalej), odbieramy nie bez satysfakcji, nie wyciągamy jednak z tego daleko idących wniosków. Nie siląc się na fałszywą skromność, sądzimy, że przy rozpatrywaniu odpowiedzi na to pytanie należy wziąć pod uwagę dwie okoliczności. Po pierwsze, niczym w wyborach parla-

mentarnych, mogła zadziałać „premia za wielkość”. Mechanizm, w którym – niezależnie od jakości oferowanych produktów – bardziej rozpoznawalne marki przyciągają większą uwagę, jest powszechnie identyfikowanym zjawiskiem (uwaga ta dotyczy także innych dużych ośrodków). Po drugie, UJ mógł otrzymać „premię” za pierwszeństwo. Doceniając naszą inicjatywę związaną z niniejszym badaniem, ankietowani mogli nas przesadnie „nagrodzić”. Tak czy inaczej, zgodnie z naszymi przewidywaniami, poza UJ za wiodące ośrodki SW wielu ankietowanych uznało ASzWoj⁹ i IPN (po 18 wskazań). Podobny wynik osiągnęły UW i UwS (po 17). Czołową szóstkę zamyka KA (9). Żaden inny ośrodek, wliczając te, które ankietowani umieszczali w kategorii „inne”¹⁰, nie osiągnął więcej niż 3 wskazań. Tym samym za wiodące ośrodki w ujęciu geograficznym zostały uznane Warszawa (w sumie 39 wskazań¹¹) i Kraków (35¹²). Z tego ostatniego zsumowania wyłączyliśmy IPN – wprawdzie jego centrala znajduje się w stolicy, ale Instytut posiada też struktury terenowe. Trzeba też zaznaczyć, że nie wszyscy ankietowani korzystali z możliwości wskazania pięciu ośrodków, niektórzy wybierali tylko jeden lub dwa. Trójka ankietowanych wstrzymała się od głosu i nie wskazała żadnego ośrodka (komentarze: „nie mam opinii”; „nie mam zdania”; „trudno ocenić, charakter i skala zjawiska jest zróżnicowana”).

Poprosiliśmy też ankietowanych o uporządkowanie wybranych ośrodków, počawszy od najważniejszego (pytanie nr 30). Najczęściej wymieniane były IPN (12), UJ (10) oraz UW i ASzWoj (po 6). Pięciu badaczy nie zabrało głosu w tej sprawie. Część z nich uznała, że trudno o jednoznaczne wskazania, chociażby ze względu na zróżnicowanie ośrodków.

Zadaliśmy także kilka pytań otwartych dotyczących najważniejszych aktualnie działających polskich czasopism (nr 45), polskich (nr 46) i zagranicznych (nr 47) autorów oraz polskich (nr 48 i 50) i zagranicznych (nr 49) prac.

Żaden obszar badań (dyscyplina/subdyscyplina) nie może się obyć bez przestrzeni do publikowania, czyli czasopism naukowych. Powinna być ona atrakcyjna dla badaczy, czyli oferować nie tylko wysoki poziom merytoryczny, rozpoznawalność i prestiż, ale też odpowiednią wartość punktową (w ostatnich latach niekiedy te właściwości

⁹ Jeden z ankietowanych omyłkowo wpisał do kategorii „inne” nieistniejącą już AON. Ta sama osoba w kafeterii zaznaczyła też ASzWoj.

¹⁰ Poza wymienionymi były to: Stowarzyszenie Taktyków Kryminalistyki, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie i Uniwersytet Pomorski w Słupsku (do 2023 r. Akademia Pomorska).

¹¹ Poza UW i ASzWoj, po dwa razy wymieniono Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego (UKSW) i Uczelnię Łazarskiego (UŁa).

¹² Poza UJ i KA dwukrotnie wymieniono Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie (UKEN), czyli dawny Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

idą ze sobą w parze). W Polsce podejmowano już wysiłki w celu stworzenia czasopisma naukowego poświęconego służbom wywiadowczym. Jak wspomnieliśmy w rozdz. 1, najważniejszą próbą było nieaktywne już czasopismo „Secretum”. Zgodnie z przewidywaniami, ankietowani nie mieli wątpliwości, że zdecydowanie najważniejszym czynnym czasopismem dla polskich SW jest PBW. Periodyk ten jest wydawany od 2009 r. przez COS. Pomysłodawcą jego utworzenia był gen. Krzysztof Bondaryk, który jesienią 2007 r. stanął na czele największej polskiej służby specjalnej. We wprowadzeniu do pierwszego numeru kierownictwo instytucji wyjaśniało:

Idea stworzenia wydawnictwa o charakterze naukowym, będącego forum wymiany myśli i doświadczeń z zakresu bezpieczeństwa wewnętrznego, zrodziła się w ABW stosunkowo niedawno. Jej źródłem była refleksja, że przez niemal 20 lat funkcjonowania w demokratycznej Polsce służb specjalnych nie podjęto wysiłku, aby umożliwić funkcjonariuszom, jak również zewnętrznym ekspertom i naukowcom podzielenie się teoretyczną i praktyczną wiedzą z tej dziedziny na łamach specjalistycznego periodyku wydawanego przez ABW (2009: 5).

Do stycznia 2024 r. ukazało się 29 numerów pisma i kilka nienumerowanych wydań specjalnych. Choć nie wszystkie spośród kilkuset opublikowanych na jego łamach artykułów były bezpośrednio związane z problematyką wywiadów i kontrwywiadów, to nie ulega wątpliwości, że jest to obecnie najważniejsze pismo skupiające badaczy tej tematyki. Na jego łamach publikują także czynni praktycy, co stanowi istotny krok w stronę integrowania dwóch światów: służb i akademii.

Wiele spośród opublikowanych na łamach PBW artykułów ma wysoką wartość poznawczą, a jednak zdecydowana większość ankietowanych (41) zgodziła się, że środowisku przydałaby się nowa instytucja „będąca wehikułem integracji polskich badaczy służb specjalnych” (pytanie nr 41). W pytaniu nr 42 przedstawiliśmy pięć wariantów takiej współpracy (wielokrotny, Nielimitowany wybór) i opcję „inne”. Duża część ankietowanych (27) była zdania, że taką instytucją mogłoby być „czasopismo naukowe powstałe przy współpracy różnych ośrodków”. Najbardziej popularną propozycją zacieśnienia współpracy okazała się jednak cykliczna konferencja, seminarium, zjazd lub kongres (28). Wyraźnie mniej popularne okazały się: kierunek studiów prowadzony przy współpracy różnych ośrodków (16), towarzystwo naukowe (15) i portal internetowy łączący walory naukowe i popularyzatorskie (11). Jeden z ankietowanych skomentował tę kwestię, stwierdzając, że podjęta wcześniej w Toruniu próba zorganizowania instytucji integrującej polskich badaczy SW zakończyła się niepowodzeniem. „Do pomyslenia

jest zarówno cykliczna konferencja, jak również portal. Kwestia kierunku studiów to chyba na obecnym etapie zbyt ambitne przedsięwzięcie” – zaznaczył.

Odnosząc się do najczęściej wybieranej odpowiedzi, warto wymienić przykłady już istniejących cyklicznych wydarzeń z zakresu SW. Przede wszystkim jest to coroczna konferencja *International Conference on Intelligence Studies and Military Intelligence* ASzWoj (5 edycji w latach 2019–2023). Temat SW odgrywa też istotną rolę na corocznej *Jagiellońskiej Konferencji Bezpieczeństwa* UJ (8 edycji w latach 2015–2023) czy *Warsaw Security Forum* FKP (10 edycji w latach 2014–2023). Pojawiał się również na konwencjach Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych, kolejnych edycjach Ogólnopolskiego Kongresu Politologii, I Kongresie Nauk o Bezpieczeństwie (2023 r.) oraz Zjazdach Katedr i Zakładów Bezpieczeństwa (4 edycje w latach 2017–2023). Forum wymiany poglądów i popularyzacji SW są też cykle spotkań IPN: *Tajemnice wywiadu* (od 2016 r.) i *Tajemnice bezpieki* (od 2018 r.). Ta sama instytucja współtworzy też konferencję *Need to Know* (12 edycji w latach 2011–2023). Z kolei CC prowadziło cykl spotkań *Historia polskich służb specjalnych w III RP* (2016 r.). Odbywają się także jednorazowe debaty i konferencje poświęcone SW, takie jak *Wywiad i kontrwywiad w świecie* na Uniwersytecie Szczecińskim (USz) (2009 r.); *Służby specjalne demokratycznego państwa. Cywilne służby specjalne III RP – próba bilansu* na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego (UKSW) (2010 r.); *Rola służb specjalnych w państwie prawa* na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II (KUL) (2015 r.) czy *Przyszłość służb policyjnych i specjalnych* w KA (2023 r.). Temat SW regularnie pojawia się na wielu naukowych i popularnonaukowych konferencjach IPN, np. *Wywiad i kontrwywiad Polski niepodległej i PRL* zorganizowanej wraz z AW (2022 r.). Także ABW jest aktywna na tym odcinku, np. organizując w COS konferencje dotyczące kontrwywiadu II RP (corocznie w latach 2012–2021, z wyjątkiem 2016 r.). Zaowocowały one interesującymi tomami, o których wspomnieliśmy w rozdz. 2. Są to raczej imprezy zamknięte, dlatego ich wartość integracyjna jest ograniczona.

Jak wspomniano, często wskazywaną przez badaczy służb specjalnych formą zintegrowanej współpracy było utworzenie wspólnego czasopisma naukowego. Analiza odpowiedzi na pytanie nr 45 ściśle się z tym wiąże, odsłaniając skalę problemu wynikającego z braku periodyku pełniącego funkcję „miecznika”. Trzy osoby wpisały w tym miejscu „0”, padały też odpowiedzi takie jak: „nie ma takiego” (3 razy), „nie znam” (2 razy), „brak” (2 razy), „żadne” (2 razy) i „nie mam zdania”. Wprawdzie 23 razy wymieniono PBW, ale kilka razy opatrzone to zastrzeżeniem. Jeden z ankietowanych stwierdził: „Przeгляд Bezpieczeństwa Wewnętrznego» (o tyle o ile!)”. Inny

w pierwszej kolejności wymienił numery tematyczne „Studiów Politologicznych”¹³, a rolę PBW docenił „w mniejszym stopniu”. Jeszcze inny stwierdził, że w Polsce „niestety nie ma takiego” czasopisma, ale widział „potencjał tkwiący w «PBW»”. Cenny był głos ankietowanego, który stwierdził: „«PBW», ale brak punktów wyklucza akademików. Chyba brakuje takiego czasopisma”. Rzeczywiście, zgodnie z ostatnią wersją wykazu czasopism (z 5 stycznia 2024 r.), PBW, które jest przypisane do dyscyplin inżynierii bezpieczeństwa oraz nauk o zarządzaniu i jakości, przyznano zaledwie 20 punktów. Znacznie ogranicza to możliwość publikowania na jego łamach przez naukowców reprezentujących wiodące ośrodki naukowe, którzy są *de facto* zobligowani do kierowania artykułów do czasopism oferujących 100, 140 lub 200 punktów za publikację, celem wypełnienia ministerialnych „slotów”. Warto przywołać wypowiedzi jeszcze dwóch ankietowanych. Wskazali oni, że na polskim rynku brakuje odpowiedników IJIC i INS oraz „Journal of Intelligence History” (JIH).

Poza stwierdzeniem, że w Polsce nie ma tego rodzaju czasopisma, wybraniem PBW i numerów tematycznych „Studiów Politologicznych”, ankietowani wymienili: ARwPL (4 razy), WPP (2 razy), a także, omyłkowo, czasopismo zagraniczne (IJIC) i czasopismo już niewydawane („Secretum”) oraz 13 innych – wszystkie uzyskały po jednym wskazaniu. Chodzi o pisma: „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka”; „De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności”; „Dzieje Najnowsze”; „Kwartalnik Bellona”; „Pamięć i Sprawiedliwość”; „Prokuratura i Prawo”; „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (PHW); „Przegląd Policyjny”; „Przegląd Sądowy”; „Przegląd Sejmowy”; „Security and Defence Quarterly”; „Zeszyty Naukowe” wrocławskiej Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki (WSOWL¹⁴). Wymieniono też jeszcze jeden periodyk, którego nie byliśmy w stanie zidentyfikować (prawdopodobnie omyłkowy wpis).

Dostrzegając skalę owego „rozproszenia”, postanowiliśmy przyjrzeć się temu, jak często w ostatniej dekadzie na łamach wiodących polskich czasopism historycznych, politologicznych, prawniczych i socjologicznych ukazywały się artykuły z zakresu SW. Wybraliśmy 12 czasopism, kierując się ich rozpoznawalnością, środowiskowym prestiżem, wskaźnikami cytowalności i liczbą punktów przyznawanych za publikowanie na ich łamach. Uwzględniliśmy wszystkie typy publikacji: zarówno oryginalne artykuły

¹³ Znany jest nam jeden taki numer: *Służby specjalne w państwach poradzieckich* (vol. 43 z 2017 r.). Być może ankietowany odnosił się do numerów, w których podejmowano zbliżone tematy, np. *Wybrane problemy bezpieczeństwa wewnętrznego państwa* (vol. 34 z 2014 r.) czy *Teoretyczne i praktyczne aspekty bezpieczeństwa państwa* (vol. 49 z 2018 r.).

¹⁴ Od 2017 r. Akademia Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki (AWL).

naukowe, jak i przeglądowe i recenzyjne, a także noty lub komentarze oraz relacje z konferencji naukowych. Nie braliśmy pod uwagę artykułów, w których jedynie pojawiała się wzmianka na temat służb – są one dość częste w kontekście zagadnień takich jak terroryzm, dezinformacja, geopolityka czy wojna hybrydowa. Klasyfikowaliśmy wyłącznie teksty, w których służby specjalne były głównym lub jednym z głównych tematów. Pominęliśmy periodyki o jednoznacznym profilu: PBW i ARwPL. Efekt przedstawiono w tabeli 1.

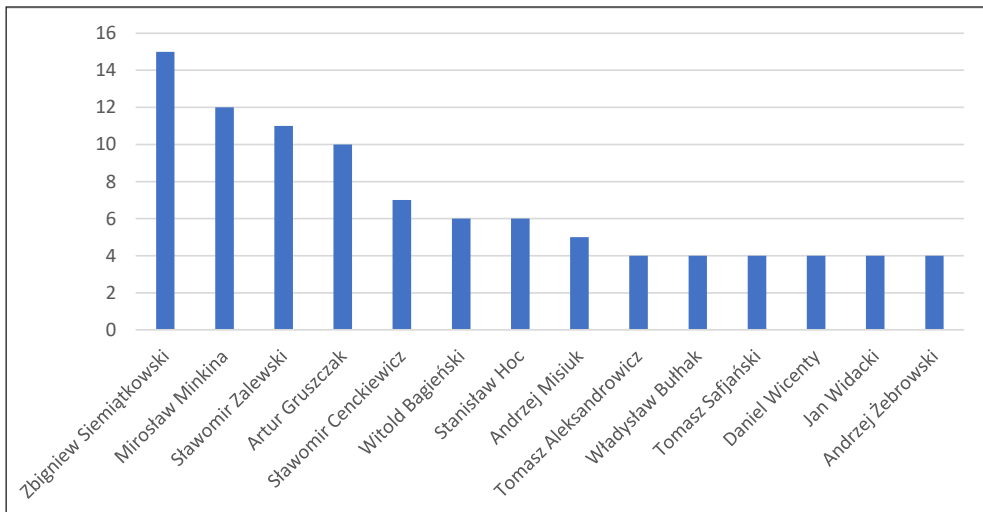
Tabela 1. Artykuły poświęcone służbom specjalnym opublikowane w latach 2013–2022

Czasopismo	Liczba artykułów										Suma
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
„Athenaeum”		1				1					2
„Dzieje Najnowsze”	5	1	4	7	2	1	1	1	2	5	29
„Kwartalnik Historyczny”		1		1							2
„Pamięć i Sprawiedliwość”	1	9	1		3	5	4	5	3		31
„Politeja”	1			1	2				1	2	7
„PHW”		1	3	3	1		2	1	5	2	18
„Przegląd Prawa Konstytucyjnego”				1	1	2		1	2		7
„Przegląd Sejmowy”		5			1			2			8
„Ruch Praw., Ekonom. i Socjolog.”											0
„Studia Politologiczne”	1	1	1	1	15	1	8		1		29
„Studia Polityczne”	1		3	1		2	1				8
„Studia Socjologiczne”											0
											141

W sumie przez ostatnią dekadę na łamach wyselekcjonowanej dwunastki opublikowano 143 artykuły, które kwalifikujemy jako prace z zakresu SW. Najczęstszym miejscem publikacji okazały się „Pamięć i Sprawiedliwość” IPN (31 artykułów), „Dzieje Najnowsze” PAN i „Studia Politologiczne” UW (po 29) oraz PHW WBH (18).

Poprosiliśmy też ankietowanych o wskazanie najważniejszych autorów/autorek dla polskich SW (pytanie nr 46). Wymieniono ponad 60 osób. Sześciu ankietowanych nie wyraziło zdania, stwierdzając np. „nie widzę takiego” lub „za słabą mam orientację”. Na zamieszczonym poniżej wykresie nr 12 przedstawiono wszystkich badaczy, którzy zostali wymienieni przynajmniej czterokrotnie.

Wykres 12. Wiodący badacze – polska literatura

Najczęściej wymieniany był Zbigniew Siemiątkowski (15). Dalej uplasowali się Mirosław Minkina (12), Sławomir Zalewski (11) i Artur Gruszcza (10).

Poprosiliśmy także o wskazanie najważniejszych pozycji (artykułów lub książek) dla polskich SW (pytanie nr 48), a także o wskazanie jednej, najważniejszej pracy naukowej (nr 50). Jeśli chodzi o pierwsze z pytań, to przynajmniej trzy razy wymieniono 8 pozycji: *Sztukę wywiadu w państwie współczesnym* Minkiny (9 wskazań); *Służby specjalne w państwie demokratycznym* Zalewskiego (4); *Kontrolę służb specjalnych w Polsce* tego samego autora (4); *Europejską wspólnotę wywiadowczą* Gruszcza (4); *Wielki leksykon tajnych służb świata* Jana Henryka Lareckiego (4); *Służby specjalne we współczesnym państwie* pod redakcją A. Gasztold i Siemiątkowskiego (3); *Rakowiecką w remoncie* Nyzia (3) i *Wywiad a władza* Siemiątkowskiego (3). Po dwa razy wymieniono 10 pozycji (Bożek, Czuryk, Karpiuk & Kostrubiec 2014; Grzegorowski 2013; Hoc 2022; Kolaszyński 2016; Kozłowski 2016; Łabuz, Kudła & Safjański 2022; Musiał 2018; Piasecki 2021; Sikora 2021; Swoboda 2016). Padły także pojedyncze

wskazania innych pozycji (m.in. trzy różne prace Żebrowskiego), w tym autorstwa badaczy wymienionych powyżej. Niektórych autorów wymieniano w odpowiedzi na pytanie nr 48 bez wskazywania konkretnych pozycji. Byli to: Bagiński, Borkowski, Bułhak, Cenckiewicz, A. Gasztold, P. Gasztold, Górka, Gruszcak (dwa razy), Kudła („cała seria komentarzy w LEX dot. służb”), Radosław Kujawa, Małecki, Minkina, Nyzio, Peptoński („do refleksji nad rolą tajnych służb w okresie międzywojennym oraz II wojny światowej skłaniają prace Andrzeja Peptońskiego”), Piasecki, Antoni Podolski, Siemiątkowski (dwa razy) i Sikora. Pojawiały się także wskazania grupowe: na periodyk PBW, na „wiele prac publikowanych głównie w IPN” i na prace „dotyczące kontrwywiadu i wywiadu w II RP” autorstwa „środowiska historyków”. Ktoś wymienił również „opracowania wewnętrzne UOP”. Kilka osób zrezygnowało z wymieniania pozycji, wskazując, że są to „dziesiątki tytułów”, wyrażając brak zdania (3) oraz stwierdzając: „nie mam” (2) lub „żadnej”.

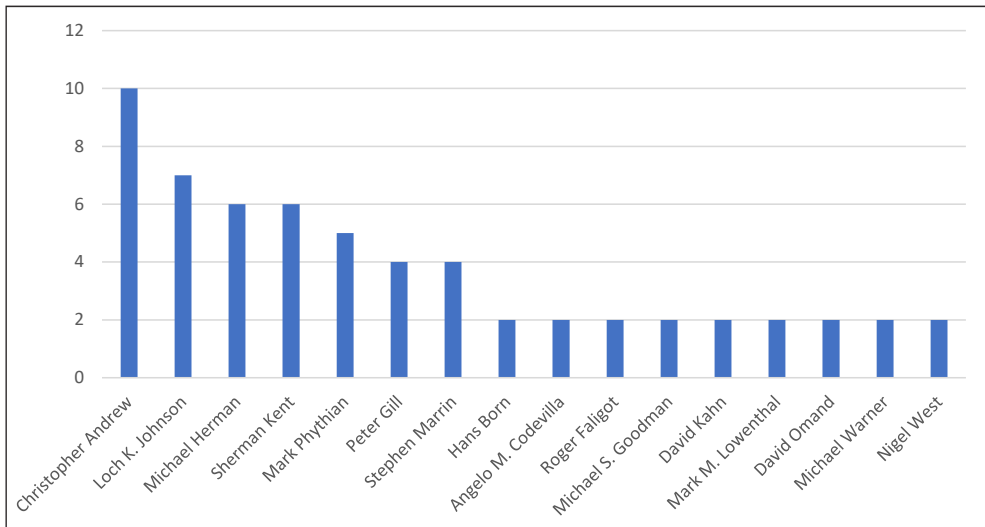
Ankietowani byli zdecydowanie bardziej wstrzemięźliwi w odpowiadaniu na pytanie nr 50 dotyczące najważniejszej pozycji. Trzy książki zajęły *ex aequo* pierwsze miejsce, uzyskując po cztery wskazania: *Sztuka wywiadu w państwie współczesnym* Minkiny; *Wywiad a władza* Siemiątkowskiego (jedna z osób skomentowała: „o średniej wartości, ale brak lepszych”) i *Służby specjalne w państwie demokratycznym* Zalewskiego. Dwie pozycje wymieniono dwukrotnie: *Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961* Bagińskiego i *Europejską wspólnotę wywiadowczą* Gruszcza. Dwie osoby nie były w stanie wybrać jednej pozycji, wyróżniając prace Minkiny (2014b) i Gruszcza (2016) lub wskazując na którąś z prac Gruszcza, Minkiny i Siemiątkowskiego. Stwierdzano także: „nie mam zdania” (6), „nie mam” (2), „jeszcze nie powstała” (2, w tym jedna osoba dodała: „archiwa są zamknięte dla akademików”), „brak” (2) lub „brak orientacji”.

Zamieszczono także następujące komentarze: „nie uważam, by dało się to zasadnie zhierarchizować”; „nie uważam, żeby taka była, żadna nie wyczerpuje tego problemu. Jeśli pisał ją historyk, to nie będzie odnosiła się do współczesności itp.”; „nie wyróżniłbym żadnej książki w ten sposób”; „trudno jest wymienić jedną”; „trudno wskazać jedną pozycję”; „trudno wyeksponować najważniejszą pracę... Myślę, że pytanie powinno dotyczyć co najmniej kilku książek...” (takie pytanie padło powyżej – przyp. aut.). Jeden z ankietowanych skomentował: „Nonsensowne pytanie (byłoby ono adekwatne do roku np. 2000)”. Ta enigmatyczna wypowiedź została przez niego rozwinięta w uwagach do autorów. Przytaczamy ją w oryginalnym brzmieniu, poprawiwszy tylko jedną językową usterkę: „Ta ankieta powinna być przeprowadzona 20 lat temu!!! W latach 80-tych wspomniana dyscyplina zaczęła intensywnie rozwijać się w krajach anglosaskich, a badacze, którzy zajęli się tym w latach 90-tych w Polsce,

byli uważani niemal za obłąkanych, a wspomniane tematy za «nienaukowe». Musieli «bić się» z otoczeniem i wówczas taka ankieta by im pomogła!!! Teraz będzie jedynie historycznym «skanem» rozwoju tej subdyscypliny na AD 2023 przydatnym być może dla historyków nauki lub socjologów...”. Główny pomysłodawca ankiety (Nyzio) ma na swoje usprawiedliwienie tylko to, że 20 lat temu był pilnym uczniem gimnazjum.

Jeśli zaś chodzi o autorów zagranicznych (pytanie nr 47), to wymieniono 50 badaczy, przy czym 16 z nich zostało wybranych więcej niż raz. Wykaz zagranicznych „lokomotyw” SW przedstawiono na zamieszczonym poniżej wykresie nr 13.

Wykres 13. Wiodący badacze – zagraniczna literatura

Zgodnie z przewidywaniami, zdecydowanie najwięcej wskazań padło na Christophera Andrew, autora wspomnianej w rozdz. 2. fundamentalnej pracy *The Secret World* (2018). Pozostałych 34 badaczy to: Richard Aldrich, Tennent Bagley, John Barron, Gordon Bennett, Filipp Dienisowicz Bobkow, Douglas Boyd, Thomas Bruneau, Pierre de Villemarest, Andrew Defty, František Dvorník, Ronan Farrow, Mark Galeotti, Roy Godson, Glenn P. Hastedt, Claudia Hillebrand, John Hughes-Wilson, Adrian James, Christian Kaunert, Aleksandr Kołpakidi, Wolfgang Krieger, Yossi Melman, Randolph H. Pherson, Jerry Ratcliffe, Dan Raviv, Jeffrey Richelson, Daniela Richterova, Kevin Riehle, Rose Sheldon, Michael J. Sulick, Gregory F. Treverton, Thorsten Wetzling, Aidan Wills, Bob Woodward i Amy Zegart. Spośród ankietowanych 11 nie zabrało głosu,

odpowiadając zostawieniem pustego miejsca lub pisząc „brak” (3), stwierdzając: „nie mam zdania” (2), „nie widzę takiego”, „trudno wymieniść – szerokie grono badaczy”, „nie znam, ponieważ nie piszą o służbach polskich”, „nie potrafię wskazać” i „nie mam takiego autora”. Jedna osoba uznała, że nasze pytanie było „bez sensu”.

Zapytaliśmy również o najważniejsze zagraniczne pozycje (pytanie nr 49). Tak jak w podobnych przypadkach, kilkunastu ankietowanych wstrzymało się od głosu, podawało jedynie nazwiska autorów (np. „wysoko cenię prace M. Hermana”, „książki Michaela Hermana”), bez tytułów konkretnych prac lub wskazywało na wspomniane wcześniej zagraniczne czasopisma. Jedna osoba stwierdziła, że nasze pytanie jest „bez sensu”. Najwięcej (5) bezpośrednich wskazań padło na *Potęę wywiadu* (Herman 2002). Trzy razy wskazano *The Secret World* (Andrew 2018); *Strategic Intelligence* (Kent 1966) i *Archiwum Mitrochina* (Andrew & Mitrochin 2001). Po dwa razy wybrano cztery inne pozycje (Faligot, Guisnel & Kauffer 2019; Faligot & Kauffer 2006; Gill, Marrin, & Phythian 2008; Gill & Phythian 2018). Po jednym razie wymieniono zaś 16 innych pozycji (Born & Wills 2012; Dvorník 1974; George & Bruce 2008; Greer 1995; Hughes-Wilson 2002; Johnson 2007, 2010; Kahn 1996; Lowenthal 2020; McDowell 2009; Omand 2020; Ratcliffe 2016; Suworow 1999; Walton 2015; Walsh 2011; Verdery 2014).

STUDIA WYWIADOWCZE OKIEM PRAKTYKÓW

W związku z zasygnalizowanym we wstępie problemem hermetyczności służb, uznaliśmy, że nie możemy ograniczyć się do przedstawienia poglądów badaczy. Postanowiliśmy zapytać „przedmiot badania”, co sądzi o naukowcach i ich wysiłkach, poziomie merytorycznym prac i ich użyteczności. Innymi słowy, o ocenienie dokonań badaczy SW poprosiliśmy praktyków.

Przygotowanie badania funkcjonariuszy służb wymagało przyjęcia przez nas specyficznych rozwiązań metodologicznych. W badaniach poglądów polityków stosowana jest czasem częściowa anonimowość – udostępnia się listę „wywiadowanych”, ale nie podaje informacji, kto jest autorem danej wypowiedzi (zob. np. Raciborski 2006). Wypowiedzi są zaś kodowane jednolitym kluczem, bez udostępniania danych o rozmówcach. W niniejszej pracy, w związku z właściwościami badanej populacji, przyjęliśmy podejście wzorowane na tym zastosowanym przez Jędrzejkę i Bożejewicza (2008). Zależało nam na zapewnieniu praktykom maksymalnej anonimowości i zachęceniu ich do pełnej szczerości. Nie zdradzamy więc nie tylko listy uczestników badania, ale także jakichkolwiek informacji na ich temat: wyjąwszy fakt, że reprezentują różne odcinki. W badaniu wzięło udział 29 osób.

Zobowiązaliśmy się do przedstawienia ich wypowiedzi w wersji oryginalnej. Przyjęliśmy tylko kilka odstępstw od tej dyrektywy. Wypowiedzi były przez nas selekcjonowane, dokonywaliśmy też skróceń. Zmieraliśmy do zapewnienia nasycenia korpusu wypowiedzi i uniknięcia powtórzeń. Dołożyliśmy wszelkich starań, aby skrócenia nie zaburzyły logiki wypowiedzi. Cytaty (zapisane kursywą) nie były poddawane

redakcji językowej, wyjąwszy usunięcie drobnych usterek, takich jak brak znaków diakrytycznych czy ewidentne literówki. Wszystkim praktykom przedstawiliśmy te same proponowane zagadnienia do poruszenia, ale zaznaczyliśmy, że dysponują pełną swobodą wypowiedzi.

Reakcje na naszą prośbę o wzięcie udziału w badaniu były zróżnicowane. Część osób zareagowała entuzjastycznie, złożyła obszerne relacje i oferowała pośrednictwo w promowaniu badania. Część udzieliła odpowiedzi, ale bardzo skrótowych i w mocno sceptycznym lub sarkastycznym tonie (za nie również serdecznie dziękujemy). Część odmówiła, obawiając się „wypłynięcia” ich danych, a część uznała, że nie ma nic do powiedzenia w interesujących nas kwestiach. Zagadnienia poruszone przez praktyków pogrupowaliśmy w sześć wątków. Komentarze ograniczyliśmy do minimum, chcąc, aby narracja praktyków wyraźnie wybrzmiała.

6.1. Wprowadzenie – kultura wywiadowcza

Do „klasycznych” obszarów światowych SW zalicza się analizowanie zarządzania, procesu decyzyjnego, struktury instytucji i systemu, współdziałania, nadzoru i kontroli oraz spraw etycznych (Gill 2010: 43–54). Szczególną uwagę poświęca się zagadnieniu *democratic accountability of intelligence services*. Owa „demokratyczna odpowiedzialność” jest zjawiskiem szerszym niż procedury i właściwości sądów, prokuratur, najwyższych organów kontroli, ombudsmenów, wydziałów spraw wewnętrznych, organizacji społeczeństwa obywatelskiego i parlamentu. Chodzi o swoiste „zakorzenienie” służb w demokratycznym środowisku, obejmujące transparentność, politykę komunikacyjną czy w ogóle stosunek do zewnętrznego świata. Innymi słowy, służby nie istnieją w społeczno-aksjologicznej próżni i jest pożądane, aby zdawały sobie z tego sprawę. Podzielamy zdanie, że „demokratyczna odpowiedzialność” służb powinna być rozważana nie tylko jako „mechanizm”, ale także jako „cnota” (Hartvigsen 2023).

Jak wspominałyśmy w rozdz. 4, jednym z kierunków w badaniach bezpieczeństwa jest refleksja nad kulturą bezpieczeństwa (*security culture*), ideami, zwyczajami i zachowaniami społecznymi mającymi wpływ na bezpieczeństwo danej zbiorowości (Carpenter & Roer 2022: 66, por. Czaja 2008: 222). Nie ma wątpliwości, że kultura wywiadowcza (*intelligence culture*) jest jej częścią. To symptomatyczne, że jedynie okazjonalnie to pojęcie jest stosowane w rodzimej literaturze, natomiast w zagranicznej cieszy się wielką popularnością. Warto w tym miejscu wspomnieć o inicjatywie prezydenta Francji Emmanuela Macrona przedstawionej podczas słynnego przemówienia na pa-

ryskiej Sorbonie we wrześniu 2017 r. Powiedział on wówczas, że Europa cierpi na brak „kultury wywiadowczej” (*la culture de renseignement*), a sposobem na jej krzewienie jest powołanie Europejskiej Akademii Wywiadowczej (*Collège du Renseignement en Europe*). Taka instytucja powstała w marcu 2019 r., jednak bez udziału Polski jako pełnoprawnego członka (status obserwatora).

Jak wspomnieliśmy we wstępie, jednym z interesujących nas zagadnień jest relacja pomiędzy światem służb a akademią. Podejmująca ten temat w kontekście kanadyjskim Angela Gendron pisze, że badacze SW „są zbyt nieliczni i zbyt rozproszeni”, aby wyjść naprzeciw zapotrzebowaniu wyrażanemu przez studentów. Twierdziła też, że w Kanadzie wciąż „istnieją wątpliwości co do statusu studiów wywiadowczych jako dyscypliny akademickiej”, a świat nauki niekoniecznie wyraża dostateczne zaangażowanie i nie jest skłonny udostępnić swoje zasoby. W rozwoju tej relacji był pomocny wkład byłych przedstawicieli świata służb, ale Gendron zauważa, że ich rola pracowników niebędących częścią stałej kadry profesorskiej sprawia, że są oni „wykluczeni z formalnego procesu decyzyjnego” na uczelni (Gendron 2020: 143). Podobna sytuacja ma miejsce na polskich uczelniach. Zatrudniają one wielu byłych (a czasem także czynnych) oficerów służb, w tym byłych szefów, ale – w naszej ocenie – często pełnią oni funkcję „gości akademii”, którzy wzbogacają program kształcenia i pełnią funkcję promocyjną, ale w ograniczonym stopniu mają wpływ na codzienne „życie uczelni”.

Jeszcze w 2002 r. ówczesny szef AW mówił: „Do wywiadu samemu nie można się zgłosić. Wywiad zgłasza się do kandydata” (Siemiątkowski & Knysz 2002). Od kilku lat cywilny wywiad zmienił sposób komunikowania się z zewnętrznym światem. W 2010 r. prawdopodobnie po raz pierwszy w historii AW zamieściła w prasie ogłoszenie o naborze, zapraszając absolwentów i studentów ostatnich lat z kierunków takich jak politologia, BN, międzynarodowe stosunki gospodarcze i filologie orientalne (Wysocki 2010). Około 2008 r. zaczęła organizować na uczelniach, m.in. na UJ, spotkania otwarte dla studentów. Później podobną aktywność zaczęła wykazywać ABW. Odbywały się też podobne spotkania z oficerami SKW i SWW, ale wedle naszej wiedzy, na razie ograniczało się to do słuchaczy uczelni sprofilowanych, przede wszystkim wrocławskiej AWL. Pomimo przepisów dotyczących ochrony informacji niejawnych, wsobności służb, ich bardzo ograniczonej transparentności i skąpej polityki komunikacyjnej, niż demograficzny, niedobory kadrowe i tzw. rynek pracownika sprawiły, że kontakty pomiędzy światem służb a akademią stały się częstsze. Wszystko to tworzy dodatkowy, interesujący kontekst pytania praktyków o to, co myślą o badaniach i badaczach służb.

6.2. Rozumienie służb przez akademię

Ogólnie rzecz ujmując, opinia praktyków na temat prowadzonych w Polsce badań nie jest najlepsza. Oto przykłady:

Poziom rozumienia w większości przypadków problematyki ss, w szerokim tego słowa znaczeniu, jest niski i bardzo powierzchowny. Powyższe wynika z przyczyn obiektywnych, m.in. takich jak elitarność i tajemniczość funkcjonowania hermetycznie zamkniętego środowiska ss. Przez co de facto jest niezwykle trudne zrozumienie meritum zagadnienia przez osoby będące z zewnątrz. Dodatkowo poza przyczynami tkwiącymi w warstwie upolitycznienia zainteresowania, problem tkwi również w znacznym stopniu w niedoskonałości w warsztacie pracy i braku innych kompetencji osób próbujących zmierzyć się z tematem. Zapewne dla kogoś, kto wywodziłby się z takich służb, rozumowanie i badanie powyższego zagadnienia byłoby znacznie łatwiejsze. Jednak takich przypadków jest niewiele. (oficer nr 10)

Myszę, że w większości niski. Powodów może być kilka. Z własnego doświadczenia mogę powiedzieć, iż większość naukowców ma fałszywe wyobrażenie o służbach stworzone na podstawie filmów sensacyjnych i powieści szpiegowskich. Oczywiście dużym utrudnieniem w badaniach nad służbami specjalnymi, które mogłyby doprowadzić do lepszego zrozumienia w tym zakresie, są często fałszywie pojmowane przepisy dot. ochrony informacji niejawnych oraz brak ze strony służb właściwej polityki informacyjnej. Poza tym ogromną wyrwę stanowi brak znajomości stanu badań nad służbami, które w USA, Wielkiej Brytanii czy innych krajach zachodnich rozwijają się nieprzerwanie od lat 60-tych XX wieku. (oficer nr 23)

Uważam, że naukowcy nie są w stanie zrozumieć służb, nie mając doświadczenia wynikającego ze służby w nich. Jest to zbyt hermetyczne środowisko, w którym większość kwestii jest niejawna. (oficer nr 5)

Przy dużej polaryzacji politycznej polskiego społeczeństwa poziom rozumienia służb ze strony historyków i naukowców badających służby jest w mojej opinii, niestety, zależny w dużej mierze od ich orientacji politycznej i sposobu postrzegania służb na każdym etapie ich rozwoju. Duża fluktuacja form organizacyjnych oraz funkcjonariuszy służb na przestrzeni ostatnich 34 lat, spowodowana przetasowaniami politycznymi oraz ostrym

sporem politycznym, powoduje, że trudno naukowcom o obiektywizm w ocenie. A gdy obiektywizm jest ograniczony – trudno o zrozumienie. (oficer nr 16)

W większości praktycy byli sceptyczni wobec kompetencji badaczy w zakresie rozumienia służb. Zwracali uwagę na braki warsztatowe, powierzchowność badań, fałszywe wyobrażenia oparte na popkulturze i medialnych doniesieniach, schematyczne myślenie czy upolitycznienie badań. Dostrzegano korelację pomiędzy (wadliwą) polityką informacyjną służb a rozwojem SW, pojawiał się też wątek braku zaplecza instytucjonalnego i finansowego dla badań w zakresie SW (stąd m.in. postulat utworzenia nowego ośrodka badawczego o funkcji integracyjnej – Katedry Służb Specjalnych). Zdarzały się jednak również głosy mniej pesymistyczne. Przykładowo:

Według mojej opinii poziom zrozumienia służb z roku na rok wzrasta. Jest to spowodowane faktem, że coraz więcej dokumentów związanych z funkcjonowaniem służb zostaje odtajniane (np. tzw. zbiór zastrzeżony w IPN) i na tej podstawie badacze mogą wzbogacać swoją wiedzę. Poza tym należy też zauważyć, że coraz więcej byłych funkcjonariuszy służb specjalnych udziela wywiadów eksperckich, jak również wydaje własne pozycje literatury. (oficer nr 19)

Na pewno można się czegoś ciekawego od nich dowiedzieć. Starają się na ile potrafią być rzetelni, doceniam to. Nie mają łatwo, bo temat jest bardzo obszerny i różny w zależności od tego, z jakiej strony się mu przyglądamy. Widoczny jest też efekt polaryzacji w tym, jak naukowcy badają temat – w sumie to dobrze, ale pod warunkiem, że czytelnik ma czas i nie skupia się na jednostronnym przekazie, ale bierze pod uwagę również drugą stronę. (oficer nr 27)

Jeden z praktyków zwrócił uwagę na interes społeczny w zakresie SW: *Poziom rozumienia jest adekwatny do poziomu informacji o działalności służb oraz instytucji sprawujących nad nimi służbową i konstytucyjną kontrolę. Jednak mam spore wątpliwości, czy adekwatny do potrzeb społeczeństwa obywatelskiego. (oficer nr 28)*

6.3. Stosunek do literatury

W wypowiedziach dominowało niewielkie lub zerowe zainteresowanie pracami polskich naukowców. Praktycy zwracali uwagę na niski poziom merytoryczny tekstów, niekompetencję badaczy i teoretyczny, zbyt ogólny charakter ich rozważań. Przykładowo:

Bardzo rzadko sięgam po tego typu literaturę. Nie dlatego, że mnie nie interesują tego typu analizy, ale dlatego, że osoby je robiące w dużej mierze nie mają pojęcia o specyfice służb specjalnych. Są w większości teoretykami, którzy nigdy nie zetknęli się z prawdziwą pracą w takich służbach. Można być świetnym analitykiem i snuć rozważania, jak powinny działać służby specjalne, ale jeśli dany naukowiec nie zasmakował pracy operacyjnej w terenie, to nic nie wie o działaniu służb. (oficer nr 3)

Tak więc mówienie o badaniach dot. pracy służb specjalnych po 1990 roku [...] [jest] jak pisanie opowiadań lub bajek. Czysta beletrystyka! (oficer nr 17)

Jeśli chodzi o polską literaturę w tym zakresie, to w mojej ocenie brakuje w niej odwagi do stawiania wniosków, szczególnie w zakresie analizy relacji pomiędzy systemem politycznym a służbami specjalnymi. Polska literatura skoncentrowana jest na odtwórczym opisie struktur służb, ewolucji służb specjalnych w Polsce itp. Są to głównie analizy aspektów prawnych, ale również z pominięciem np. zagrożeń, które mogą nieść niektóre rozwiązania prawne dla np. wolności i praw obywatelskich. (oficer nr 23)

Jeden z praktyków na pytanie o szczególnie kompetentnych badaczy służb odpowiedział: *Nie znam takich nazwisk (oficer nr 24)*. Inny z kolei charakteryzował: *Z racji ich ograniczonego dostępu do pełnej informacji na ten temat, a także brakiem doświadczenia w tej dziedzinie, w mojej ocenie na polskiej scenie badawczej panuje deficyt specjalistów podejmujących problematykę przyszłych wyzwań dla instytucji wywiadowczych w kraju. (oficer nr 22)*

Krytyka dotyczyła nie tylko akademii:

Nie ma natomiast nic odkrywczego, opartego na realnych badaniach w ich publikacjach. W Polsce nie istnieją rzetelne think tanki. Wszelkie fundacje, stowarzyszenia są „towarzystwem wzajemnej adoracji”, nie mają realnych środków na prowadzenie rzetelnych i ciekawych badań. Te, które mają dostęp do budżetu państwa, najczęściej

w rzeczywistości wyprowadzają kasę, a nie zajmują się twórczą analizą i gromadzeniem danych. Jedynie OSW i PISM mają jeszcze jakiś ciekawy wkład. Również biuletyn ABW. **(oficer nr 9)** Zakładamy, że oficer nr 9 miał na myśli PBW.

Zdarzały się również odpowiedzi z mniejszą lub większą nutą optymizmu:

W Polsce jest może dwóch lub trzech „specjalistów”, którym nie mogę odmówić wiedzy merytorycznej opartej też o ich doświadczenia w służbach. **(oficer nr 3)**

Zapytany o to, czy zdarza mu się sięgać po polską literaturę SW, jeden z oficerów odparł:

Zdarzało się bardzo często. Były to zarówno książki dotyczące tej tematyki, jak i artykuły pojawiające się co jakiś czas w sieci. Ostatnio coraz mniej. Bardziej jest to ciekawość sytuacji, jak znajomy wyśle link do ciekawej rozmowy bądź artykułu. Wynika to przede wszystkim z przekierowania mojej pracy w innym kierunku [...]. Poziom merytoryczny naszej literatury myślę, że nie odbiega od jej poziomu w krajach zachodnich. U nas, poziom jej szczegółowości jest, myślę, że bardzo wysoki, przez to czasami męczący – można się pogubić i szybko stracić wątek, jak ktoś chce tak po łebkach przejrzeć zawartość danego dzieła – np. pozycje IPN-u. Dobrze się czyta książki, które krążą wokół jakiegoś ciekawego wątku i przemycają dużo wiedzy ze służb specjalnych, bez zbędnej szczegółowości, a jednocześnie uwrażliwiają na tą tematykę. **(oficer nr 27)**

Tak, zdarza mi się, jak mniemam, wystarczająco często. Kilka razy w roku. Poziom jest dobry, zważywszy że analizy naukowe siłą rzeczy opierać się muszą głównie na jawnych publikacjach służb (ostatnio raczej rzadkich) oraz publikowanych aktach prawnych. Zbyt mało ocen oraz propozycji co do funkcjonowania służb. Mają walor głównie informacyjny czy edukacyjny. [...] Każda publikacja w tym sektorze nauki ma duże znaczenie, nawet jeśli nie grzeszy oryginalnością, bowiem o działalności tych instytucji należy pisać. Publikacje tego typu mogą poszerzyć wiedzę obywateli o działalności służb. **(oficer nr 28)**

6.4. Najważniejsi badacze

Surowa ocena polskich dokonań w obszarze SW prowadzi nas do pytania o porównanie z literaturą zagraniczną. O niej praktycy mieli zdecydowanie lepsze zdanie. Przykładowo:

Nie zainteresowała mnie jak dotąd żadna książka i jakikolwiek materiał dotyczący polskich służb specjalnych, opracowany przez naszych krajowych autorów związanych ze środowiskiem naukowym bądź samych naukowców. Kilukrotnie przeczytałem takowe materiały opracowane przez specjalistów np. amerykańskich, rosyjskich i angielskich. (oficer nr 10)

Bardzo często sięgam zarówno po publikacje książkowe, informacje prasowe, w mediach społecznościowych. Zarówno analizy, artykuły, filmy. Polska literatura ogólnie jest na bardzo niskim poziomie. Wolę zagraniczną. (oficer nr 9)

Z uwagi na mnogość udokumentowanych przypadków szpiegostwa w zachodnich źródłach, ciągłości zachodnich systemów politycznych, jak i partycypacji [...] oficerów służb w życiu akademickim/politycznym państw takich jak Wielka Brytania czy Stany Zjednoczone – w mojej ocenie są one zdecydowanie lepiej opisane przez ośrodki badawcze pochodzące z tych państw. (oficer nr 22)

Sięgam głównie po literaturę zachodnią. Jeśli chodzi o literaturę polską w tym zakresie, to musiałem się z nią zapoznać głównie ze względu na prowadzone badania naukowe. Do najważniejszych autorów piszących o służbach, po których publikacje chętnie sięgam, zaliczyłbym J. Rovnera, G.F. Trevertona, P. Gilla, M.M. Lowenthala, M. Phythiana. (oficer nr 23)

Wymienieni badacze, z wyjątkiem Joshuy Rovnera, pojawiają się na kartach niniejszej książki. Jeśli chodzi o polskich badaczy, to komplementowani byli głównie ci z „praktycznym” *backgroundem*:

Nie znam sensu stricto naukowych pozycji i autorów, oprócz tych, które właśnie poznałem przy okazji tej ankiety. Autorzy tacy jak G. Małecki czy Z. Siemiątkowski nie są typowymi naukowcami, ponieważ mieli dostęp do wiedzy i doświadczeń służb [...]. (oficer nr 1)

Akademicy (naukowcy) piszący lub zajmujący się ww. zagadnieniami zasadniczo nie mieli nigdy do czynienia z tymi służbami (nie są byłymi funkcjonariuszami), więc często przedstawiają wyłącznie swoje własne wyobrażenia o funkcjonowaniu tych służb, a nie fakty. [...] Wydaje mi się, że wśród osób badających naukowo służby zdecydowanie brakuje byłych funkcjonariuszy, którzy potrafiliby w sposób całkowicie obiektywny z dystansem analizować ww. zagadnienia w sposób merytoryczny. (oficer nr 29)

Nie znam „badaczy” szeroko pojętych służb. Znam ludzi, którzy wypowiadają się o służbach. Nie podam przykładów pozytywnych, bo nie chcę nikomu robić reklamy, ale kilku sobie cenię. Są to byli oficerowie i mają pojęcie o służbach. Mają też swoją wizję. Mogę się z nimi zgadzać lub nie, ale wnoszą coś do dyskusji o służbach. (oficer nr 3)

Aktywność Małeckiego, tłumaczącego w przestrzeni publicznej tematykę służb, była komplementowana wielokrotnie, m.in. przez oficerów nr 6 i nr 16. Praktycy wyrażali więc uznanie głównie wobec innych praktyków, przykładowo:

Należy stwierdzić, że o pracy oficerów służb zdecydowanie więcej można dowiedzieć się z książek niemających charakteru naukowego. Za szczególnie wartościowe pozycje w mojej ocenie należy uznać wspomnienia byłych oficerów wywiadu, którzy odślaniają kulisy swojej pracy, a są to następujące pozycje [...]. (oficer nr 19)

Największą popularnością cieszy się literatura zachodnia i rosyjska, głównie z USA, WB i Rosji, a także Izraela i Ukrainy. W charakterystyce prac z obszaru SW przeprowadzonej przez praktyków widoczny jest zarzut odtwórczości, braku odwagi i oryginalności, nadmierne skupienie na historii i przepisach. Widoczny jest postulat zwiększenia otwartości badaczy i wzmocnienia interdyscyplinarności SW. Pojawiają się zarzuty pisania „na zamówienie” i braku obiektywizmu. Tematyka prac ma być zależna od sympatii i antypatii oraz być swoistym przedłużeniem narracji politycznej lub propagandy samych służb. Problem „upolitycznienia służb” wchodzi więc na kolejny poziom – „upolitycznienia” badań nad nimi. Niniejszy rozdział nie jest miejscem na polemikę. Nie bronimy się przed tymi zarzutami i nie zamierzamy wcielać się w adwokatów całego środowiska, zaznaczamy jednak, że w naszej pracy nie zetknęliśmy się ze zjawiskiem „pisania na polityczne zamówienie”. Poznaliśmy raczej zjawisko odwrotne – brak zainteresowania polityków uwagami akademii na temat służb.

6.5. Użyteczność badań

Także odpowiedzi na pytanie o użyteczność polskich SW prowadzą do pesymistycznych wniosków. Przykładowo:

Kwestie zarządzania procesami oraz obiegiem informacji są według mnie zdecydowanie lepiej opisane w publikacjach dotyczących prywatnych przedsiębiorstw i korporacji. W tym przypadku często korzystam również z publikacji polskich badaczy – przede wszystkim z Akademii Leona Koźmińskiego oraz Szkoły Głównej Handlowej, ale i instytucji doradczych, takich jak EY. Ich uniwersalny charakter znajduje doskonałe zastosowanie w pragmatyce wywiadowczej, a wnioski płynące z ich analizy wskazują na możliwość ich implementacji w krajowym systemie zbierania i zarządzania informacją. (oficer nr 22)

Odpowiedzi sprowadzały się do ekwiwalentów „nie” i „raczej nie”. Niektórzy praktycy sugerowali, że część dorobku badaczy może być pomocna do ogólnej ewaluacji jakiejś sprawy, ale nie do analizy jej konkretnych aspektów. W tym zakresie istotne są doświadczenia starszych funkcjonariuszy, polecenia przełożonych i opracowania wewnętrzne służb. Przykładowo:

Nigdy nie zdarzyło mi się, jak również przez 30 lat służby nie słyszałem, aby ktoś w moim środowisku potwierdził przydatność tego typu polskiej literatury „naukowej” w swoim działaniu zawodowym. (oficer nr 10)

Literatura rosyjska i angielska dotycząca regionu (regionów) była przydatna przy realizacji zadań operacyjnych wykonywanych przeze mnie poza granicami RP. Nie mogę podać tytułów literatury naukowej wykorzystywanej w tym (tych) przypadku (przypadkach), ponieważ pozycje te jednoznacznie wskazywałyby na kierunki zadań operacyjnych realizowanych w danym (danych) regionie (regionach) świata. (oficer nr 2)

6.6. Relacje pomiędzy służbami a akademią

Scharakteryzowany wcześniej krytyczny stosunek naszych rozmówców do osiągnięć polskich SW nie oznacza całościowego negatywnego podejścia do aktywności akademii. Praktycy zwracali uwagę na potrzebę kreowania fundamentów pod nauki o wywiadzie. Przykładowa wypowiedź:

Uważam jednak, że istnieje konieczność powstania współczesnych fundamentów nauki o wywiadzie, które działałyby w dwóch kierunkach: ściśle naukowym, do publikacji jawnych, budujące fundamenty tej dziedziny nauki, oraz specjalistycznej, niejawnej, w ścisłej współpracy ze służbami wywiadowczymi, gdzie budowana byłaby nowa metodologia ss, uwzględniająca współczesne uwarunkowania. Nie ulega wątpliwości, że wypracowane w czasach Zimnej Wojny metody pracy wywiadowczej, wybitnie skuteczne w tamtych realiach ubiegłego wieku, w obecnych uwarunkowaniach tracą na skuteczności i konieczna jest ich aktualizacja. Nie można jednak bezpośrednio skorzystać z rozwiązań światowych, skopiować je, gdyż każdy wywiad buduje własne metody, immamentne i pilnie strzeżone. Katedra ta powinna skupiać praktyków i teoretyków, z różnych generacji wiekowych, otwarte umysły ze świata nauki, służb, biznesu, przemysłu, dyplomacji oraz szeroko pojmowanego aparatu państwowego. (oficer nr 1)

Praktycy zwracali też uwagę na to, że badacze mierzą służby jedną miarą, bez względu na typ instytucji i funkcje jej pionów. Przykłady:

Trzeba także w każdym opracowaniu uwzględnić specyfikę poszczególnych służb. Nie można do jednego worka wrzucać np. kontrwywiadu i wywiadu. To zupełnie odmienna specyfika. Dobry szef kontrwywiadu nigdy nie będzie dobrym szefem Wywiadu. Mogę podać przykłady i to nie tylko z polskich służb. Działa to też odwrotnie. Każda służba ma swoją specyfikę i powinno się to uwzględniać we wszystkich analizach i opracowaniach. (oficer nr 3)

Służby specjalne mają różne zadania i specyfikę działania, część badaczy nie widzi różnicy między wywiadem a kontrwywiadem, co jest kluczowe w optyce działania danej służby. (oficer nr 4)

Innym postulatem było włączanie funkcjonariuszy w akademicką dydaktykę. Szczegóły tej propozycji zawiera wypowiedź:

Mam wrażenie, że dobrym rozwiązaniem, którego się niestety praktycznie nie stosuje, jest dopuszczenie do pracy naukowej i dydaktycznej na cywilnych uczelniach czynnych lub byłych funkcjonariuszy służb specjalnych. Wielu z nich odchodząc ze służby, jest jeszcze w takim wieku, iż mogliby z powodzeniem swoje doświadczenia i praktyczną wiedzę przekazywać studentom. Podobnie pracownicy uczelni, doktorzy i profesorowie,

powinni prowadzić zajęcia w szkołach kształcących oficerów służb. Taka wzajemna wymiana wiedzy i doświadczeń z pewnością przysłużyłaby się rozwojowi wiedzy na tym kierunku. (oficer nr 20)

Proces postulowany przez oficera nr 20 ma już miejsce, choć oczywiście na niewielką skalę i przede wszystkim w odniesieniu do byłych oficerów. Oficer nr 22 zwraca uwagę na inny problem – zmiany w praktyce działania służb, które mogą osłabiać „użyteczność” byłych oficerów dla akademii.

W polskiej literaturze brakuje autorów posiadających kompleksowe doświadczenie w pracy w służbach o charakterze wywiadowczym. Może to wynikać z rewolucyjnego, a nie ewolucyjnego podejścia do rozwoju służb w Polsce i ich krótkim okresem życia w III RP, a co za tym idzie – z brakiem możliwości empirycznej oceny procesów składających się na pracę wywiadowczą (szybka dezaktualizacja doświadczeń po zakończeniu służby). (oficer nr 22)

Jak wspomnieliśmy, znane są nam nieliczne przypadki, w których czynni oficerowie służb specjalnych prowadzą zajęcia dydaktyczne dla studentów prawa czy BN.

Uważam, że bez szerokiego i obiektywnego rozpoznania tematu, przy którym nie sposób pominąć ludzi funkcjonujących wewnątrz służb i na różnych ich szczeblach, takie zrozumienie będzie niemożliwe. (oficer nr 18)

Podobnie jak oficer nr 18 i ponad jedna trzecia ankietowanych badaczy SW (zob. wykres nr 4 w rozdz. 5) sądzimy, że kompleksowe badanie służb wymaga regularnych kontaktów z oficerami. Szczególnie wartościowe są wywiady z funkcjonariuszami i żołnierzami w służbie czynnej. Ich „oficjalne” prowadzenie jest jednak wysoce utrudnione. Tylko częściowo zgadzamy się ze stanowiskiem, że te ograniczenia są oczywistą konsekwencją ochrony informacji niejawnych. Każdy oficer wie (a przynajmniej powinien wiedzieć), na jakie pytania nie może odpowiedzieć, a każdy doświadczony badacz wie (a przynajmniej powinien wiedzieć), o co pytać nie ma sensu. Sądzimy, że w pierwszej kolejności te ograniczenia wynikają z kultury wywiadowczej Polski, przejawiającej się w ekstremalnej tajności całego systemu. Służby nie mają swoich rzeczników prasowych, nie organizują konferencji prasowych i nie publikują sprawozdań ze swojej działalności. O swoich działaniach w latach 2015–2019 ABW poinformowała opinię publiczną przy użyciu czterostronicowej ulotki. Sprawozdań nie publikuje zresztą ani Kolegium

do Spraw Służb Specjalnych (co można jeszcze zrozumieć), ani KSS (co uznajemy za absurd). Piszemy te słowa krótko po tym, kiedy brytyjski odpowiednik tej ostatniej opublikował obszerny (76 stron) i kompleksowy *Annual Report 2022–2023*. Nawet o sprawach dotyczących spraw kluczowych dla bezpieczeństwa państwa, takich jak szpiegostwo, opinia publiczna jest informowana zdawkowymi komunikatami. Co do zasady niedostępne są akta sądowe spraw archiwalnych, treść aktów oskarżenia i treść uzasadnień wyroków. Przykład innych państw, nie tylko regionalnych mocarstw, ale także postkomunistycznych sąsiadów Polski, pokazuje, że tajność kierunków i metod działania służb jest w jakimś zakresie możliwa do pogodzenia z demokratyczną polityką komunikacyjną. Wymaga to nie tyle zmian w prawie, co przede wszystkim zmiany sposobu myślenia.

Zamieszczona poniżej wypowiedź oficera nr 10 uwypukla paradoksalność opisanego powyżej stanu rzeczy. Domyślna polityka całkowitego milczenia jest bowiem regularnie przerywana przez głośne, bardzo daleko idące „wyjątki”: *Białą księgę* (1996 r.), raport dotyczący WSI (2007 r.), odtajnienie materiałów dotyczących operacji „Dialog” (2019 r.) czy raport komisji ds. badania rosyjskich wpływów (2023 r.).

Polska jest chyba jedynym takim krajem, gdzie w tak szerokim zakresie doszło do ujawnienia tylu szkodliwych dla bezpieczeństwa państwowego i samych służb informacji, które gdziekolwiek indziej byłyby objęte wieloletnią tajemnicą, np. Wielka Brytania, ale i w innych cywilizowanych krajach. Ze strony decydentów, ale i piszących brak zdroworozsądkowej refleksji nad prawdziwym celem i stratami dla samych służb i ich strategicznych interesów na przyszłość. Niekwestionowane i uzasadnione jest rozliczenie okresu funkcjonowania ss w PRL i ukaranie osób winnych przestępstw, ale na drodze procesów sądowych, a nie politycznej nagonki. (oficer nr 10)

Dwie kolejne wypowiedzi poruszają właśnie problem wieloaspektowej „wsobności”. Oficer nr 9 w pierwszym zdaniu odnosi się do poziomu rozumienia potrzeb służb, a następnie przechodzi do tematu debaty publicznej na ich temat:

Znikomy. Polskie służby zostały totalnie upolitycznione. Rzadko realizują ciekawe operacje samodzielnie. A jak je już przeprowadzą, to jeszcze rzadziej korzysta na tym państwo polskie. Zlecane tematy przez sojuszników też nie zawsze nam służą. Bardzo dużo środowisk pisze o koniecznych zmianach, ale zajmują się tym zagadnieniem ciągle te same osoby, żyjące w swojej bańce. (oficer nr 9)

Ogólny poziom zrozumienia problematyki wśród krajowych badaczy jest w mojej ocenie względnie niski. Wynika to przede wszystkim z braku doświadczenia w pracy lub funkcjonowaniu w ramach instytucji wywiadowczych RP. Według mnie borykamy się z brakiem zaangażowania oficerów, którzy zakończyli czynną służbę, we wspólną dyskusję nad najefektywniejszym i najbardziej uniwersalnym systemem wywiadowczym (wspólnie z oficerami służby czynnej oraz przedstawicielami władzy ustawodawczej). Aczkolwiek jest to prawdopodobnie wypadkową braku państwowego ośrodka badawczego z prawdziwego zdarzenia, który podejmuje problematykę bezpieczeństwa. Aby umożliwić lepsze zrozumienie przedmiotowego obszaru badawczego, potrzebna jest zmiana mentalności i kultury, którą musi w dużej mierze cechować otwartość. Ponadto, by osiągnąć właściwe zrozumienie tematyki przez badaczy – muszą się oni wywodzić z różnych dziedzin – nie tylko absolwentów kierunków takich jak historia czy politologia. (oficer nr 22)

Pogląd wyrażony przez oficera nr 22 pobrzmiewał też w wypowiedziach innych osób, a także w stanowiskach niektórych badaczy SW, które przedstawiamy w rozdz. 5. Deficyt w postaci braku państwowego ośrodka, w którym prowadzono by zinstytucjonalizowaną współpracę pomiędzy służbami a akademią, zdaje się doskwierać przynajmniej niektórym reprezentantom obu środowisk. Nie ma przy tym wątpliwości, że jego utworzenie nie może być inicjatywą ani konkretnej służby, ani konkretnej uczelni: decyzja w tej sprawie musiałaby zapaść u szczytów władzy. Zakładamy, że nie będzie to możliwe bez wspólnych wysiłków obu środowisk, ukierunkowanych na przekonanie decydentów, że niemal całkowita separacja obu światów jest rozwiązaniem anachronicznym. O wolę polityków może być jednak trudno, gdyż niezbyt dobrze orientują się oni w problematyce wywiadowczej. Dotyczy tego zamieszczona poniżej wypowiedź oficera nr 6.

Niestety, poziom zrozumienia zagadnienia, istoty i funkcjonowania ss w Polsce jest wybitnie słaby. Politycy od lat operują terminami, których sami nie rozumieją, określając polskich oficerów ss czy funkcjonariuszy tajnych komórek policji czy organów skarbowych „agentami”, swoich oponentów mianem „ruskiej agentury”, etc. Tymi nieodpowiedzialnymi sformułowaniami nasiąka także społeczeństwo, które instytucje ss traktuje z dużą dozą nieufności i strachu wynikającymi z niezrozumienia istoty ich funkcjonowania, realizowanych zadań i celu funkcjonowania. Służby przez ostatnie lata zaczęły kojarzyć się z politycznym mocodawstwem, służalczością, niemocą, konformizmem, nadużyciami i szeregiem pejoratywnych znaczeń ze szkodą dla wielu oficerów pracujących w tychże formacjach i głęboko wierzących zarówno w swoją misję, jak i podstawy, dla których

się jej podjęli. Młody człowiek widzi, że nie ma co oddawać najlepsze lata sprawności, operatywności i wiedzy na rzecz struktury, która może w każdej chwili ich przemielić i wypluć, jak resztkę z za zęba. Chcę ufać, że może się to zmienić, acz potrzeba na to wielu lat, niemałego trudu, zaangażowania po stronie idealistów i wizjonerów z ugruntowaną wiedzą i intuicją, bez której wiedza nie zawsze bywa przydatna. Z intuicją zaś nie rodzi się, a jest ona pokłosiem licznych obserwacji własnych, najczęściej „uczestniczących”. Takich ludzi potrzebują dzisiaj ss w Polsce. **(oficer nr 6)**

Także w wypowiedzi oficera nr 10 w kwestii postawy polityków nie widać optymizmu:

*Niczym nieuzasadnionym jest przyznanie na funkcjonowanie IPN w 2023 roku olbrzymiego budżetu w wysokości 531 mln zł. Jest to wysoce niemoralne i wbrew interesowi społecznemu przy wydatkach na ochronę zdrowia obywateli na poziomie 170 mld zł, na edukację i szkolnictwo wyższe na poziomie 36 mld zł, na PAN w wysokości 110 mln zł, a na bezpieczeństwo, w przypadku Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego w wysokości 658 mln zł i Agencji Wywiadu tylko 258 mln zł. Te przykłady wyraźnie pokazują priorytety i cele rządu prawicy w Polsce. **(oficer nr 10)***

Z kronikarskiego obowiązku musimy odnotować, że kwoty te wyglądały nieco inaczej: w budżecie na 2023 r. przewidziano dla ABW 717 mln zł, a dla AW – 300 mln zł. Z kolei w budżecie na 2024 r. kwoty te wynoszą – odpowiednio – 844 mln zł i 330 mln zł. Nie zmienia to oczywiście faktu, że budżet służb był i pozostaje niski. W 2015 r. wydatki obu wywiadów i kontrwywiadów stanowiły 0,4% całości wydatków państwa, a w 2022 r. – 0,33%. Według planu na 2024 r. będzie to 0,24%.

6.7. Literatura polecana przez praktyków

Zaledwie kilku praktyków pokusiło się o wymienienie pozytywnie ocenianych autorów i ich pozycji. W gronie tym znaleźli się m.in.: Bagieński (2017); Baraniuk (2017); Cenckiewicz (2012, a także komentarz: „jest ciekawym badaczem i pisarzem – bardzo szczegółowe i rzetelne opracowania”, ten sam badacz został też wskazany jako przykład negatywny, obok Zybortowicza); Chlasta (2014); Galij-Skarbińska (2019); Hoc (2019); Józwiak (2005); Kafir (2021); Kolaszyński (2016); Kowalski (2017); Makowski –

m.in. Makowski, Reszka & Majewski (2014); Małecki & Maziewski (2021); Minkina – różne pozycje; Horosiewicz 2019; Skubisz („robi fantastyczną robotę”); Nyzio (2020, 2023a); Saramak 2015; Siemiątkowski & Zięba 2016; a także: autorzy publikujący na łamach „Zapisków Historycznych”; Tomasz Awłasewicz; Jerzy Bayer; Henryk Bosak (przy wzięciu poprawki na „ówczesne realia geopolityczne”); Waldemar Jan Dziak; „Eye Spy Magazine”; Robert Foks („«czuć» wprawną rękę”); Górka; IJIC; Dorota Kania (ale „trzeba zachować pewną uwagę przy lekturze jej tekstów”); Andrzej Kowalski; Kraj; Dariusz Laskowski; Ryszard M. Machnikowski („prawdziwy ekspert z zakresu bezpieczeństwa”); Wojciech Martynowicz (Filip Hagenbeck); Leszek Pawlikowicz; Rafał Pieja (por. Musiał 2012); Jacek Pietraszewski; Piotr Pytlakowski; Jacek Raubo; Paweł Reszka; David Scott-Donelan; Ingrid Steiner-Gashi; Wojciech Sumliński; Adam Tara-cha; Tomasz Turowski (pozycja *Kret w Watykanie*); Joby Warrick; Marian Zacharski; Andrzej Zahorski i Zalewski.

PODSUMOWANIE – CO DALEJ Z POLSKIMI STUDIAMI WYWIADOWCZYMI?

Studia wywiadowcze w Polsce mają niezbyt długą historię i nienadzwyczajny dorobek. Brak bodźców do prowadzenia badań, trudności w gromadzeniu materiału badawczego wskutek ograniczenia dostępu do źródeł, a także sceptyczny stosunek praktyków do efektów tych badań zniechęcały do osadzenia kariery naukowej na tym polu. Tylko nieliczni naukowcy poświęcili swoją aktywność badawczą i dydaktyczną problematyce wywiadowczej. Dzięki nim SW nie tylko były obecne w polskiej nauce, ale z biegiem czasu zaczęły przyciągać kolejnych badaczy reprezentujących różne pokolenia, szkoły i dyscypliny.

Trajektorie rozwoju SW są wyznaczone przez rosnące zainteresowanie problematyką służb, interdyscyplinarny charakter badań, otwierający pole do nieklasycznych podejść teoretycznych i metodologicznych, a także udział praktyków w tych badaniach. Jednocześnie nie może to zatrzeć wrażenia, że polskie SW straciły w przeszłości szansę na międzynarodowe zaistnienie i obecnie nadrabiają dystans dzielący je od liderów, podążając utartymi ścieżkami i trzymając się wypracowanych konwencji badawczych. Skutkiem tego jest coraz bogatszy i imponujący różnorodnością ujęć i perspektyw dorobek naukowy skierowany do polskiego odbiorcy, ale słabo reprezentowany za granicą i niewywołujący tam większego zainteresowania. Ten „wsobny” charakter polskich SW ma poniekąd uzasadnienie w rosnącej potrzebie lepszego poznawania skomplikowanego świata służb i działań wywiadowczych. Budowa podstaw rozwoju określonego obszaru badań wymaga przygotowania ogólnych, przekrojowych, prope-
deutycznych opracowań o dużych walorach opisowych, definicyjnych, syntetyzujących wiedzę. Taką funkcję miały np. publikacje Zalewskiego, Żebrowskiego i Minkiny. Jednak w tym dziele budowy odskoczni dla polskich SW stracono z pola widzenia ważne procesy w międzynarodowej literaturze, przede wszystkim intensywną debatę dotyczącą głównych wymiarów tej (inter)dyscypliny, a także kierunków jej ewolucji.

Polskie SW znalazły się w „pułapce średniego wzrostu”, dążąc do skrócenia dystansu do czołówki międzynarodowych SW, a jednocześnie wybierając ścieżki badań, które przestały już przykuwać uwagę na świecie.

Polskie SW nie dostrzegły szansy, którą stworzyło otwarcie międzynarodowych SW, zdominowanych przez autorów kręgu anglosaskiego, na zdobywanie wiedzy o instytucjach i strukturach wywiadowczych w innych państwach i regionach świata (Davies & Gustafson 2013; de Graaff & Nyce 2016; de Graaff 2020; Shaffer 2022, 2023), a którą wykorzystali badacze z Izraela, Niderlandów, Hiszpanii, Szwecji, Francji czy Rumunii. Za tym szło zainteresowanie osiągnięciami SW w tych krajach i regionach, początkowo wynikające z ciekawości poznawczej, chęci zmapowania rozwoju badań nad wywiadem na peryferiach kręgu anglosaskiego. Znamienne było jednak, że to zadanie w większości wykonywali badacze głównego nurtu międzynarodowych SW, nieosadzeni naukowo w krajach, które opisywali. Przykładem są artykuły Kanadyjczyka Stéphane’a Lefebvre’a o instytucjach i reformach wywiadowczych w Polsce, Litwie i w Czechach (zob. np. Lefebvre 2016). Z upływem czasu w czołowych „branżowych” czasopismach SW i innych międzynarodowych periodykach naukowych pojawiły się artykuły polskich naukowców, w większości z zakresu historii (Bułhak, Bury, Andrzej Krzak, A. Gasztold, P. Gasztold, Gregorczyk, Jacek Tebinka), politologii (Kolaszyński) i NoB (Gruszczak, Minkina).

Mimo wyraźniej zaznaczonej obecności polskich badaczy w międzynarodowych SW, ich sumaryczny udział w publikowanych rezultatach badań jest ciągle znikomy, a udział w bieżącej debacie nad kierunkami SW ledwo zauważalny. Częściowo wynika to z dominacji ujęcia historycznego (por. Wrzosek 2009: 107–108). W większym stopniu dotyczy zaś tempa, nurtów i kierunków badań prowadzonych przez wiodące światowe ośrodki. Pomijając kwestie nierównowagi w wysokości nakładów na badania, możliwości organizacyjnych i – co niekiedy istotne – kompetencji językowych, polskie SW są zachowawcze w obszarze tematów, prezentacji rezultatów badań, a także odniesień do nowatorskich podejść teoretycznych i metodologicznych. W polskich SW niezauważalna jest tocząca się w środowisku międzynarodowym debata dotycząca kształtowania podmiotowości SW w relacji do innych dyscyplin naukowych i pól badawczych, w szczególności dyplomacji i SM, politologii, NoB (*security studies*), filozofii, kulturoznawstwa czy nauk o zarządzaniu. Propozycje teoretyczne i metodologiczne, takie jak krytyczne studia wywiadowcze, fenomenologia wywiadu czy teoria kwantowa, nie rezonują w środowisku polskich badaczy.

Wyróżnikiem polskich SW mogą być badania historyczne, wpisujące się w studia nad komunizmem i totalitaryzmem, a także w badania zimnej wojny. Fakt publikacji

artykułów naukowych o tej tematyce w czołowych międzynarodowych czasopismach naukowych jest wymownym potwierdzeniem możliwości stojących przed polskimi historykami (zob. P. Gasztold 2022a, 2022b). Warto zauważyć, że badacze m.in. ze Słowacji (np. Richterova) i Rumunii (np. Cristiana Matei) z powodzeniem prowadzą podobne badania dotyczące służb w innych krajach byłego bloku wschodniego, a ich wyniki publikują w wydawnictwach o międzynarodowym zasięgu.

Ważną częścią polskich SW są badania nad kontrolą i nadzorem nad służbami specjalnymi. Przywołane prace Zalewskiego, Żebrowskiego, Bożka i Kolaszyńskiego korespondują z publikacjami skupiającymi się na uprawnieniach służb specjalnych w zakresie inwigilacji, w szczególności retencji danych telekomunikacyjnych i kontroli operacyjnej. Zastrzeżenia i krytyczne oceny kierowane pod adresem polskich służb specjalnych ze strony Rzecznika Praw Obywatelskich, Najwyższej Izby Kontroli i organizacji pozarządowych, m.in. wskutek upolitycznienia tychże służb przez kolejne ekipy rządzące oraz wykorzystywania oprogramowania szpiegującego Pegasus w okresie rządów Zjednoczonej Prawicy, stały się przedmiotem badań i publikacji takich autorów jak Grabowska-Moroz, Kolaszyński, Podkowik, Rojszczak i Zubik. Jeden z nas systematycznie monitoruje ewolucję, skalę i zmiany prawno-organizacyjne w obszarze szeroko rozumianej inwigilacji (Nyzio 2023c).

Aby dorobek polskich SW był coraz wyraźniej zauważalny i odnotowany (cytowany przez badaczy zagranicznych, jego twórcy powinni podejmować aktywne działania nie tylko na polu badań podstawowych, ale też we współpracy z otoczeniem państwowym, społecznym i gospodarczym, także w wymiarze zewnętrznym, zagranicznym. W tym kontekście duże znaczenie mają międzynarodowe sieci badawcze tworzone wokół towarzystw naukowych i grup badawczych funkcjonujących w ośrodkach akademickich i instytutach badawczych. Takie organizacje, jak Międzynarodowe Stowarzyszenie Edukacji Wywiadowczej (International Association for Intelligence Education), Sekcja Studiów Wywiadowczych (Intelligence Studies Section) Stowarzyszenia Studiów Międzynarodowych (International Studies Association) czy Międzynarodowe Stowarzyszenie Historii Wywiadu (International Intelligence History Association) otwierają pole do wymiany doświadczeń naukowych i edukacyjnych, a także ułatwiają nawiązywanie bezpośrednich kontaktów z przedstawicielami SW z wielu krajów, zwiększając tym samym szanse trwałej współpracy badawczej i publikacyjnej. Zauważalny jest coraz częstszy udział polskich naukowców w tych wydarzeniach, choć nadal stanowią oni niewielką grupę.

Powyższa konstatacja kieruje naszą uwagę ku modelowi polskiej nauki i oceny jej efektów. Chodzi o skutki modelu ewaluacji wyników działalności naukowej i para-

metryzacji publikacji. Abstrahując od zasad funkcjonowania systemu ewaluacyjnego, waga punktowa czołowych czasopism z zakresu SW (IJIC i INS) i tych bardziej specjalistycznych (JIH czy „Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism”) ustalona przez ministerstwo działa demotywiąco. Wspomniane dwa czołowe czasopisma międzynarodowe uzyskały 70 punktów, a kolejne dwa – 20 punktów (lista z 5 stycznia 2024 r.). Logika „punktozy” każe polskiemu naukowcowi zastanowić się nad „opłacalnością” trudu przygotowania tekstu w języku angielskim oraz poddania go wymagającej i długotrwałej procedurze recenzyjnej. Równoległa ścieżka publikacyjna w polskich czasopismach jest znacznie atrakcyjniejsza (większość czasopism przyjmujących artykuły na tematy wywiadowcze ma 70, 100 lub 140 punktów) i nierzadko mniej wymagająca. Podobnie demotywiąca jest procedura uruchamiania czasopism naukowych i ich parametryzacji. Uzyskanie wagi punktowej jest czasochłonne, a indeksacja w krajowych i międzynarodowych bazach bibliometrycznych, takich jak Scopus, uzależniona jest od spełnienia wielu standardów, nie tylko jakościowych, ale także ilościowych. Zakładając, że czasopismo naukowe jest zwornikiem środowiska badaczy, platformą prezentowania wyników badań i forum obiegu idei, perspektywa uruchomienia „branżowego” czasopisma naukowego jest uwarunkowana wypracowaniem trwałej i konsekwentnej formuły odpowiadającej potrzebom środowiska oraz możliwościom pozyskiwania i publikowania artykułów wysokiej jakości.

Misją świata nauki i środowiska akademickiego jest poznawanie rzeczywistości, tworzenie wiedzy i dzielenie się nią w procesie kształcenia i popularyzacji. Zastanawiamy się zatem, jaka powinna być przyszłość akademickiego kształcenia na odcinku SW. Nie ma wątpliwości, że obserwujemy powiększanie się oferty dydaktycznej w tym zakresie. Przez długi czas uniwersytety nie przywiązywały większej wagi do zagadnień wywiadowczych. Zainteresowanie tą tematyką „ekspłodowało” dopiero po zamachach terrorystycznych z 11 września 2001 r. Podczas gdy w 2006 r. tylko cztery z dwudziestu pięciu czołowych amerykańskich uniwersytetów oferowały studia dotyczące służb wywiadowczych, ponad dekadę później w swojej ofercie miała je więcej niż połowa. W tym samym czasie podobną drogę obrały uczelnie wielu innych państw, m.in. Francji, Hiszpanii i Izraela, wprowadzając do swoich programów kursy i programy z zakresu SW (Corvaja, Jeraj & Borghoff 2016: 79–80). W Polsce pierwsze studia licencjackie z zakresu bezpieczeństwa narodowego uruchomiła w roku akademickim 2005/2006 AON. W latach 2008–2013 podobne kierunki na dobre zadomowiły się na uczelniach, a wraz z nimi – problematyka służb.

Zdania na temat tego, czy w Polsce powinny powstawać autonomiczne kierunki studiów w zakresie SW, są podzielone. Rozważając tę kwestię, Minkina nie zauważył

takiej potrzeby, zamiast tego postulował wprowadzanie specjalności (specjalizacji) na kierunkach takich jak BN/BW, SM czy politologia (Minkina 2014b: 92). Kilka tego rodzaju ścieżek już powstało, np.: Bezpieczeństwo analityczno-wywiadowcze (studia BN I stopnia, UJ); Służby ochrony bezpieczeństwa publicznego (studia I stopnia BW, WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa); Służby specjalne i graniczne (studia II stopnia BN, UG); Służby mundurowe i specjalne (studia II stopnia BN, Uniwersytet WSB Merito – Chorzów); Służby specjalne i policyjne (studia II stopnia BW, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Gdyni) czy Służby specjalne i policyjne (studia II stopnia BW, Akademia Handlowa Nauk Stosowanych w Radomiu). Do niedawna KA oferowała ścieżkę Siły i służby specjalne (studia I stopnia BN). Oferowanych jest także wiele szkoleń i studiów podyplomowych, m.in.: Analiza informacji w zarządzaniu bezpieczeństwem (studia podyplomowe CC); Szkoła służb specjalnych (studia podyplomowe Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim); Biznes a służby oraz Prawa człowieka i obywatela w kontekście czynności operacyjno-rozpoznawczych służb specjalnych (szkolenia Akademii Górniczo-Hutniczej [AGH]); Historia służb specjalnych (studia podyplomowe ASzWoj) czy Psychologia śledcza w praktyce operacyjnej i procesowej (studia podyplomowe Uniwersytetu SWPS).

Kazimierz Kraj ocenił rozwiązanie ze specjalizacjami lub specjalnościami jako „półśrodek”. Zwrócił jednak uwagę na podstawową przeszkodę w budowie autonomicznych kierunków: „bariery kwalifikacyjne kadry wynikające z braku w Polsce ośrodków naukowych badających problematykę służb specjalnych”. W związku z tym zastanawiał się: „Być może należałoby powołać specjalistyczną szkołę wyższą kształcąca kadry na potrzeby służb specjalnych lub otworzyć wydział przy Wyższej Szkole Policji, lub przekształcić szkoleniowe ośrodki ABW, AW, SKW, SWW w wieloprofilową szkołę wyższą na akademickim poziomie” (Kraj 2020: 180–181). Na razie wysiłki w zakresie tworzenia odrębnych kierunków są rzadkie. Przykładowo, Collegium Humanum – Szkoła Główna Menedżerska z siedzibą w Warszawie prowadzi studia I stopnia Służby policyjne i specjalne w systemie bezpieczeństwa, a Uczelnia Techniczno-Handlowa im. Heleny Chodkowskiej oferuje studia I stopnia Wywiad i kontrwywiad. Szczególnym przypadkiem są studia I stopnia Nowoczesne technologie w kryminalistyce prowadzone przez AGH we współpracy z ABW i SKW.

W 2023 r. J.S. Kozłowski zarysował 10 głównych „przyszłych obszarów badań nad wywiadem”. Wśród nich umieścił rozwój SW jako dyscypliny akademickiej (wraz z subdyscyplinami). Proponował też „utworzenie centralnego akademickiego ośrodka gromadzenia wiedzy i dobrych praktyk” (2023b: 2–4).

Postulat poprawy systemu kształcenia i szkolenia (wykorzystania wytworzonej wiedzy przez przedstawicieli SW), pojawiający się w wypowiedziach akademików i praktyków, wymaga głębokiego przemyślenia pod kątem organizacyjnym i funkcjonalnym, biorąc pod uwagę strategiczne cele obydwu środowisk (naukowcy i praktycy), względy polityczne oraz – co chyba najistotniejsze – zasoby materialne i kadrowe. Zawarte w rozdz. 6 opinie praktyków generalnie wskazują na ograniczone potrzeby zapoznawania się z wiedzą teoretyczną i bycia na bieżąco z literaturą naukową. Sygnalizowany przez wielu praktyków rozdźwięk między perspektywą naukowców-outsiderów i funkcjonariuszy-insiderów jest naturalny i dyskutowany po wielokroć w międzynarodowych SW (zob. Arcos, Drumhillier & Phythian 2022). Na podstawie przeprowadzonego sondażu diagnostycznego możemy zauważyć, że w polskich SW istnieje poważna luka między teorią, pogłębioną refleksją i metodologią, stanowiącymi elementy tak „sztuki”, jak i „rzemiosła” wywiadu, a ograniczonym przekonaniem praktyków o potrzebie nabywania wiedzy teoretycznej i metodologicznej oraz pożytku z niej płynącego. Stawia to przed obydwoimi środowiskami poważne zadania i wyzwania. Akademia powinna rozwijać badania podstawowe, realizować długofalowe projekty badawcze i kształtować tożsamość SW jako subdyscypliny (interdyscypliny?) naukowej. Świat nauki dąży do upowszechnienia wiedzy, dzielenia się wynikami badań z praktykami i szeroko rozumianą publicznością. To raczej kwestia metody i narzędzi, a nie celu i zamiaru.

Reprezentowana przez większość członków zespołu badawczego prezentującego wyniki w tej publikacji KBN UJ stara się w internetowych analizach i komentarzach poruszać ważne, bieżące tematy dotyczące wywiadu, przy czym zaprasza do tworzenia tekstów także praktyków, publicystów oraz studentów. Tego typu działania otwierają przestrzeń do wymiany poglądów, ale też wymagają interakcji ze środowiskiem praktyków, zaangażowania w debatę, gotowości do podzielenia się własnymi spostrzeżeniami i otwartości na poglądy akademików. Ta ostatnia kwestia wydaje się szczególnie ważna w perspektywie rozwoju SW w Polsce. Bez odzewu ze strony instytucji wywiadowczych, konstruktywnej krytyki lub uznania przydatności teorii i metodologii, bariera dzieląca te dwa środowiska będzie trudna do pokonania.

Wypracowanie rozwiązania tego dylematu nie jest zadaniem karkołomnym. Szlaki zostały dawno przetarte, utwardzone i odpowiednio oznaczone przez badaczy i praktyków w USA i WB, a także w Niderlandach, Izraelu czy Rumunii. Kluczowe działania to:

1. Zbudowanie synergii między naukowcami a praktykami w obszarze szeroko rozumianego wywiadu, pozwalającej na lepsze zrozumienie procesów i działań

- zachodzących w tym obszarze oraz wykorzystanie uzyskanej w ten sposób wiedzy (i sposobu poznania) do doskonalenia praktyki naukowo-badawczej i służbowej.
2. Rozszerzanie środowiska SW, zarówno w sferze akademickiej (włączanie przedstawicieli dyscyplin luźno związanych z problematyką wywiadu, ale coraz bardziej dla niej znaczących), jak i praktycznej i administracyjnej (współpraca z instytucjami administracji rządowej i z sektorem prywatnym, zwłaszcza w gospodarce). Komercyjne metody przekazywania wiedzy i umiejętności rozpoznawczych oraz analityczno-informacyjnych są stałym elementem szeroko rozumianych SW na Zachodzie (*business intelligence, competitive intelligence*), ponieważ dają niewątpliwe korzyści przedsiębiorstwom konkurującym na rynku. W Polsce ten trend jest zauważalny, ale jeszcze słabo rozwinięty.
 3. Rozwój badań naukowych i opartych na nich programów kształcenia akademickiego stanowiących odpowiedź zarówno na aktualne tendencje i osiągnięcia międzynarodowych SW, jak też na potrzeby i możliwości rozwoju kompetencji praktycznych oraz doskonalenia zawodowego przedstawicieli służb, jak również podmiotów komercyjnych (korporacyjnych). Konsultacje z podmiotami rządowymi i przedstawicielami świata biznesu pozwoliłyby na sformułowanie programów kształcenia w sposób optymalizujący przełożenie treści nauczania na potrzeby odbiorców (studentów, słuchaczy) i ich praktyczne wykorzystanie.

Kwestia organizacji kształcenia i szkolenia, w tym zapewnienia zasobów finansowych, materialnych i kadrowych, wydaje się trudnym zagadnieniem. Doświadczenia innych krajów są mieszane, nawet w przypadku państw wiodących (USA, WB, Francja, Niderlandy). Zamknięte „branżowe” ośrodki szkolenia współlistnieją z uczelniami akademickimi i instytutami badawczymi, ale poziom i zakres współpracy są bardzo zróżnicowane. W Polsce dominuje model kształcenia zamkniętego, który jest skorelowany z potrzebami służb, lecz zarazem uzależniony od „branżowego” podejścia do szkolenia oraz podatny na zmiany polityczne i roszady personalne w kierownictwie służb. Wymaga on przebudowy i modernizacji, aczkolwiek jest to uwarunkowane całościową reformą służb.

Jeden z nas postulował stworzenie systemu sieciowego, skoncentrowanego na Głównym Ośrodku Szkolenia Służb Specjalnych, odpowiedzialnym za ogólne przygotowanie ram metodyczno-dydaktycznych, programów szkolenia ogólnego i specjalistycznego, zabezpieczenia kadry wykładowców i instruktorów oraz wyposażenia i utrzymania infrastruktury systemu szkoleniowego. Taki ośrodek koordynowałby i nadzorowałby placówki specjalistycznego kształcenia pod kątem poszczególnych służb i agencji. Elementem sieci byłyby ośrodki akademickie i analityczne, w tym

zagraniczne, które – na ustalonych warunkach dotyczących standardów bezpieczeństwa informacji – współpracowałyby z Głównym Ośrodkiem w przygotowywaniu programów kształcenia i szkolenia, prowadzeniu wybranych kursów oraz regularnego (lub okazjonalnego w przypadku ośrodków zagranicznych) prezentowania aktualnych osiągnięć SW (Gruszczak 2019: 18–25).

Za wart uwagi przykład może służyć rumuńska Narodowa Akademia Wywiadowcza im. Michała Walecznego (Academia Națională de Informații „Mihai Viteazul”) w Bukareszcie. Łączy ona funkcje naukowe, badawczo-rozwojowe, edukacyjno-szkoleniowe i upowszechniające wiedzę, współpracuje ściśle z Rumuńską Służbą Informacyjną (Serviciul Român de Informații), a także wieloma instytucjami krajowymi i zagranicznymi. Szczodrze finansowana przez rząd rumuński Akademia organizuje coroczną prestiżową konferencję międzynarodową *Intelligence in the Knowledge Society*, reprezentuje Rumunię w Europejskiej Akademii Wywiadowczej (Intelligence College in Europe) i gości wybitnych przedstawicieli SW jako wykładowców. Promuje wyniki badań w międzynarodowych wydawnictwach, dzięki czemu rumuńskie SW są coraz wyraźniej obecne w światowej debacie.

Mając na względzie położenie geopolityczne, strategię bezpieczeństwa narodowego, kształt polityczno-ustrojowy i spuściznę przeszłości, polski model rozwoju SW zmierzający do uzyskania jak największej wartości dodanej na płaszczyźnie łączącej akademię ze służbami specjalnymi i strukturami wywiadowczymi oraz podmiotami prywatnymi wymaga głębszego namysłu i otwartej debaty środowiskowej. Powinny pojawić się w niej następujące tematy:

1. Dopasowanie modelu akademii do „branżowego” systemu kształcenia. Autonomia wyższych uczelni może być czynnikiem utrudniającym stałą współpracę ze służbami mocno wkomponowanymi w strukturę bezpieczeństwa narodowego. Standardy bezpieczeństwa obowiązujące w służbach mogą być odczytywane przez władze uczelni jako forma ingerencji w ich niezależność, a w rezultacie blokować wspólne działania. Z kolei uczelnie prywatne, często zatrudniające jako wykładowców byłych funkcjonariuszy, mogą preferować takie formy i treści kształcenia, które podyktowane są doświadczeniami tych wykładowców oraz ich przekonaniem o praktycznych rezultatach proponowanych kursów. To może utwardzać dotychczasowy model kształcenia i utrudniać wprowadzanie nowatorskich elementów, odpowiadających wymogom współczesnego środowiska bezpieczeństwa.
2. Potencjał osobowy i organizacyjny. Zasoby kadrowe środowiska SW nie są zbyt bogate. Nasze badania pokazały, że grono badaczy jest stosunkowo nieliczne, rozproszone i cierpiące na brak wspólnej platformy informacji, komunikacji i współpracy.

- Skoordynowanie aktywności badawczych, publikacyjnych i popularyzatorskich powinno być pierwszym krokiem w kierunku wykorzystania istniejącego potencjału do wypromowania polskiego środowiska SW jako odpowiedzialnego partnera dla sfery rządowej i – ewentualnie – podmiotów gospodarczych.
3. Tajemnica służbowa i państwowa. Wymogi ochrony informacji niejawnych i zasady dopuszczenia do nich osób spoza struktur wywiadowczych są czynnikiem zasadniczo ograniczającym rozwój SW oraz współpracę między środowiskiem akademickim i eksperckim a państwowymi służbami wywiadu i kontrwywiadu. Mimo rosnącej wagi analizy jawnoźródłowej poza zasięgiem członków akademii pozostają informacje niejawne o nierzadko kluczowym znaczeniu dla interpretacji i oceny badanych aspektów działań wywiadowczych. Kwestią do rozważenia jest formuła godząca wymogi bezpieczeństwa z obecnością wykładowców akademickich i ekspertów spoza służb w procesie badania wywiadu, a także kształcenia i doskonalenia umiejętności funkcjonariuszy państwowych struktur wywiadowczych. Chodzi o to, by wyłączenie z dostępu do tajemnicy nie powodowało uszczerbku dla poziomu badań, ich efektów naukowych, jak również jakości i użyteczności oferowanych programów kształcenia.
 4. Motywacja rozwoju SW. Studia wywiadowcze w świecie stale budują swoją tożsamość (inter)dyscyplinarną i wzmacniają swoją obecność na czołowych uczelniach świata, a także w wielu mniejszych ośrodkach akademickich. Przyciągają zainteresowanie młodych badaczy już na poziomie studiów licencjackich i magisterskich, a także doktorantów i wypromowanych doktorów na początku zawodowej kariery naukowej (*postdoc*). Wynika to z coraz szerzej i dobitniej udowodnianej i uświadamianej w świecie nauki, polityki i życia społecznego roli wywiadu w kształtowaniu wydarzeń i procesów o kardynalnym, nierzadko egzystencjalnym znaczeniu w perspektywie bezpieczeństwa, stabilności i ładu publicznego. Jednocześnie wśród wielu przedstawicieli służb wywiadowczych utrzymuje się sceptyczna postawa co do praktyczności i użyteczności teoretycznych, w dodatku nierzadko abstrakcyjnych i hermetycznych ram poznawczych, wyrafinowanej metodologii i praktycznych wniosków, odbiegających od rutyny codziennej służby. Aby polskie SW nie zamknęły się w „wieży z kości słoniowej”, potrzebny jest impuls ze strony praktyków, odbiorców wiedzy wytwarzanej przez akademię, nadający kierunek polskiemu SW, a jednocześnie gwarantujący otwartość na wnioski naukowców. W tym kontekście skupienie służb na warsztacie pracy operacyjnej i wiedzy praktycznej jest sporym utrudnieniem, niemniej bez przełamania barier mentalnych

w obydwu środowiskach: akademików i praktyków, sens rozwoju SW będzie stale podawany w wątpliwość.

Sygnalizowane we wstępie „zderzenie kultur”, „bliskie spotkania trzeciego stopnia” Marsjan i konwertytów, skomplikowana kohabitacja między epistemiczną wspólnotą badaczy SW a światem instytucji wywiadowczych, są – jak się wydaje – zasadniczym dylematem kształtowania i rozwoju SW w Polsce. Jednocześnie zgromadzona przez nas wiedza wskazuje na wyłanianie się „ekosystemu” SW, w którym sprzeczności poglądów i fundamentalne różnice stanowisk wzmacniają więzy łączące naukowców i praktyków w relacji antagonistycznej, która skutkuje bodźcami do podejmowania przez naukowców określonych problemów badawczych oraz krytyczną weryfikacją wyników badań przez praktyków. Ten ekosystem premiuje jednak środowisko naukowe, gdyż stymuluje poszukiwanie ram poznawczych, teorii, narzędzi i metod pozwalających na dogłębniejsze badanie wywiadu. Praktycy zajmują zazwyczaj pozycję obserwatorów, z rzadka reagujących na osiągnięcia badaczy, a tym samym tracących szansę poszerzenia wiedzy, dostrzeżenia nowych horyzontów poznawczych i zauważenia przesłanek rozwiązywania praktycznych problemów.

Przez ostatnie dwie dekady udało się postawić fundamenty polskich SW, a przynajmniej ich znaczną część. Stało się to niejako spontanicznie, bez planu i skoordynowanych wysiłków badaczy, w wyniku czego powstały zręby „budowli” o nieco chaotycznym kształcie. Zarazem świadczy to jednak o potencjale, jakim dysponuje środowisko. Budowa kolejnych intelektualnych kondygnacji SW może i powinna przebiegać w sposób bardziej uporządkowany. Wierzmy, że niniejsza publikacja będzie pomocna w tworzeniu klimatu sprzyjającego wspólnym działaniom w tym kierunku.

WYKAZ AKRONIMÓW

ABW – Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego
AFM – Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (zob. KA)
AGH – Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie
AON – Akademia Obrony Narodowej (zob. ASzWoj)
AP – Akademia Policyjna w Szczytnie (zob. WSP)
ARGI – antyrozwojowe grupy interesów
ARwPL – „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”
ASzWoj – Akademia Sztuki Wojennej (zob. AON)
AW – Agencja Wywiadu
AWL – Akademia Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki (zob. WSOWL)
BAS – Biuro Analiz Sejmowych
BN – bezpieczeństwo narodowe
BW – bezpieczeństwo wewnętrzne
CAI – czynności analityczno-informacyjne
CBA – Centralne Biuro Antykorupcyjne
CBnT – Centrum Badań nad Terroryzmem Collegium Civitas
CC – Collegium Civitas
COR – czynności operacyjno-rozpoznawcze
COS – Centralny Ośrodek Szkolenia i Edukacji ABW w Emowie
DCAF – Geneva Centre for Security Sector Governance
Defa – Defensywa Policji Państwowej (Defensywa Polityczna)
FKP – Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego
GEOINT – rozpoznanie geoprzestrzenne
IJIC – „International Journal of Intelligence and CounterIntelligence”
INS – „Intelligence and National Security”
IPN – Instytut Pamięci Narodowej
JIH – „Journal of Intelligence History”
KA – Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
KBN – Katedra Bezpieczeństwa Narodowego Uniwersytetu Jagiellońskiego
KIPK – Krakowski Instytut Prawa Karnego
KSS – Komisja do Spraw Służb Specjalnych
KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
MON – Ministerstwo Obrony Narodowej

MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
NATO – Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego
NKPK – „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”
NoB – nauki o bezpieczeństwie
NoPiA – nauki o polityce i administracji
NRD – Niemiecka Republika Demokratyczna
NSA – Naczelny Sąd Administracyjny
OSINT – wywiad jawnoźródłowy (biały wywiad)
OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia
PAN – Polska Akademia Nauk
PAU – Polska Akademia Umiejętności
PBW – „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego”
PHW – „Przegląd Historyczno-Wojskowy”
PISM – Polski Instytut Spraw Międzynarodowych
PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa
PWN – Państwowe Wydawnictwo Naukowe
SA – Sąd Apelacyjny
SB – Służba Bezpieczeństwa
SIGINT – rozpoznanie sygnałowe (radioelektroniczne)
SKW – Służba Kontrwywiadu Wojskowego
SM – stosunki międzynarodowe
SN – Sąd Najwyższy
ss (s.s.) – służby specjalne
SW – studia wywiadowcze
SWW – Służba Wywiadu Wojskowego
TK – Trybunał Konstytucyjny
TWO – Towarzystwo Wiedzy Obronnej
UAM – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
UB – Urzędy Bezpieczeństwa (struktury Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego)
UE – Unia Europejska
UJ – Uniwersytet Jagielloński
UKEN – Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
UKSW – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
UŁ – Uniwersytet Łódzki
UŁa – Uczelnia Łazarskiego
UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
UO – Uniwersytet Opolski
UOP – Urząd Ochrony Państwa
URz – Uniwersytet Rzeszowski
USA – Stany Zjednoczone
USz – Uniwersytet Szczeciński
UW – Uniwersytet Warszawski
UwB – Uniwersytet w Białymstoku
UWM – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

- UwS – Uniwersytet w Siedlcach
WAM – Wydawnictwo Adam Marszałek
WAP – Wojskowa Akademia Polityczna im. Feliksa Dzierżyńskiego
WAT – Wojskowa Akademia Techniczna im. Jarosława Dąbrowskiego
WB – Wielka Brytania (Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej)
WBBS – Wojskowe Biuro Badań Społecznych
WBH – Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego
WN UMK – Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
WPP – „Wojskowy Przegląd Prawniczy”
WSB – Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa
WSI – Wojskowe Służby Informacyjne
WSOWL – Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki (zob. AWL)
WSP – Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie (zob. AP)
WSW – Wojskowa Służba Wewnętrzna
WUJ – Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
WUW – Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
WUWr – Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk, Marcin i Baraniuk, Kamil (2017). „Wywiad Chińskiej Republiki Ludowej – zarys struktur i metod działalności”. *Studia Orientalne*, nr 2, s. 34–58.
- Adamek, Kazimierz (2013). „Obraz służb specjalnych w tygodniku «Polityka» z lat 2006–2012”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Handlu i Usług w Poznaniu*, nr 25, s. 55–64.
- Akrap, Gordan i Bułhak, Władysław (2022). „Agent of Influence and Disinformation: Five Lives of Ante Jerkov”. *IJIC*, vol. 35, nr 2, s. 240–264. <https://doi.org/10.1080/08850607.2021.2005997>.
- Aleksandrowicz, Tomasz (2009). „Biały wywiad w walce z terroryzmem”, w: Liedel, Krzysztof, Piasecka, Paulina (red.). *Rola mediów w przeciwdziałaniu terroryzmowi*. Warszawa: Difin, s. 81–92.
- Andrew, Christopher (2018). *The Secret World: A History of Intelligence*. New Haven: Yale University Press.
- Andrew, Christopher i Mitrochin, Wasilij (2001). *Archiwum Mitrochina. KGB w Europie i na Zachodzie*, przeł. Brzeska, Magdalena Maria i Brzeski, Rafał. Warszawa: Muza.
- Arcos, Rubén, Drumhiller, Nicole, K. i Phythian, Mark (red.) (2022). *The Academic-Practitioner Divide in Intelligence Studies*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Bagieński, Witold (2010). „O wywiadzie inaczej i polemicznie. Uwagi na temat pracy Zbigniewa Siemiątkowskiego *Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL*, Warszawa 2009, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, ss. 420”. *Dzieje Najnowsze*, nr 3, s. 161–177.
- Bagieński, Witold (2017). *Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961*, t. 1–2. Warszawa: IPN.
- Bagieński, Witold i Dźwigał, Magdalena (red.) (2020–2023). *Leksykon bezpieczeństwa. Kadra kierownicza aparatu bezpieczeństwa 1944–1956*, t. 1–4. Warszawa: IPN.
- Bagieński, Witold i Piekarska, Anna Karolina (oprac.) (2020). *Instrukcje i przepisy wywiadu cywilnego PRL z lat 1953–1990*. Warszawa: IPN.
- Bajerowski, Tomasz i Kowalczyk, Anna (2013). *Metody geoinformacyjnych analiz jawnoźródłowych w zwalczaniu terroryzmu*. Olsztyn: UWM.
- Baran, Beata (2021). *Postępowania dyscyplinarne w sprawach funkcjonariuszy formacji policyjnych. Modele i zasady*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Baraniuk, Kamil (2017). *Działalność służb wywiadowczych Federacji Rosyjskiej w świetle raportów służb specjalnych wybranych państw Unii Europejskiej*. Toruń: WAM.

- Baranowska, Aneta (2016). „Socjologia wojska w Polsce – pytania o przeszłość, teraźniejszość i przyszłość subdyscypliny”. *Rocznik Historii Socjologii*, vol. 6, s. 45–66.
- Barczak-Oplustil, Agnieszka i in. (2022). *Dopuszczalność nabycia i używania w ramach kontroli operacyjnej określonego typu programów komputerowych (casus Pegasus)*. Ekspertyza KIPK, 15 II.
- Bartnik, Monika, Karpiuk, Mirosław, Lis, Wojciech, Pawelec, Kazimierz i Tuleya, Igor (2017). *Ustawa o Służbie Kontrwywiadu Wojskowego oraz Służbie Wywiadu Wojskowego: komentarz*. Olsztyn: UWM.
- Ben Jaffel, Hager i Larsson, Sebastian (red.) (2022). *Problematising Intelligence Studies: Towards a New Research Agenda*. London–New York: Routledge.
- Berliński, Marek i Zulczyk, Robert (2016). *Federalna Służba Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Rytm.
- Bodziony, Krzysztof (2012). „Rola służb specjalnych w systemie instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo ekonomiczne państwa”. *PBW*, vol. 7, s. 139–166.
- Born, Hans i Wills, Aidan (red.) (2012). *Overseeing Intelligence Services: A Toolkit*. Geneva: DCAF.
- Borowiecki, Ryszard i Romanowska, Maria (red.) (2001). *System informacji strategicznej. Wywiad gospodarczy a konkurencyjność przedsiębiorstwa*. Warszawa: Difin.
- Bożek, Martin (2003). *Pozycja prawna Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego (struktura, zadania, zakres uprawnień)*. Emów: COS ABW.
- Bożek, Martin (2005). „Współczesny model polskich służb specjalnych. Służby informacyjne czy policyjne?”. *Zeszyty Naukowe AON*, nr 1, s. 92–104.
- Bożek, Martin (2008). „Służby specjalne. Kryteria klasyfikacji na tle ustawodawstwa policyjnego”. *Przegląd Policyjny*, vol. 18, nr 4, s. 137–163.
- Bożek, Martin (2010). „Nadzór Prezesa Rady Ministrów nad służbami specjalnymi i sposoby jego realizacji w świetle obowiązującego ustawodawstwa”. *Przegląd Sejmowy*, nr 3, s. 9–40.
- Bożek, Martin (2015). „Charakterystyka ustawowych uprawnień operacyjnych służb specjalnych”. *Rocznik Administracji Publicznej*, nr 1, s. 18–47.
- Bożek, Martin, Czuryk, Małgorzata, Karpiuk, Mirosław i Kostrubiec, Jarosław (2014). *Służby specjalne w strukturze władz publicznych. Zagadnienia prawnoustrojowe*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Bronisławski, Jerzy (1974). *Szpiegostwo, wywiad, paragrafy*. Warszawa: MON.
- Brzechczyn, Krzysztof (2002). „Ukryty wymiar transformacji”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 2, s. 255–261.
- Bułhak, Władysław (2011). „Kronika wywiadu PRL. Wokół książki Zbigniewa Siemiątkowskiego *Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2009”. *Pamięć i Sprawiedliwość*, vol. 17, nr 1, s. 442–464.
- Bułhak, Władysław (2024). „SOASINT – Socially Assisted Intelligence: Polish Intelligence in Denmark during World War II”. *IJIC*, vol. 37, nr 1, s. 140–155. <https://doi.org/10.1080/08850607.2023.2173922>.
- Bułhak, Władysław (red.) (2008). *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*. Warszawa: IPN.
- Bułhak, Władysław i Pleskot, Patryk (2014). *Szpiegdy PRL-u*. Kraków: Znak Horyzonty.

- Burczaniuk, Piotr (red.) (2017). *Uprawnienia służb specjalnych z perspektywy współczesnych zagrożeń bezpieczeństwa narodowego. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: ABW.
- Burczaniuk, Piotr (red.) (2021). *Prawne aspekty funkcjonowania służb specjalnych na przykładzie Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego*. Warszawa: ABW.
- Burczaniuk, Piotr (red.) (2022). *Legal Aspects of the European Intelligence Services' Activities*. Warsaw: ABW.
- Bury, Jan (2004). „Polish Codebreaking During the Russo-Polish War of 1919–1920”. *Cryptologia*, t. 28, nr 2, s. 193–203. <https://doi.org/10.1080/0161-110491892872>.
- Bury, Jan (2009). „Rola służb specjalnych w zapewnieniu bezpieczeństwa narodowego. Wyzwania i problemy”, w: Książkowski, Krzysztof M. (red.). *Problemy bezpieczeństwa wewnętrznego i bezpieczeństwa międzynarodowego*. Warszawa: Wyższa Szkoła Administracyjno-Społeczna, s. 263–274.
- Bury, Jan (2012). „Finding Needles in a Haystack: The Eastern Bloc's Counterintelligence Capabilities”. *IJIC*, vol. 25, nr 4, s. 727–770. <https://doi.org/10.1080/08850607.2012.678694>.
- Bury, Jan (2017). „Operation Spiders: Fighting an Early Cold War Ukrainian Subversion behind the Iron Curtain”. *IJIC*, vol. 30, nr 2, s. 241–268. <https://doi.org/10.1080/08850607.2017.1263526>.
- Carpenter, Perry i Roer, Kai (2022). *The Security Culture Playbook: An Executive Guide to Reducing Risk and Developing Your Human Defense Layer*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Charczuk, Wiesław (2006). „Działalność radzieckiego aparatu bezpieczeństwa i kontrwywiadu (NKWD i Smiersz) przeciwko podziemiu niepodległościowemu na Podlasiu i wschodnim Mazowszu, lipiec 1944–grudzień 1945”. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, t. 3, s. 313–333.
- Chlasta, Grzegorz (2014). *Czterech. Brochwicz, Miodowicz, Niemczyk, Sienkiewicz*. Warszawa: Czarna Owca.
- Chlebowicz, Piotr (2022). „Czynności analityczno-informacyjne w polskim porządku prawnym”. *Prawo w Działaniu*, nr 51, s. 18–31. <https://doi.org/10.32041/pwd.5102>.
- Chlebowicz, Piotr, Łabuz, Paweł i Safjański, Tomasz (2021). *Działania kontrwykrywcze zorganizowanych grup przestępczych i organizacji terrorystycznych*. Warszawa: C.H. Beck.
- Chochowski, Krzysztof (2021). *Służby specjalne w Polsce*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences.
- Ciecierski, Marek (2009). *Wywiad biznesowy w korporacjach transnarodowych. Teoria i praktyka*. Toruń: WAM.
- Ciesielski, Maciej (2011). „Co to jest socjologia bezpieczeństwa (publicznego)?”, w: Bryda, Grzegorz (red.). *Światy i konteksty społeczne. Krakowskie Spotkania Socjologiczne*, t. 2. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, s. 58–72.
- Ciesielski, Maciej (2019). „Socjologia bezpieczeństwa jako subdyscyplina nauk o bezpieczeństwie”. *Cybersecurity and Law*, vol. 2, nr 2, s. 109–134.
- Ciupa, Robert i Komaniecka, Monika (2011). *Szpiegowski arsenał bezpieki. Obserwacja, technika operacyjna, kontrola korespondencji jako środki pracy Służby Bezpieczeństwa PRL*. Kraków–Katowice: IPN.
- Corvaja, Alessandro Scheffler, Jeraj, Brigita i Borghoff, Uwe M. (2016). „The Rise of Intelligence Studies: A Model for Germany?”. *Connections*, vol. 15, nr 1, s. 79–106. <https://doi.org/10.11610/Connections.15.1.06>.

- Crosston, Matthew (2013). „Occam’s Follies: Real and Imagined Biases Facing Intelligence Studies”. *Journal of Strategic Security*, vol. 6, nr 3, s. 40–53. <https://doi.org/10.5038/1944-0472.6.3.4>.
- Czaja, Jan (2008). *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Czapska, Janina i Wójcikiewicz, Józef (1999). *Policja w społeczeństwie obywatelskim*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Czaputowicz, Jacek, Ławniczak, Kamil i Wojciuk, Anna (2015). *Nauka o stosunkach międzynarodowych i studia europejskie w Polsce*. Warszawa: Scholar.
- Czechowski, Marcin (2023). „Przemysław Szustakiewicz, *Definicja i zakres prawa służb specjalnych*, Warszawa 2021 – recenzja i polemika”. *Przegląd Prawa Publicznego*, vol. 10, s. 118–125.
- Ćwiąg, Henryk (1994). *Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych*. Warszawa: UOP.
- Ćwiąg, Henryk i Siewier, Malwina (red.) (2019). *Wywiad i kontrwywiad a bezpieczeństwo Polski odrodzonej po 1918 roku*. Warszawa: IPN.
- Davies, Philip H.J. i Gustafson, Kristian C. (2013). *Intelligence Elsewhere*. Washington: Georgetown University Press.
- Davis, Fred (1973). „The Martian and the Convert: Ontological Polarities in Social Research”. *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 2, nr 3, s. 333–343. <https://doi.org/10.1177/089124167300200305>.
- Dobrzycki, Patryk (2020). *Cywilne służby specjalne*. Warszawa: TWO.
- Doktor, Kazimierz (2009). „Problemy socjologii wojska – refleksje obserwatora”, w: Maciejewski, Jan, Rusak, Andrzej i Krasowska-Marut, Agnieszka (red.). *Szeregowcy w grupach dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza zawodu i jego roli w społeczeństwie*. Wrocław: WUWr, s. 15–21.
- Dominiczak, Henryk (1997). *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*. Warszawa: Bellona.
- Doroszczyk, Justyna (2018). „Opricznina jako pierwsza rosyjska służba specjalna i jej znaczenie w systemie politycznym”. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, vol. 9, nr 2, s. 11–24. <https://doi.org/10.31648/pw.2996>.
- Dubicki, Tadeusz i Suchcitz, Andrzej (2009–2022). *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945. Słownik biograficzny*, t. 1–5. Łomianki: LTW.
- Dubicki, Tadeusz (2023). *Tajne służby Rzeczypospolitej w latach 1918–1939*. Łomianki: LTW.
- Dudek, Antoni (2004). *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*. Kraków: Arcana.
- Dvorník, František (1974). *Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Dymowski, Arkadiusz (2013). „Agentes in rebus. Antyczny rodowód współczesnych służb specjalnych”. *PBW*, vol. 8, s. 98–105.
- Dźwiągła, Magdalena i Skubisz, Paweł (red.) (2017). *Piony śledcze aparatu bezpieczeństwa publicznego 1944–1990*. Szczecin–Warszawa: IPN.
- Falandysz, Lech i Poklewska-Kozieł, Krzysztof (1989). „Przestępczość polityczna – zarys problematyki”. *Archiwum Kryminologii*, vol. 16, s. 189–210.

- Faligot, Roger i Kauffer, Rémi (2006). *Służby specjalne. Historia wywiadu i kontrwywiadu na świecie*, przeł. Stefańska-Matuszyn, Maria i Skawina, Katarzyna. Warszawa: Iskry.
- Faligot, Roger, Guisnel, Jean i Kauffer, Rémi (2019). *Francuskie służby specjalne*, przeł. Rak, Jerzy i Wachowski, Janusz. Warszawa: Rytm.
- Filipkowski, Wojciech i Mądrzejowski, Wiesław (red.) (2012). *Biały wywiad. Otwarte źródła informacji – wokół teorii i praktyki*. Warszawa: C.H. Beck.
- Gabriel-Węglowski, Michał (2018). *Działania antyterrorystyczne. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Gajownik, Tomasz (2016). „Działalność agentury polskich służb specjalnych na Litwie w latach dwudziestych XX wieku – wybrane przykłady”, w: Kołakowski, Piotr i Peplowski, Andrzej (red.). *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*. Toruń: WAM, s. 164–175.
- Galicki, Zdzisław (1996). *Status prawny służb specjalnych w wybranych państwach zachodnich*. Warszawa: UOP.
- Galij-Skarbińska, Sylwia (2016). *The Transformation of Civil Secret Service in Poland in 1989–1990*. Toruń: WN UMK.
- Galij-Skarbińska, Sylwia (2019). *Model zmiany cywilnych służb specjalnych w Polsce w latach 1989–1990: powstanie Urzędu Ochrony Państwa*. Toruń: WAM.
- Gasztold, Aleksandra (2022). „Beyond or In the Midst of the Masculinized Intelligence Community in Poland”. *IJIC*, vol. 35, nr 4, s. 654–673. <https://doi.org/10.1080/08850607.2022.2052535>.
- Gasztold, Przemysław (2022a). „A Mole in Shin Bet: Lucjan Levy and Polish HUMINT Operations in Israel, 1948–1967”. *IJIC*, vol. 35, nr 2, s. 211–239. <https://doi.org/10.1080/08850607.2021.2005996>.
- Gasztold, Przemysław (2022b). „Strange Bedfellows in the Arms Trade: Polish Intelligence, Monzer al-Kassar and the Iran-Contra Affair”. *INS*, vol. 37, nr 5, s. 627–650. <https://doi.org/10.1080/02684527.2022.2044592>.
- Gaul, Jerzy (2006). *Służby wywiadowczo-informacyjne Austro-Węgier wobec radykalnego ruchu niepodległościowego w Królestwie Polskim 1914–1918*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Gaul, Jerzy (2010). *Niemieckie służby wywiadowczo-informacyjne wobec radykalnego ruchu niepodległościowego w Królestwie Polskim 1914–1918*. Warszawa: DiG.
- Gawryszewski, Jacek (2012). „Służby specjalne w Republice Federalnej Niemiec”. *PBW*, vol. 6, s. 11–23.
- Gendron, Angela (2020). „The Relationship Between Intelligence and the Academy in Canada”, w: Gearon, Liam Francis (red.). *The Routledge International Handbook of Universities*. Abingdon–New York: Routledge, s. 130–144.
- George, Roger Z. i Bruce, James. B. (red.) (2008). *Analyzing Intelligence: Origins, Obstacles, and Innovations*. Washington: Georgetown University Press.
- Gill, Peter (2010). „Theories of Intelligence”, w: Johnson, Loch K. (red.). *The Oxford Handbook of National Security Intelligence*. Oxford: Oxford University Press, s. 43–58.
- Gill, Peter i Phythian, Mark (2018). *Intelligence in an Insecure World*. Cambridge: Polity.
- Gill, Peter, Marrin, Stephen i Phythian, Mark (red.) (2008). *Intelligence Theory: Key Questions and Debates*. London–New York: Routledge.

- Gocyła, Stanisław (1958). „Problem usiłowania zbrodni stanu na tle art. 79 § 2 K.K.W.P. i judykatury sądowej”. *Nowe Prawo*, nr 9, s. 50–60.
- Gocyła, Stanisław (1959). „Kilka uwag o szpiegostwie na tle polskiego prawa karnego i praktyki sądowej”. *Nowe Prawo*, nr 9, s. 1056–1069.
- Gondek, Leszek (1971). *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933–1939*. Warszawa: MON.
- Gondek, Leszek (2011). *Wywiad polski w III Rzeszy. Sukcesy i porażki*. Warszawa: Bellona.
- Górka, Marek (2015). *Mossad. Porażki i sukcesy tajnych służb izraelskich*. Warszawa: Difin.
- Górka, Marek (2016). *Służby wywiadowcze w epoce terroryzmu*. Poznań: Media-Expo Wawrzyniec Wierzejewski.
- Górka, Marek (2017). „Rola i zadania kontrwywiadu w obszarze funkcjonowania państwa z uwzględnieniem wybranych aspektów polityki bezpieczeństwa III RP”. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, nr 2, s. 103–124. <https://doi.org/10.14746/ssp.2017.2.6>.
- Górnicz-Mulcahy, Agnieszka (2015). „Status zawodowy szefów służb specjalnych. Wybrane elementy”. *Przegląd Prawa i Administracji C*, nr 1–2, s. 623–633.
- Grabowska-Moroz, Barbara (2016). „Ochrona gromadzonych danych telekomunikacyjnych i zasady ich udostępniania na tle Konstytucji RP i prawa Unii Europejskiej. Glosa do wyroku TS z dnia 8 kwietnia 2014 r., C-293/12 i C-594/12 oraz do wyroku TK z dnia 30 lipca 2014 r., K 23/11”. *Europejski Przegląd Sądowy*, nr 1, s. 31–36.
- Grabowska-Moroz, Barbara i Pietryka, Artur (2016). *Służby specjalne, policyjne i skarbowe a prawa człowieka – standardy konstytucyjne i międzynarodowe oraz kierunki niezbędnych zmian legislacyjnych*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- de Graaff, Bob (red.) (2020). *Intelligence Communities and Cultures in Asia & the Middle East. A Comprehensive Reference*. Boulder–London: Lynne Rienner Publishers.
- de Graaff, Bob i Nyce, James M. (red.) (2016). *Handbook of European Intelligence Cultures*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Grajewski, Andrzej (1998). *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991–1998*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Greer, Steven (1995). „Towards a Sociological Model of the Police Informant”. *The British Journal of Sociology*, vol. 46, nr 3, s. 509–527.
- Gregorczyk, Dariusz J. (2022). „Cold War Cooperation: The KGB and Poland’s Security Service in Operation Kaskada and Operation Kama”. *IJIC*, vol. 35, nr 2, s. 279–291. <https://doi.org/10.1080/08850607.2021.2014289>.
- Gruszczak, Artur (2009). „The Polish Intelligence Services”, w: Jäger, Thomas i Daun, Anna (red.). *Geheimdienste in Europa. Transformation, Kooperation und Kontrolle*. Wiesbaden: Springer-Verlag, s. 126–151.
- Gruszczak, Artur (2014). *Europejska wspólnota wywiadowcza. Prawo – instytucje – mechanizmy*. Kraków: WUJ.
- Gruszczak, Artur (2016). *Intelligence Security in the European Union: Building a Strategic Intelligence Community*. London: Palgrave Macmillan.
- Gruszczak, Artur (2018). „Studia wywiadowcze jako poddyscyplina nauk o bezpieczeństwie: kierunki rozwoju”, w: Skarzyński, Ryszard i Kuźlewska, Elżbieta (red.). *Bezpieczeństwo. Dyscyplina nauki wobec funkcjonowania państwa*. Białystok: Agencja Wydawnicza Ekopress, s. 65–84.

- Gruszczak, Artur (2019). „Służby specjalne Polski w dobie współczesnych wyzwań cywilizacyjnych i technologicznych”, w: *Wyzwania dla bezpieczeństwa współczesnej Polski*. Warszawa: Instytut Bezpieczeństwa i Strategii, s. 18–25.
- Gruszczak, Artur (2022a). „Counter-terrorism in the EU: The Role of Intelligence Co-operation”. *The Journal of European and American Intelligence Studies*, t. 5, nr 2, s. 13–32.
- Gruszczak, Artur (2022b). „Intelligence Fusion for the European Union’s Common Security and Defence Policy”. *Politeja*, vol. 19, nr 4, s. 131–150. <https://doi.org/10.12797/Politeja.19.2022.79.08>.
- Gruszczak, Artur (2023a). „Military Intelligence in Support of EU Missions and Operations: Bridging the Strategic Vulnerability Gap”. *IJIC*, vol. 36, nr 4, s. 1104–1121. <https://doi.org/10.1080/08850607.2023.2189847>.
- Gruszczak, Artur (red.) (2023b). *The War Must Go On. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788381388801>.
- Grzegorowski, Zbigniew (2013). *Służby specjalne a bezpieczeństwo państwa polskiego*. Toruń: WAM.
- Gurtowski, Maciej i Waszewski, Jan (2009). „Redukcja do jawności. O pomijaniu zjawisk zakulisowych w badaniach socjologicznych”, w: Bąk, Aneta i Kubisz-Muła, Łukasz (red.). *Metody, techniki i praktyka badań społecznych*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, s. 165–181.
- Hartvigsen, Melanie Sofia (2023). „Towards Intelligence Accountability as a Virtue”. *INS*. <https://doi.org/10.1080/02684527.2023.2255446>.
- Herbowski, Piotr (2018). *Poufne osobowe źródła informacji. Aspekty kryminalistyczne i prawnodowodowe*. Warszawa: Difin.
- Herbowski, Piotr (2019). „Pozyskanie tajnego współpracownika przez służby kontrwywiadowcze na podstawie materiałów obciążających – rozważania o sensie instytucji”. *NKPK*, vol. 51, s. 83–101. <https://doi.org/10.19195/2084-5065.51.6>.
- Herman, Michael (2002). *Potęga wywiadu*, przeł. Kozłowski, Józef S. Warszawa: Bellona.
- Hiroaki, Kuromiya i Peplowski, Andrzej (2013). „Kōzō Izumi and the Soviet Breach of Imperial Japanese Diplomatic Codes”. *INS*, vol. 28, nr 6, s. 769–784. <https://doi.org/10.1080/02684527.2012.701437>.
- Hoc, Stanisław (1985). *Zagadnienia odpowiedzialności karnej za szpiegostwo*. Warszawa: Akademia Spraw Wewnętrznych.
- Hoc, Stanisław (1996). „Glosa do uchwały TK z dnia 16 stycznia 1996 r., W 12/94”. *Państwo i Prawo*, nr 8–9, s. 163–166.
- Hoc, Stanisław (2002a). *Przestępstwa przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej*. Opole: Wydawnictwo UO.
- Hoc, Stanisław (2002b). „Sytuacja organizacyjno-prawna polskich służb specjalnych”. *WPP*, nr 3, s. 32–56.
- Hoc, Stanisław (2012). „O szpiegostwie w ustawodawstwie karnym II Rzeczypospolitej”. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, vol. 10, nr 1, s. 35–47.
- Hoc, Stanisław (2015). „Ściganie i karanie sprawców szpiegostwa”, w: Kasprzak, Jerzy, Cieślak, Wojciech i Nowicka, Izabela (red.). *Meandry prawa karnego i kryminalistyki. Księga jubileuszowa prof. zw. dra hab. Stanisława Pikulskiego*. Szczytno: WSP, s. 89–102.

- Hoc, Stanisław (2016). „Uprawnienia Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego jako instytucji kontrolnej na gruncie ustawy o ochronie informacji niejawnych”, w: Wociór, Dariusz (red.). *Ochrona danych osobowych i informacji niejawnych z uwzględnieniem ogólnego rozporządzenia unijnego*. Warszawa: C.H. Beck, s. 449–457.
- Hoc, Stanisław (2017). „O tak zwanym szpiegu i terroryście koronnym”. *NKPK*, t. 43, s. 153–175. <https://doi.org/10.19195/2084-5065.43.11>.
- Hoc, Stanisław (2018). „Przestępstwo szpiegostwa w opracowaniach Stanisława Pikulskiego”. *Studia Prawnoustrojowe*, nr 40, s. 69–76.
- Hoc, Stanisław (2019). „Wymiana agentów wywiadu – aspekty prawne i polityczne”. *Studia Prawnoustrojowe*, nr 44, s. 123–136.
- Hoc, Stanisław (2021). „Głosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 24.11.2017 r., II AKa 269/17”, *Prawo w Działaniu*, nr 45, s. 149–156.
- Hoc, Stanisław (2023). „O skuteczności ścigania sprawców przestępstwa szpiegostwa”, w: Bojarski, Janusz i in. (red.). *Współczesne oblicze prawa karnego, prawa wykroczeń, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Violetcie Konarskiej-Wrzosek*. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 263–288.
- Horosiewicz, Krzysztof (2019). *Wybrane elementy taktyki werbowania i współpracy z osobowymi źródłami informacji*. Szczytno: WSP.
- Horosiewicz, Krzysztof (2020). „Problematyka werbunku i prowadzenia współpracy z osobowymi źródłami informacji w monografii Piotra Herbowskiego pt. «Poufne osobowe źródła informacji. Aspekty kryminalistyczne i prawnodowodowe» – uwagi polemiczne”. *WPP*, nr 3, s. 61–114.
- Hughes-Wilson, John (2002). *Największe błędy wywiadów świata*, przeł. Rosiński, Jan. Warszawa: Bellona.
- Indecki, Krzysztof (1998). *Prawo karne wobec terroryzmu i aktu terrorystycznego*. Łódź: UŁ.
- Iordanou, Ioanna (2019). *Venice's Secret Service: Organizing Intelligence in the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press.
- Itrich-Drabarek, Jolanta (2019). *Etyka zawodowa funkcjonariuszy służb państwowych*. Warszawa: Difin.
- Jachymek, Karol (2013). „Obraz służb specjalnych w polskiej kinematografii w latach 1989–2012”. *PBW*, vol. 9, s. 101–127.
- Jagięła, Jarosław (2015). „Sztuka szpiegowskiej gry. Transakcyjne aspekty pracy służb specjalnych”. *Res Politicae*, nr 7, s. 141–162. <https://doi.org/10.16926/rp.2015.07.08>.
- Jasiński, Wojciech (2019). *Nielegalnie uzyskane dowody w procesie karnym. W poszukiwaniu optymalnego rozwiązania*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Jastrzębski, Robert (2018). „Kontrola i nadzór nad cywilnymi służbami specjalnymi w państwie polskim w latach 1990–2016”. *Zeszyty Prawnicze BAS*, vol. 60, nr 4, s. 25–52. <https://doi.org/10.31268/ZPBAS.2018.60>.
- Jędrzejko, Mariusz i Bożejewicz, Wiesław (2008). „Funkcjonariusze służb specjalnych – beneficjenci systemu czy ofiary lustracji”, w: Jarosz, Maria (red.). *Naznaczeni i napiętnowani. O wykluczeniu politycznym*. Warszawa: Oficyna Naukowa – Instytut Studiów Politycznych PAN, s. 131–160.

- Jobda, Wojciech (2004). „Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa”, w: Ziółkowski, Janusz (red.). *Bezpieczeństwo Polski u progu XXI wieku*. Lublin: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie.
- Johnson, Loch K. (red.) (2007). *Strategic Intelligence*, vol. 1–5. Westport–London: Praeger.
- Johnson, Loch K. (red.) (2010). *The Oxford Handbook of National Security Intelligence*. Oxford: Oxford University Press.
- Jóźwiak, Sławomir (2003). „Wywiad i kontrwywiad krzyżacki na Litwie i na Mazowszu w okresie Wielkiej Wojny (1409–1411)”. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, vol. 3, s. 251–276.
- Jóźwiak, Sławomir (2004). *Wywiad i kontrwywiad w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach. Studium nad sposobami pozyskiwania i wykorzystywaniem poufnych informacji w późnym średniowieczu*. Malbork: Wydawnictwo MZ.
- Jóźwiak, Sławomir (2005). *Na tropie średniowiecznych szpiegów. Wywiad i kontrwywiad w polsko-litewsko-krzyżackich stosunkach politycznych w XIV i pierwszej połowie XV wieku*. Inowrocław: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy Pozkał-Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Jusupović, Adrian i Leśkiewicz, Rafał (red.) (2013). *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990). Zbiór studiów*. Warszawa: IPN.
- Kacprzak, Pius (2022–2023). *Polskie służby rozpoznawczo-wywiadowcze i ich rola w odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 roku. Od Kościuszki do Piłsudskiego. Zarys monograficzny w trzech tomach, t. 1 (Polskie służby specjalne trzech zrywów narodowych) i 2 (Polskie służby specjalne okresu I wojny światowej)*. Gdynia: Fundacja Wsparcia Weteranów Misji Międzynarodowych Pro Veterani.
- Kafir (2021). *Kontakt. Polskie specsłużby w Afganistanie*. Warszawa: Bellona.
- Kahn, David (1996). *The Codebreakers: The Comprehensive History of Secret Communication from Ancient Times to the Internet*. New York: Simon and Schuster.
- Kamiński, Mariusz Antoni (2021). *Ewolucja wywiadu jako instytucji państwa*. Warszawa: ASzWoj.
- Kamiński, Mariusz Antoni (2023). *Nauki o bezpieczeństwie. Stan rozwoju dyscypliny i profile naukowców. Raport z badań*. Warszawa: TWO.
- Kapera, Zdzisław J. (red.) (2004). *Wkład polskiego wywiadu w zwycięstwo aliantów w II wojnie światowej. Akta konferencji naukowej zorganizowanej w Krakowie w dn. 20-22.10.2002 r. przez Polską Akademię Umiejętności, Muzeum Armii Krajowej, Towarzystwo Obrony Zachodnich Kresów Polski i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków: PAU.
- Kapuściak, Bartosz (oprac.) (2010). *Instrukcje pracy kontrwywiadowczej Wojskowej Służby Wewnętrznej wraz z instrukcjami prowadzenia dokumentacji i ewidencji (1957–1990)*. Kraków: IPN.
- Kapuściak, Bartosz (2016). „Wywiad wojskowy PRL. JW 3362 i podległe jej jednostki”. *AR-wPL*, vol. 14, nr 1, s. 107–154.
- Kapuściak, Bartosz (oprac.) (2019a). *Normatywy Wojskowej Służby Wewnętrznej (1957–1990)*. Katowice–Kraków–Warszawa: IPN.
- Kapuściak, Bartosz (2019b). „Wywiad wojskowy czy polityczny? Zainteresowanie Zarządu II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego «kierunkiem watykańskim»”. *PHW*, vol. 20, nr 2, s. 86–119. [https://doi.org/10.32089/WBH.phw.2019.2\(268\).0004](https://doi.org/10.32089/WBH.phw.2019.2(268).0004).

- Karpiuk, Mirosław (2010). „Status prawny wojskowych służb specjalnych”. *Orzecznictwo Sądów w Sprawach Gospodarczych*, nr 7, s. 91–99.
- Kędzierski, Maciej A. (2020). „Współpraca Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego z Generalnym Inspektorem Informacji Finansowej na podstawie przepisów nowej ustawy o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu”. *PBW*, vol. 22, s. 120–143.
- Kęsek, Piotr (2020). „Uprawnienia śledcze Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego jako instrument w działaniach służących poprawie bezpieczeństwa państwa”. *PBW*, vol. 23, s. 239–253.
- Kierownictwo ABW (2009). „Wprowadzenie”. *PBW*, vol. 1, s. 5–6.
- Kijańska, Klaudia (2018). „Prawo do prywatności, a niejawne prowadzenie działań wobec cudzoziemców na gruncie ustawy o działaniach antyterrorystycznych”. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*, vol. 44, nr 1, s. 131–145.
- Kiszczak, Czesław, Bereś, Witold i Skoczylas, Jerzy (1991). *Generał Kiszczak mówi... prawie wszystko*. Warszawa: BGW.
- Kitler, Waldemar (2010). *Bezpieczeństwo narodowe. Podstawowe kategorie, dylematy pojęciowe i próba systematyzacji*. Warszawa: TWO.
- Kitler, Waldemar, Nowak, Dariusz i Stepnowska, Marta (red.) (2017). *Prawo wojskowe*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Klementowski, Robert, Mikołajczak, Kamila i Syrnyk, Jarosław (red.) (2020). *Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy*. Wrocław–Warszawa: IPN.
- Klementowski, Robert i Syrnyk, Jarosław (red.) (2021). *Aparat bezpieczeństwa. Studia nad działalnością i metodami pracy*. Wrocław–Warszawa: IPN.
- Kolasa-Nowak, Agnieszka (2022). „Socjologowie o transformacji. Zmieniające się interpretacje w perspektywie trzydziestolecia”, w: Przeperski, Michał i Wicenty, Daniel (red.). *Transformacja ustrojowa w Polsce. Nowe perspektywy*. Gdańsk–Warszawa: IPN, s. 148–167.
- Kolaszyński, Mateusz (2013). „Status ustrojowy służb specjalnych w brytyjskim porządku państwowym”, w: Zięba, Andrzej (red.). *Konstytucjonalizm w państwach anglosaskich*. Kraków: WUJ, s. 371–383.
- Kolaszyński, Mateusz (2016). *Status ustrojowy polskich służb specjalnych po 1989 roku*. Kraków: WUJ.
- Kolaszyński, Mateusz (2018). „Intelligence Control and Oversight in Poland since 1989”. *The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs*, vol. 20, nr 3, s. 230–251. <https://doi.org/10.1080/23800992.2018.1532182>.
- Kolaszyński, Mateusz (2021). „Cywilna kontrola nad służbami specjalnymi w Polsce z perspektywy trzech dekad funkcjonowania”. *Politeja*, vol. 75, nr 6, s. 307–324. <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.75.15>.
- Kołąkowski, Piotr (2013). *Pretorianie Stalina. Sowieckie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*. Warszawa: Bellona.
- Kołąkowski, Piotr i Pepłoński, Andrzej (red.) (2016). *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*. Toruń: WAM.
- Kołodziejczyk, Adam i Domańska-Szaruga, Beata (2023). „Morale of Uniformed Public Services in the Context of Contemporary Challenges and Threats”. *Polish Political Science Yearbook*, vol. 52, nr 2, s. 211–236. <https://doi.org/10.15804/ppsy202333>.

- Komaniecka-Lyp, Monika (red.) (2022). *Obserwacja w służbie SB. Studia i szkice*. Kraków: IPN.
- Konieczny, Jerzy Marian (2012). *Analiza informacji w służbach policyjnych i specjalnych*. Warszawa: C.H. Beck.
- Kopka, Bogusław (oprac.) (2011). *Księga bezprawia. Akta normatywne kierownictwa resortu bezpieczeństwa publicznego (1944–1956)*. Warszawa: IPN.
- Korzeniowski, Leszek F. i Peplowski, Andrzej (2005). *Wywiad gospodarczy. Historia i współczesność*. Kraków: European Association for Security.
- Kowalski, Lech (2017). *Krótsze ramię Moskwy. Historia kontrwywiadu wojskowego PRL*. Warszawa: Fronda.
- Kozłowski, Józef S. (2016). *Teoria i praktyka działań analityczno-informacyjnych*. Warszawa: ASzWoj.
- Kozłowski, Józef S. (2020). *Historia i perspektywy analizy dużych wolumenów i strumieni danych*. Warszawa: ASzWoj.
- Kozłowski, Józef S. (2021). „Dlaczego Polska potrzebuje teorii działań wywiadowczych?”. *Kwartalnik Bellona*, nr 1, s. 29–44. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.8638>.
- Kozłowski, Józef S. (2023a). „Praktyczny wymiar zagadnień związanych z oceną pewności źródeł oraz wiarygodności danych i informacji”. *PBW*, vol. 29, s. 96–130. <https://doi.org/10.4467/20801335PBW.23.021.18763>.
- Kozłowski, Józef S. (2023b). „Intelligence Studies: A Drive for a New Scientific Discipline in Poland”. *Journal of Security, Intelligence, and Resilience Education*, vol. 16, nr 4, s. 1–5.
- Kozłowski, Tomasz (2019). *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*. Warszawa: IPN.
- Kraj, Kazimierz (2010). „Federalna Służba Ochrony Federacji Rosyjskiej”. *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, nr 1–2, s. 79–84.
- Kraj, Kazimierz (2017). *Rosyjska wspólnota organów bezpieczeństwa: studium podsystemu bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*. Kraków–Wrocław: Krakowska Fundacja Badań Wschodnich.
- Kraj, Kazimierz (2020). „Badania naukowe nad służbami specjalnymi”, *Studia Administracji i Bezpieczeństwa*, vol. 8, nr 1, s. 171–185.
- Krajewski, Kazimierz and Łabuszewski, Tomasz (red.) (2005). „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*. Warszawa: IPN.
- Krauz-Mozer, Barbara, Borowiec, Piotr i Ścigaj, Paweł (2011). *Kim jesteś, politologu? Historia i stan dyscypliny w Polsce*, t. 1. Kraków: WUJ.
- Krauz-Mozer, Barbara, Borowiec, Piotr i Ścigaj, Paweł (2012). *Kim jesteś, politologu? Historia i stan dyscypliny w Polsce*, t. 2. Kraków: WUJ.
- Krzak, Andrzej i Gibas-Krzak, Danuta (red.) (2012). *Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Materiały i studia*. Warszawa–Szczecin: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej.
- Krzyżewski, Seweryn (2014). „Wizerunek funkcjonariusza «bezpieki» w sztuce. Analiza wybranych spektakli Sceny Faktu Teatru TVP”, w: Syrnyk, Jarosław, Klarman, Agnieszka, Mazur, Mariusz i Kłosek, Eugeniusz (red.). *W stronę antropologii „bezpieki”*. *Nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*, sł. wstępne Staniszkis, Jadwiga. Wrocław: IPN, s. 235–248.

- Kubica, Wojciech i Hatałska-Gorzki, Agata (2011). „Służba policyjna, czy kontrwywiad. Rzecz o teoretycznym sporze kompetencyjnym”. *WPP*, nr 1, s. 19–26.
- Kuć, Tomasz (2017). „Analiza funkcjonalności systemu kontroli i nadzoru nad służbami specjalnymi w Polsce”. *PBW*, vol. 16, s. 190–214.
- Kudła, Jacek i Kosmaty, Piotr (2013). *Ryzyko w czynnościach operacyjno-rozpoznawczych Policji. Aspekty kryminalistyczne i prawnodowodowe*. Warszawa: Difin.
- Kudrelek, Jan (2007). „Służba w godzinach «nadliczbowych» funkcjonariuszy służb specjalnych – wybrane uwagi praktyczne”. *WPP*, nr 2, s. 71–81.
- Kula, Krzysztof (2010). „Obszar działania Służby Kontrwywiadu Wojskowego”. *WPP*, nr 4, s. 15–33.
- Kula, Krzysztof (2011). „Wykorzystanie materiałów operacyjnych Służby Kontrwywiadu Wojskowego w procesie karnym”. *WPP*, nr 2, s. 3–20.
- Kwieciński, Mirosław (1999). *Wywiad gospodarczy w zarządzaniu przedsiębiorstwem*. Warszawa: PWN.
- Kwieciński, Mirosław (2015). „Fundusze operacyjne współczesnych służb specjalnych Rzeczypospolitej Polskiej – aspekt normatywny”. *Secretum*, vol. 3, nr 2, s. 75–91.
- Kwieciński, Mirosław i Passella, Krzysztof (2014). „Podejmowanie decyzji menadżerskich w zarządzaniu wywiadem cywilnym w Polsce”. *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, nr 4, s. 13–34.
- Leczykiewicz, Tadeusz i Zagórski, Zdzisław (red.) (2000). *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej*. Wrocław: WSOWL.
- Lefebvre, Stéphane (2016). „Poland’s Attempts to Develop a Democratic and Effective Intelligence System, Phase 1: 1989–1999”. *IJIC*, vol. 29, nr 3, s. 470–502. <https://doi.org/10.1080/08850607.2016.1121040>.
- Leśkiewicz, Rafał (2015). „Formalno-prawne aspekty powstania Urzędu Ochrony Państwa”, w: Nawrocki, Zbigniew i in. (red.). *Urząd Ochrony Państwa 1990–2002*. Warszawa: ABW, s. 52–85.
- Leśkiewicz, Rafał (2016). „Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa”. *Dzieje Najnowsze*, nr 1, s. 165–188.
- Liedel, Krzysztof, Piasecka, Paulina i Aleksandrowicz, Tomasz R. (2012a). *Analiza informacji. Teoria i praktyka*. Warszawa: Difin.
- Liedel, Krzysztof, Piasecka, Paulina i Aleksandrowicz, Tomasz R. (red.) (2012b). *Analiza informacji w działaniu*. Warszawa: Difin.
- Liedel, Krzysztof, Piasecka, Paulina i Aleksandrowicz, Tomasz R. (red.) (2013). *Analiza informacji w zarządzaniu bezpieczeństwem*. Warszawa: Difin.
- Liedel, Krzysztof i Serafin, Tomasz (2011). *Otwarte źródła informacji w działalności wywiadowczej*. Warszawa: Difin.
- Lowenthal, Mark M. (2020). *Intelligence. From Secrets to Policy*. Thousand Oaks: CQ Press.
- Łabuz, Paweł, Kudła, Jacek i Safjański, Tomasz (2022). *Czynności operacyjno-rozpoznawcze polskich służb ochrony prawa w prawie krajowym i międzynarodowym*. Warszawa: Difin.
- Łapa, Andrzej (2005). „Negacja czy kontynuacja? Działalność grup dyspozycyjnych w okresie transformacji”, w: Maciejewski, Jan i Nowaczyk, Olga (red.). *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*. Wrocław: WUWr, s. 127–135.

- Łepkowski, Wojciech (2002). *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*. Warszawa: AON.
- Łoś, Maria i Zybortowicz, Andrzej (2000). *Privatizing the Police-State. The Case of Poland*. New York–London: Palgrave.
- Machniak, Arkadiusz (2021). „Działalność służb specjalnych w literaturze popularno-naukowej na przykładzie twórczości Vincenta V. Severskiego”. *Colloquium*, vol. 42, nr 2, s. 89–104. <https://doi.org/10.34813/16coll2021>.
- Maciejewski, Jan (2002). *Oficerowie Wojska Polskiego w okresie przemian społecznej struktury i wojska. Studium socjologiczne*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan (2012). *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan (2016). „Socjologia wobec zagrożeń bezpieczeństwa”, w: Jarmoszko, Stanisław, Kalita, Cezary i Maciejewski, Jan (red.). *Nauki społeczne wobec problemu bezpieczeństwa*. Siedlce: Pracownia Wydawnicza Wydziału Humanistycznego, s. 129–162.
- Maciejewski, Jan (red.) (2001). *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan (red.) (2006). *Grupy dyspozycyjne społeczeństwa polskiego*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan i Dojwa, Katarzyna (red.) (2007). *Kobiety w grupach dyspozycyjnych społeczeństwa. Socjologiczna analiza udziału i roli kobiet w wojsku, policji oraz w innych grupach dyspozycyjnych*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan i Liberacki, Marcin (2011). *Rekrutacja do grup dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza problemu*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan i Wolska-Zogata, Irena (2004). *Zawód oficera Wojska Polskiego w toku transformacji. Studium socjologiczne*. Wrocław: WUWr.
- Maciejewski, Jan, Bujak, Adam i Stochmal, Małgorzata (red.) (2015). *Współdziałanie grup dyspozycyjnych w militarnym, paramilitarnym i cywilnym systemie bezpieczeństwa państwa*. Wrocław: WUWr.
- Makowski, Aleksander, Reszka, Paweł i Majewski, Michał (2014). *Zawód: szpieg. Rozmowy z Aleksandrem Makowskim*. Warszawa: Czarna Owca.
- Małecki, Grzegorz i Maziewski, Łukasz (2021). *W cieniu. Kulisy wywiadu III RP*. Warszawa: Bellona.
- Mania, Andrzej (2017). „Analizy wywiadu – dyscyplina naukowa *in statu nascendi*”. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, vol. 14, nr 3, s. 119–134.
- Mąka, Jacek (2009). „Ustawa o czynnościach operacyjno-rozpoznawczych – czy jest potrzebna w obecnym stanie prawnym w Polsce?”. *Prokuratura i Prawo*, nr 4, s. 126–151.
- McDowell, Don (2009). *Strategic Intelligence: A Handbook for Practitioners, Managers, and Users*. Lanham–Toronto–Plymouth: Scarecrow Press.
- Michalak, Sebastian (2006). *O służbach specjalnych w brytyjskim parlamencie. Dzieje parlamentarnej kontroli służb specjalnych w Wielkiej Brytanii*. Warszawa: Trio.
- Miłkowski, Tomasz M. (2020). *Czynności operacyjno-rozpoznawcze a prawa i wolności jednostki*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Minkina, Mirosław (2005). „Wywiad gospodarczy”, w: Fehler, Włodzimierz S. (red.). *Bezpieczeństwo w biznesie*. Warszawa: Messenger Service Stolica, s. 82–95.
- Minkina, Mirosław (2008). „Wywiad Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej”. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne*, nr 5, s. 125–136.

- Minkina, Mirosław (2014a). „Problematyka wywiadu z perspektywy teorii stosunków międzynarodowych”. *Secretum*, nr 1, s. 44–62.
- Minkina, Mirosław (2014b). *Sztuka wywiadu w państwie współczesnym*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Minkina, Mirosław (2016). *FSB. Gwardia Kremla*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Misiuk, Andrzej (1998). *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Bellona.
- Misiuk, Andrzej (2010). „Ewolucja cywilnych służb specjalnych w Polsce”. *PBW*, wydanie specjalne „20-lecie UOP/ABW”, s. 86–92.
- Misiuk, Andrzej (2016). *Służby wywiadu i kontrwywiadu II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Difin.
- Moczuk, Eugeniusz (2013). *Policja. Socjologiczne studium funkcjonowania instytucji*. Rzeszów: URz.
- Morawski, Zdzisław (1999). „Funkcjonowanie policji w strukturze społecznej”. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Sociologia*, nr 29, s. 3–98.
- Morawski, Zdzisław (2005). *Prawne determinanty pozycji, roli i statusu warstw dyspozycyjnych społeczeństwa Polski na przykładzie trzech organizacji formalnych*. Wrocław: WUWr.
- Morawski, Zdzisław (2010). „Służby specjalne w Polsce w okresie przemian. Zadania i współpraca”, w: Maciejewski, Jan, Bodziany, Marek i Dojwa, Katarzyna (red.). *Grupy dyspozycyjne w obliczu Wielkiej Zmiany. Kulturowe i społeczne aspekty funkcjonowania w świetle procesów integracyjnych*. Wrocław: WUWr.
- Moroska-Bonkiewicz, Aleksandra (2013). „«Urząd Ochrony Konstytucji» jako organ bezpieczeństwa ustrojowego RFN. Problematyka funkcjonowania w państwie demokratycznym”. *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*, nr 7, s. 181–199. <https://doi.org/10.34862/rbm.2013.13>.
- Musiał, Filip (2012). „Rafał Pieja, Przewodnik po cywilnych służbach specjalnych od UB do ABW, Mikołów 2011” [recenzja]. *ARwPL*, vol. 10, nr 1, s. 525–532.
- Musiał, Filip (2015). „Stan badań nad dziejami komunistycznego aparatu represji za lata 2000–2013”. *ARwPL*, vol. 13, nr 1, s. 11–143.
- Musiał, Filip (2018). *Podręcznik безпеki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970–1989)*. Warszawa: IPN.
- Musiał, Filip (red.) (2006). *Wokół teczek безпеki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*. Kraków: IPN.
- Musiał, Filip (red.) (2008). *Osobowe źródła informacji. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*. Kraków: IPN.
- Musiał, Filip (red.) (2012). *Archiwalia komunistycznego aparatu represji. Zagadnienia źródłoznawcze*. Kraków: Dante.
- Muszyński, Jerzy (red.) (1981). *Terroryzm polityczny*. Warszawa: PWN.
- Nawrocki, Zbigniew (red.) (2014). *Sekretna wojna. Z dziejów kontrwywiadu II RP*, t. 1. Poznań: Zysk i S-ka.
- Nawrocki, Zbigniew (red.) (2015a). *Sekretna wojna. Z dziejów kontrwywiadu II RP*, t. 2. Poznań: Zysk i S-ka.
- Nawrocki, Zbigniew (red.) (2015b). *Sekretna wojna. Z dziejów kontrwywiadu II RP*, t. 3. Poznań: Zysk i S-ka.

- Niemczyk, Piotr (2013). „Wywiadownie gospodarcze jako źródło informacji «białego wywiadu»”. *PBW*, vol. 9, s. 147–166.
- Niemczyk, Piotr (2018). *Szósta rano, kto puka? Jak ojczyzna Solidarności zmienia się w państwo policyjne*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Niemczyk, Piotr (2022). *Szpiedzy z papieru*. Warszawa: Harde.
- Niemczyk, Piotr i Kapela, Jaś (2019). *Krótki kurs szpiegowania*. Warszawa: Czarna Owca.
- Nowik, Grzegorz i Artymowski, Stefan (red.) (2023). *Jan Kowalewski (1892–1965). Kryptologia do zadań specjalnych*. Sulejówek–Emów–Warszawa: ABW–Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku.
- Nowikowska, Monika (2017). „Wystąpienie pokontrolne jako informacja jawnoźródłowa białego wywiadu”, w: Kitler, Waldemar i Taczkowska-Olszewska, Joanna (red.). *Bezpieczeństwo informacyjne. Aspekty prawno-administracyjne*. Warszawa: TWO.
- Nyzio, Arkadiusz (2014). „Nauki o bezpieczeństwie na polskich uniwersytetach publicznych. Rys historyczny i wybrane problemy metodologiczne”, w: Gałęcki, Andrzej, Kurkiewicz, Anna i Mikołajczak, Stanisław (red.). *Paradygmaty badań nad bezpieczeństwem. Infrastruktura krytyczna w procesie zarządzania w sytuacjach kryzysowych*, t. 3. Poznań: WSB, s. 25–42.
- Nyzio, Arkadiusz (2020). *Rakowiecka w remoncie. Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993*. Kraków: Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788381382694>.
- Nyzio, Arkadiusz (2022). „The Spy Who Bored Me. Recenzja książki «Pozdrowienia z Warszawy. Polski wywiad, CIA i wyjątkowy sojusz» Johna Pomfreta”. *ARwPL*, nr 20, s. 767–799. <https://doi.org/10.48261/arprl222025>.
- Nyzio, Arkadiusz (2023a). „O szpiegach, szpiegostwie i polskim kontrwywiadzie”. *Analiza KBN*, nr 13 (128), s. 1–59.
- Nyzio, Arkadiusz (2023b). „Przestępstwo szpiegostwa w świetle zmian wprowadzonych przez ustawę z 17 sierpnia 2023 r. nowelizującą kodeks karny i niektóre inne ustawy”. Artykuł złożony.
- Nyzio, Arkadiusz (2023c). „Raport inwigilacyjny (edycja 2022)”. *Analiza KBN*, nr 11 (126), s. 1–46.
- Omand, David (2020). *How Spies Think: Ten Lessons in Intelligence*. London: Penguin.
- Opaliński, Bartłomiej, Rogalski, Maciej i Szustakiewicz, Przemysław (2016). *Służby specjalne w systemie administracyjnym Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego.
- Opaliński, Bartłomiej, Rogalski, Maciej i Szustakiewicz, Przemysław (2017). *Ustawa o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Agencji Wywiadu: komentarz*. Warszawa: C.H. Beck.
- Pacek, Bogusław (2012). „Osobowość a efektywność zawodowa oficerów kontrwywiadu”, w: Krzak, Andrzej i Gibas-Krzak, Danuta (red.). *Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Materiały i studia*, t. 2. Szczecin–Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, s. 110–118.
- Pacek, Bogusław (2013). *Osobowościowe uwarunkowania efektywności oficerów kontrwywiadu*. Warszawa: AON.
- Pacek, Bogusław (2014). *Różne barwy WSW*. Warszawa: Bellona.

- Paleczny, Tadeusz (2018). „Czy ma sens debata nad istotą kulturoznawstwa?”. *Relacje Międzykulturowe – Intercultural Relations*, vol. 3, nr 1, s. 73–84.
- Passella, Krzysztof (2014). „Niektóre problemy moralne dotyczące działalności wywiadu cywilnego państw demokratycznych”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Finansów i Prawa w Bielsku-Białej*, nr 1, s. 143–174.
- Paśnik, Jerzy (2022). „Rola modelu postępowania dyscyplinarnego a praktyka. Uwagi w związku z pracą Beaty Baran «Postępowania dyscyplinarne w sprawach funkcjonariuszy formacji policyjnych. Modele i zasady»”. *Przegląd Prawa Publicznego*, nr 4, s. 95–104.
- Persak, Krzysztof i Kamiński, Łukasz (red.) (2010). *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*. Warszawa: IPN.
- Piasecki, Bolesław (2021). *Kontrwywiad. Atak i obrona*. Łomianki–Dziekanów Leśny: LTW.
- Pikulska-Robaszkiewicz, Anna (1994). „Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym Cesarstwie – «agentes in rebus»”. *Prawo Kanoniczne*, vol. 37, nr 3–4, s. 147–157.
- Pikulski, Stanisław (2000). *Prawne środki zwalczania terroryzmu*. Olsztyn: UWM.
- Piotrowski, Paweł (red.) (2006). *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 2: 1956–1975. Warszawa: IPN.
- Piotrowski, Paweł (red.) (2008). *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 3: 1975–1990. Warszawa: IPN.
- Piskorz-Ryń, Agnieszka (2021). „Wywiad sygnałowy jako wyzwanie dla administracji publicznej i prawa administracyjnego”, w: Fischer, Bogdan, Pązik, Adam i Świerczyński, Marek (red.). *Prawo sztucznej inteligencji i nowych technologii*. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 148–165.
- Piwowski, Juliusz i Stanek, Lucyna (2016). „Socjologia bezpieczeństwa i jej związki z innymi naukami społecznymi”. *Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego*, s. 269–281.
- Pleskot, Patryk (oprac.) (2010). „*Tarcza partii i narodu*”. *Kontrwywiad Polski Ludowej w latach 1945–1956. Zarys struktur i wybór źródeł*. Warszawa: IPN.
- Pływaczewski, Emil W. (2019). „Polska kryminologia i nauki penalne w pierwszej dekadzie po zakończeniu II wojny światowej”. *Archiwum Kryminologii*, vol. 41, nr 2, s. 381–402. <https://doi.org/10.7420/ak2019v>.
- Pochodyła, Paweł i Żmigrodzki, Marek (2008). „Transformacja cywilnych służb specjalnych w III RP na przykładzie UOP i ABW”, w: Kucharski, Władysław S. i Żmigrodzki, Marek (red.). *Organy ochrony prawnej w okresie transformacji systemowej w Polsce*. Lublin: Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji, s. 41–56.
- Podkowiak, Jan i Zubik, Marek (2021). „Data retention in Poland”, w: Zubik, Marek, Podkowiak, Jan i Rybski, Robert (red.). *European Constitutional Courts towards Data Retention Laws*, Cham: Springer, s. 155–173.
- Popławski, Henryk (1983). *Zbrodnia zdrady ojczyzny, zbrodnia szpiegostwa*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Popławski, Henryk (1989). *Przestępstwa przeciwko podstawowym interesom politycznym PRL*. Warszawa–Poznań: PWN.
- Popoff-Szczepeńska, Kaja (2015). *Historia mówiona służb po 1990 r.*, w: Nawrocki, Zbigniew i in. (red.). *Urząd Ochrony Państwa 1990–2002*. Warszawa: ABW, s. 179–223.
- Pożaroszczyk, Dariusz (2017a). „Wywiad Chińskiej Republiki Ludowej – charakterystyka i zagrożenia dla Polski”. *PBW*, vol. 16, s. 98–113.

- Pożaroszczyk, Dariusz (2017b). „Odpowiedzialność dyscyplinarna funkcjonariuszy służb specjalnych w świetle koncepcji rzetelnego procesu na przykładzie reżimu dyscyplinarnego Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego”. *Białostockie Studia Prawnicze*, vol. 22, nr 1, s. 45–54. <https://doi.org/10.15290/bsp.2017.22.01.04>.
- Pożarski, Daniel (2019). „Definicja i istota funkcjonowania polskich służb specjalnych”. *Przeгляд Policyjny*, nr 1, s. 221–239.
- Prusak, Feliks (2012). „Sytuacja ustrojowo-prawna wyodrębnionych wojskowych służb specjalnych”. *Zeszyty Prawnicze*, vol. 12, nr 1, s. 55–78.
- Prusak, Feliks (2015). „Agenturalne rozpoznanie patologii biznesu w konwencji przedprocesu karnego”, w: Tarwacka, Anna (red.). *Iura et negotia. Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 257–278.
- Raciborski, Jacek (red.) (2006). *Elity rządowe III RP 1997–2004: portret socjologiczny*. Warszawa: Trio.
- Ratcliffe, Jerry H. (2016). *Intelligence-led Policing*. London–New York: Routledge.
- Rau, Zbigniew (2002). *Przestępczość zorganizowana w Polsce i jej zwalczanie*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Rokicki, Jarosław (2008). „Wprowadzenie”, w: Pankowicz, Andrzej, Rokicki, Jarosław i Plichta, Paweł (red.). *Tożsamość kulturoznawstwa*. Kraków: WUJ, s. 7–10.
- Roman, Łukasz i Winogrodzki, Grzegorz (2016). *Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa*. Józefów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi.
- Rożek, Krzysztof (2018). *Wywiad polski za Piastów i Jagiellonów. Dyplomacja i wojskowość*. Kraków: Avalon.
- Rożek, Krzysztof (2021). *Wywiad Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dyplomacja i wojskowość*. Kraków: Avalon.
- Russell, Frank Santi (1999). *Information Gathering in Classical Greece*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sarachmanow, Marek (1981). *Czynny żal sprawcy przestępstwa szpiegostwa w świetle ustawy i praktyki sądowej*. Łódź: Ośrodek Doskonalenia Kadr Kierowniczych MSW, 1981.
- Saramak, Bartosz (2015). *Wykorzystanie otwartych źródeł informacji w działalności wywiadowczej: historia, praktyka, perspektywy*. Warszawa: UW.
- Semków, Piotr (2012). „O potrzebie badań nad służbami specjalnymi”, w: Ilnicki, Marek i Piotrowski, Andrzej (red.). *Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa. Praktyczne aspekty bezpieczeństwa*. Poznań: WSB, s. 11–20.
- Shaffer, Ryan (red.) (2022). *The Handbook of Asian Intelligence Cultures*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Shaffer, Ryan (red.) (2023). *The Handbook of African Intelligence Cultures*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Sheldon, Rose Mary (2004). *Intelligence Activities in Ancient Rome: Trust in the Gods but Verify*. London: Routledge.
- Sherman, Kent (1966). *Strategic Intelligence for American World Policy*. Princeton: Princeton University Press.

- Shpiro, Shlomo (2023). „Intelligence and the Ukraine War: Early Lessons and Research Roadmap”. *National Security and The Future*, vol. 24, nr 1, s. 7–18. <https://doi.org/10.37458/nstf.24.1.1>.
- Sidor, Mieczysław (1975). *System oceny osobowości dowódcy*. Warszawa: WAP.
- Siemiątkowski, Zbigniew (2009). *Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL*. Warszawa: Aspra-JR.
- Siemiątkowski, Zbigniew (2017). „Ewolucja modelu szkolenia kadr wywiadowczych w PRL. Od ulicy Długiej do Starych Kiejkut”. *ARwPL*, vol. 15, nr 1, s. 353–367.
- Siemiątkowski, Zbigniew i Knysz (2002). „Czat ze Zbigniewem Siemiątkowskim”. *Gazeta Wyborcza*, 2 VII.
- Siemiątkowski, Zbigniew i Zięba, Aleksandra (red.) (2016). *Służby specjalne we współczesnym państwie*. Warszawa: Elipsa.
- Sikora, Mirosław (2012). „Służba Bezpieczeństwa wobec przekształceń ekonomicznych w Polsce 1980–1989. Przyczynek do badań nad ingerencją polskich służb specjalnych w gospodarkę”. *Pamięć i Sprawiedliwość*, vol. 20, nr 2, s. 359–410.
- Sikora, Mirosław (2021). *Black Box. Wywiad jako instrument transferu technologii i wsparcia decyzji ekonomicznych w PRL 1955–1990*. Katowice–Warszawa: IPN.
- Skoneczny, Łukasz (2009). „Rola Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego w systemie bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej”. *PBW*, vol. 1, s. 23–30.
- Skorupka, Jerzy (2019). „Dowody nielegalne w procesie karnym. Głosa do uchwały SN z dnia 28 czerwca 2018 r., I KZP 4/18”. *Orzecznictwo Sądów Polskich*, vol. 4, nr 1, s. 72–79.
- Skowroński, Andrzej (2021). „Wiedza społeczna na temat funkcjonowania służb specjalnych w Polsce”. *Zagadnienia Społeczne*, vol. 16, nr 2, s. 140–172.
- Słoń, Marek i Wójcik, Stanisław (2020). *Tajemnice wywiadu wewnętrznego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Sojak, Radosław (red.) (2007). *Szara strefa przemocy – szara strefa transformacji? Przestrzenie przymusu*. Toruń: WN UMK.
- Sojak, Radosław i Wicenty, Daniel (2005). *Zagubiona rzeczywistość. O społecznym konstruowaniu niewiedzy*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Sojak, Radosław i Zybortowicz, Andrzej (2008). *Transformacja podszyta przemocą. O nieformalnych mechanizmach przemian instytucjonalnych*. Toruń: WN UMK.
- Staniszki, Jadwiga (2001). *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Starszak, Hipolit (1971). „Kwalifikacja prawna szpiegostwa”. *Nowe Prawo*, nr 1, s. 5–15.
- Stróżyk, Jarosław (2020). *Czy NATO ma wywiad? Wybrane problemy międzynarodowej współpracy wywiadowczej*. Warszawa: WUW.
- Suworow, Wiktor (1999). *GRU. Radziecki wywiad wojskowy*, przeł. Borowski, Maciej i Kotarski, Jarosław. Warszawa: Wydawnictwo Adamski i Bieliński.
- Swoboda, Piotr (2016). *Wywiad i kontrwywiad w Polsce w procesie przemian systemowych (1989–2007)*. Kraków: Avalon.
- Swoboda, Piotr (2021). „Minister koordynator do spraw służb specjalnych w Polsce w latach 1997–2020. Cywilna kontrola czy polityczna ingerencja?”. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*, t. 7, nr 1, s. 125–150. <https://doi.org/10.34739/dsd.2021.01.08>.

- Syrnyk, Jarosław, Klarman, Agnieszka, Mazur, Mariusz i Kłosek, Eugeniusz (red.) (2014). *W stronę antropologii „bezpieki”. Nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*, sł. wstępne Staniszkis, Jadwiga. Wrocław: IPN.
- Syrnyk, Jarosław i Klementowski, Robert (red.) (2017). *Antropologia donosu*. Warszawa–Wrocław: IPN.
- Szumilo-Kulczycka, Dobrosława (2012). *Czynności operacyjno-rozpoznawcze i ich relacje do procesu karnego*. Warszawa: LexisNexis Polska.
- Szustakiewicz, Przemysław (2013). „Postępowanie dyscyplinarne w służbach specjalnych w świetle orzecznictwa sądów administracyjnych”. *PBW*, nr 8, s. 218–235.
- Szustakiewicz, Przemysław (2021). *Definicja i zakres prawa służb specjalnych*. Warszawa: Difin.
- Szwagrzyk, Krzysztof (red.) (2005). *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956. Warszawa: IPN.
- Taracha, Adam (2009/2010). „O «Projekcie ustawy o czynnościach operacyjno-rozpoznawczych»”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G, Ius*, vol. 56/57, s. 163–179.
- Tebinka, Jacek (2023). „End of Anglo–Polish Cooperation in Special Operations between April and December 1945”. *IJIC*, vol. 37, nr 1, s. 121–139. <https://doi.org/10.1080/08850607.2023.2173920>.
- Terlecki, Ryszard (2007). *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Twersky-Glasner, Aviva (2005). „Police Personality: What Is It and Why Are They Like That?”. *Journal of Police and Criminal Psychology*, vol. 20, nr 1, s. 56–67.
- Ulicka, Grażyna (2015). „Dlaczego pytanie o granice politologii jest ważne?”. *Politeja*, vol. 36, nr 12, s. 99–118. <https://doi.org/10.12797/Politeja.12.2015.36.06>.
- Uhryn-Markiewicz, Barbara (2011). „Potencjał psychologii śledczej a zadania procesowe Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego”. *PBW*, nr 5, s. 25–54.
- Van Puyvelde, Damien i Curtis, Sean (2016). „«Standing on the Shoulders of Giants»: Diversity and Scholarship in Intelligence Studies”. *INS*, vol. 31, nr 7, s. 1040–1054. <https://doi.org/10.1080/02684527.2016.1185323>.
- Verdery, Katherine (2014). *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. Budapest: Central European University Press.
- Walsh, Patrick F. (2011). *Intelligence and Intelligence Analysis*. London–New York: Routledge.
- Walton, Calder (2015). *Imperium tajemnic. Brytyjski wywiad, zimna wojna i upadek imperium*, przeł. Antosiewicz, Maciej. Wołowiec: Czarne.
- Wiatr, Jerzy J. (1960). *Armia i społeczeństwo. Wprowadzenie do socjologii wojska*. Warszawa: MON.
- Wiatr, Jerzy J. (1964). *Socjologia wojska*. MON.
- Wicenty, Daniel (2009). „Socjologia w służbie SB?”. *ARwPL*, vol. 7, nr 1, s. 363–431.
- Wicenty, Daniel (2020). „Patologie w służbie bezpieczeństwa. Szkic projektu badawczego”. *Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji*, nr 20, s. 127–143.
- Wicenty, Daniel (2022). „Funkcjonariusze SB a transformacja ustrojowa. Szkicowy przegląd pola badawczego i teoretycznego”, w: Przeperski, Michał i Wicenty, Daniel (red.). *Transformacja ustrojowa w Polsce. Nowe perspektywy*. Gdańsk–Warszawa: IPN, s. 280–311.

- Widacki, Jan (2020). „Początki kryminologii w Polsce. Od ery prepozytywistycznej do pełnego pozytywizmu”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, vol. 13, nr 4, s. 491–509. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.20.036.12761>.
- Widacki, Jan (2023). *Narkoanaliza. Jej wykorzystanie w śledztwie i pracy służb specjalnych*. Warszawa: C.H. Beck.
- Widacki, Jan (red.) (2021). *Inspiracje i wspomnienia dedykowane pamięci Jerzego Koniecznego*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Widacki, Jan i Szuba-Boroń, Anna (2020). *Sprawy o szpiegostwo przed sądami wileńskimi w okresie II RP. Przyczynek do historii zmagania polskiego wywiadu i kontrwywiadu z wywiadem sowieckim i litewskim*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Wijatowski, Marek (2010). „Polskie służby specjalne jako przedmiot zainteresowania nauk politycznych”. *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, vol. 25, s. 158–180, <https://doi.org/10.15804/athena.2010.25.09>.
- Williams, Kieran i Deletant, Dennis (2001). *Security Intelligence Services in New Democracies: The Cases of Czech Republic, Slovakia and Romania*. London: Palgrave.
- Wiszniewski, Leszek (2020). „Zarządzanie zasobami ludzkimi w służbach specjalnych na przykładzie Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Agencji Wywiadu – wybrane aspekty”. *PBW*, vol. 23, s. 217–238.
- Wojtaszczyk, Konstanty A. (red.) (2011). *Polskie służby specjalne. Słownik*. Warszawa: Aspra-JR.
- Wrzosek, Wojciech (2009). *O myśleniu historycznym*. Bydgoszcz: Epigram.
- Wygoda, Jacek (2017). „Nieznane organy bezpieczeństwa PRL – jednostki Marynarki Wojennej wykonujące czynności operacyjno-rozpoznawcze”. *WPP*, nr 4, s. 5–22.
- Wypustek, Andrzej (2013). „Służby wywiadu wojskowego w czasach Cesarstwa Rzymskiego”, w: Jędrusiak, Jacek, Koreś, Daniel, Strauchold, Grzegorz i Widziński, Krzysztof (red.). *Wojsko, polityka, społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności. Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości*, t. 2. Wrocław: Gajt, s. 15–50.
- Wysocki, Tomasz (2010). „Aby pracować w wywiadzie”. *Gazeta Wyborcza*, 28 II.
- Zagórski, Zdzisław (red.) (1999). *Socjologiczne portrety grup społecznych. Tom szkiców i studiów*. Wrocław: WUWr.
- Zalewski, Sławomir (2002). *Ewolucja modelu polskich służb specjalnych 1990–2002*. Warszawa: AON.
- Zalewski, Sławomir (2005). *Służby specjalne w państwie demokratycznym*. Warszawa: AON.
- Zalewski, Sławomir (2009). *Dylematy ochrony informacji niejawnych*. Katowice: Krajowe Stowarzyszenie Ochrony Informacji Niejawnych.
- Zalewski, Sławomir (2016). „Kontrwywiad w państwie epoki informacyjnej. Syndrom relatywizacji informacji niejawnych”, w: Siemiątkowski, Zbigniew i Zięba, Aleksandra (red.). *Służby specjalne we współczesnym państwie*. Warszawa: Elipsa.
- Zalewski, Sławomir (2021). *Kontrola służb specjalnych w Polsce*. Warszawa: Difin.
- Zamojski, Jan Eugeniusz (1980). „Profesjoniści i amatorzy. Szkic o dziejach polskiej służby wywiadowczej we Francji w latach 1940–1945 – «f-2»”. *Dzieje Najnowsze*, vol. 12, nr 4, s. 77–140.
- Zasuń, Anna (2013). „Syndrom szpiegostwa” w świetle wybranych koncepcji psychologicznych”. *Res Publicae*, t. 5, s. 167–185.

- Zasuń, Anna (2015). „O psychologicznych aspektach w działalności tajnych służb”, w: Nawrocki, Zbigniew (red.). *Sekretna wojna. Z dziejów kontrwywiadu II RP*, t. 2. Poznań: Zysk i S-ka, s. 69–81.
- Zieliński, Antoni (2010a). „Osobowe źródła informacji – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze, redakcja Filip Musiał, Kraków 2008, ss. 536 + 5 NLB” [recenzja]. *Przegląd Archiwalny IPN*, nr 3, s. 345–366.
- Zieliński, Antoni (2010b). „Przykłady dokumentacji wytworzonej przez pion ewidencji operacyjnej SB w latach 1972–1990 i jej wykorzystanie do badań naukowych”. *Przegląd Archiwalny IPN*, nr 3, s. 147–168.
- Zieliński, Robert (2020). *Ścigani. Jak „dobra zmiana” niszczyła polskie służby specjalne*. Kraków: Znak Horyzont.
- Zubrzycki, Waldemar, Jałoszyński, Kuba i Babiński, Aleksander (red.) (2016). *Polska ustawa antyterrorystyczna: odpowiedź na zagrożenia współczesnym terroryzmem*. Szczytno: WSP.
- Zybertowicz, Andrzej (1993). *W uścisku tajnych służb. Upadek komunizmu i układ postnomenklaturowy*. Komorów: Antyk.
- Zybertowicz, Andrzej (1999). „Urząd Ochrony Państwa jako podmiot gry politycznej”. *Poglądy i Doświadczenia*, nr specjalny, s. 141–155.
- Zybertowicz, Andrzej (2003a). „Odwrócone spojrzenie: czy służby specjalne znajdują się na marginesie transformacji ustrojowej?”. *Colloquia Communia*, nr 2, s. 233–249.
- Zybertowicz, Andrzej (2003b). „Paradoksy niewiedzy i ukryci aktorzy”. *Ius et Lex*, nr 1, s. 267–282.
- Zybertowicz, Andrzej (2005). „AntyRozwojowe Grupy Interesu. Zarys analizy”, w: Wesołowski, Włodzimierz i Włodarek, Jan (red.). *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości*. Warszawa: Scholar, s. 299–324.
- Zybertowicz, Andrzej (2012). „Dynamika nieformalnych grup interesów: perspektywa teorii wyboru publicznego – wprowadzenie”, w: Pietrowicz, Krzysztof i Stankiewicz, Piotr (red.). *Za kulisami. Szkice o władzy, interesach i bezpieczeństwie*. Poznań: Zysk i S-ka, s. 19–69.
- Żebrowski, Andrzej (2001). *Kontrola cywilna nad służbami specjalnymi III Rzeczypospolitej (1989–1999). Zagadnienia politologiczno-prawne*. Kraków: Abrys.
- Żebrowski, Andrzej (2005). *Ewolucja polskich służb specjalnych. Wybrane obszary walki informacyjnej. Wywiad i kontrwywiad w latach 1989–2003*. Kraków: Abrys.
- Żebrowski, Andrzej (2008). „Sejmowa kontrola działalności służb specjalnych – rzeczywistość czy fikcja”. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne*, nr 5, s. 227–246.
- Żebrowski, Andrzej (2010). *Wywiad i kontrwywiad XXI wieku*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji.
- Żebrowski, Andrzej (2013a). „Parlament a służby specjalne w Polsce (zarys problematyki)”, w: Grzybowski, Marian, Kuca, Grzegorz i Mikuli, Piotr (red.). *Ustroje. Historia i współczesność. Polska – Europa – Ameryka Łacińska. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Jackowi Czajowskiemu*. Kraków: WUJ, s. 532–553.
- Żebrowski, Andrzej (2013b). „Polskie służby specjalne w latach 1983–1996. Wybrane aspekty”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*, nr 10, s. 210–225.
- Żebrowski, Andrzej, Żmigrodzki, Marek i Babula, Julian (red.) (1999). *Rola służb specjalnych w siłach zbrojnych. Wywiad i kontrwywiad*. Kraków: Abrys.

ANEKS

Ankieta rozesłana do przedstawicieli polskich studiów wywiadowczych.

1. Jakie ukończył(a) Pan/Pani studia magisterskie?

- administracja
- bezpieczeństwo narodowe/wewnętrzne
- dziennikarstwo
- europeistyka / studia europejskie
- historia
- kulturoznawstwo
- politologia
- prawo
- psychologia
- socjologia
- stosunki międzynarodowe

2. Czy praca (prace) magisterska (magisterskie) Pana/Pani autorstwa dotyczyła/dotyczyły służb specjalnych?

- tak – był to główny temat
- tak – był to temat poboczny
- nie

3. Czy posiada Pan/Pani stopień doktora?

- tak
- nie

4. W jakiej dziedzinie posiada Pan/Pani stopień doktora?

- nauk humanistycznych
- nauk społecznych

5. W jakiej dyscyplinie posiada Pan/Pani stopień doktora? [inne]
6. W jakiej dyscyplinie posiada Pan/Pani stopień doktora?
[wykaz dyscyplin nauk społecznych]
7. W jakiej dyscyplinie posiada Pan/Pani stopień doktora?
[wykaz dyscyplin nauk humanistycznych]
8. Czy praca doktorska Pana/Pani autorstwa dotyczyła służb specjalnych?
- tak – był to główny temat
 - tak – był to temat poboczny
 - nie
9. Czy posiada Pan/Pani stopień doktora habilitowanego?
- tak
 - nie
10. W jakiej dziedzinie posiada Pan/Pani stopień doktora habilitowanego?
- nauk humanistycznych
 - nauk społecznych
11. W jakiej dyscyplinie posiada Pan/Pani stopień doktora habilitowanego? [inne]
12. W jakiej dyscyplinie posiada Pan/Pani stopień doktora habilitowanego?
[wykaz dyscyplin nauk społecznych]
13. W jakiej dyscyplinie posiada Pan/Pani stopień doktora habilitowanego?
[wykaz dyscyplin nauk humanistycznych]
14. Czy uzyskał(a) Pan/Pani stopień doktora habilitowanego na podstawie monografii (lub serii artykułów), których tematem były służby specjalne?
- tak – był to główny temat
 - tak – był to temat poboczny
 - nie

15. Czy posiada Pan/Pani tytuł naukowy profesora?

- tak
- nie

16. W jakiej dziedzinie posiada Pan/Pani tytuł naukowy profesora?

- nauk humanistycznych
- nauk społecznych

17. Czy uzyskał(a) Pan/Pani tytuł naukowy profesora na podstawie dorobku, którego tematem były służby specjalne?

- tak – był to główny temat
- tak – był to temat poboczny
- nie

18. Niezależnie od formalnego wykształcenia, jaki „szyld” uznaje Pan/Pani za najbardziej adekwatnie oddający profil Pana/Pani badań?

- administracja
- bezpieczeństwo narodowe/wewnętrzne
- historia
- kulturoznawstwo
- politologia
- prawo
- psychologia
- socjologia
- stosunki międzynarodowe
- studia europejskie / europeistyka
- studia wywiadowcze

19. Jaki jest Pana/Pani stosunek do dyscyplinarności badań z zakresu służb specjalnych? Najbliższe jest Panu/Pani podejście ...dyscyplinarne:

- inter
- mono
- post
- trans

20. Po które rozwiązania metodologiczne sięga Pan/Pani w swoich badaniach?

- analiza dyskursu
- analiza ilościowa
- analiza systemowa/funkcjonalna
- badanie kwestionariuszowe
- dogmatyka prawa
- instytucjonalizm/neoinstytucjonalizm
- metoda historyczna
- metody statystyczne
- studia porównawcze
- studia przypadku
- teorie bezpieczeństwa / stosunków międzynarodowych
- wywiady / historia mówiona

21. W kontekście których podmiotów międzynarodowych pisze Pan/Pani o służbach specjalnych?

- tylko Polski
- Polski i innego państwa/państw lub instytucji międzynarodowych
- tylko innego państwa/państw lub instytucji międzynarodowych

22. Które to państwo (państwa) lub instytucje międzynarodowe?

- Chiny
- Izrael
- Niemcy
- organizacje międzynarodowe o charakterze politycznym (np. Unia Europejska)
- organizacje międzynarodowe o charakterze wojskowym / zajmujące się bezpieczeństwem (np. NATO)
- Rosja
- USA
- Zjednoczone Królestwo

23. Jakie aspekty służb specjalnych omawia Pan/Pani w swojej pracy? Aspekty dotyczące:

- spraw historycznych
- afer / dysfunkcji / związków z polityką
- pracy operacyjnej / agentury / szpiegostwa
- struktury / pozycji szefów

- kompetencji/uprawnień
- spraw społeczno-kulturowych
- spraw psychologicznych
- współpracy międzynarodowej
- infrastruktury krytycznej
- ochrony informacji niejawnych
- ścigania sprawców przestępstw

24. Jakim okresem w kontekście służb specjalnych zajmuje się Pan/Pani w swoich badaniach?

- dwudziestolecie międzywojenne
- II wojna światowa
- zimna wojna
- Jesień Narodów
- lata 90.
- XXI wiek
- sprawy bieżące

25. Czy w minionych dwóch latach akademickich (czyli w okresie od 1 października 2021 r.) prowadził(a) Pan/Pani zajęcia dydaktyczne dla studentów?

- tak
- nie

26. Czy prowadzone przez Pana/Panią zajęcia dydaktyczne dla studentów dotyczyły służb specjalnych?

- tak – to główny temat
- tak – to poboczny temat
- nie

27. Jakie Pana/Pani zdaniem są silne strony polskiej refleksji naukowej nad służbami specjalnymi?

- interdyscyplinarność, zróżnicowanie
- poziom merytoryczny
- neutralność/obiektywizm
- obecność w wielu ośrodkach naukowych
- poziom umiędzynarodowienia
- aktualność

28. Jakie Pana/Pani zdaniem są słabe strony polskiej refleksji naukowej nad służbami specjalnymi?

- interdyscyplinarność, zróżnicowanie
- poziom merytoryczny
- emocjonalizacja
- obecność w niewielu ośrodkach naukowych
- poziom umiędzynarodowienia
- nieaktualność

29. Które ośrodki badawcze uznaje Pan/Pani za wiodące w badaniach służb specjalnych? (maksymalnie 5 opcji)

- Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie
- Instytut Pamięci Narodowej
- Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
- Uniwersytet Gdański
- Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
- Uniwersytet Jagielloński
- Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
- Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
- Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
- Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
- Uniwersytet Łódzki
- Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
- Uniwersytet Opolski
- Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
- Uniwersytet Rzeszowski
- Uniwersytet Szczeciński
- Uniwersytet Śląski w Katowicach
- Uniwersytet w Białymstoku
- Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
- Uniwersytet Warszawski
- Uniwersytet Wrocławski
- Uniwersytet Zielonogórski

30. Prosimy o ułożenie wskazanych w poprzednim pytaniu ośrodków w kolejności, poczynając od najważniejszego (nie trzeba podawać pełnych nazw, wystarczą akronimy lub zapis skrócony).

Pytania nr 31–33 – skala: bardzo często, często, średnio, rzadko, bardzo rzadko, nigdy

31. Jak często w swojej pracy (publikacjach, dydaktyce) spotyka się Pan/Pani z pojęciem „studia wywiadowcze” („*intelligence studies*”)?

32. Jak często przedstawia/opisuje Pan/Pani swoją pracę (publikacje, dydaktyka), używając pojęcia „studia wywiadowcze” („*intelligence studies*”)?

33. Czy prowadzi Pan/Pani działalność popularyzatorską w zakresie służb specjalnych (wystąpienia dla mediów, blog, artykuły publicystyczne)?

Pytania nr 34–38 – skala: 1 – nie mam zdania; 2 – niedostateczny; 3 – dostateczny; 4 – dobry; 5 – bardzo dobry.

Jak w skali akademickiej 2–5 ocenia Pan/Pani:

34. Ogólny stan polskiej refleksji naukowej nad służbami specjalnymi?

35. Stan refleksji historycznej dotyczącej polskich służb specjalnych?

36. Stan refleksji politologicznej dotyczącej polskich służb specjalnych?

37. Stan refleksji prawnej dotyczącej polskich służb specjalnych?

38. Stan nieklasycznej refleksji nad polskimi służbami specjalnymi (ujęcia socjologiczne, antropologiczne, kulturoznawcze, psychologiczne)?

39. Która dyscyplina jest Pana/Pani zdaniem naturalnym miejscem do refleksji nad służbami specjalnymi?

- historia
- nauki o bezpieczeństwie
- nauki o polityce i administracji

- nauki prawne
- żadna konkretna (badania inter-, post- lub transdyscyplinarne)

40. Czy Pana/Pani zdaniem polska refleksja nad służbami specjalnymi mogłaby w przyszłości stać się odrębną dyscypliną naukową, w rozumieniu klasyfikacji dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych Ministerstwa Edukacji i Nauki?

- zdecydowanie tak – to pożądaný, naturalny kierunek
- to możliwe, ale w bardzo odległej perspektywie
- nie ma takiej potrzeby – naturalne jest myślenie o refleksji nad służbami w kategoriach subdyscypliny
- zdecydowanie nie – to temat badań, a nie dyscyplina czy subdyscyplina

41. Czy dostrzega Pan/Pani zasadność stworzenia instytucji (np. portalu, czasopisma lub cyklicznej konferencji) będącej wehikułem integracji polskich badaczy służb specjalnych?

- tak
- nie

42. Jaką postać powinna Pana/Pani zdaniem przyjąć instytucja będąca wehikułem integracji polskich badaczy służb specjalnych?

- cykliczna konferencja / zjazd / kongres
- czasopismo naukowe powstałe przy współpracy różnych ośrodków
- kierunek studiów prowadzony przy współpracy różnych ośrodków
- portal internetowy łączący walory naukowe i popularyzatorskie
- towarzystwo naukowe

43. Czy w ostatnich pięciu latach (tj. od 1 stycznia 2019 r.) realizował(a) Pan/Pani grant dotyczący służb specjalnych?

- tak
- nie

44. Jakiego rodzaju był to grant?

- NPRH
- NCN
- Międzynarodowy Fundusz Wyszehradzki
- fundusze europejskie
- grant wewnętrzny uczelni

45. Jakie aktualnie działające polskie czasopismo/czasopisma uznaje Pan/Pani za najważniejsze dla naukowej debaty nad służbami specjalnymi?
46. Którego autora (autorów/autorkę/autorki) uznaje Pan/Pani za najważniejszego (najważniejszą, najważniejszych, najważniejsze) dla polskiej refleksji nad służbami specjalnymi?
47. Którego zagranicznego autora (autorów/autorkę/autorki) uznaje Pan/Pani za najważniejszego (najważniejszą, najważniejszych, najważniejsze) dla refleksji nad służbami specjalnymi?
48. Jakie polskie pozycje (książki i/lub artykuły) uznaje Pan/Pani za najważniejsze dla refleksji nad służbami specjalnymi?
49. Jakie zagraniczne pozycje (książki i/lub artykuły) uznaje Pan/Pani za najważniejsze dla refleksji nad służbami specjalnymi?
50. Jaka jest Pana/Pani zdaniem najważniejsza praca naukowa dotycząca służb specjalnych, napisana po 1989 r. przez polskiego autora/autorkę?
51. Prosimy o wskazanie wszelkich uwag/pytań i komentarzy adresowanych do autorów badania [opcjonalne].

O AUTORACH

ARTUR GRUSZCZAK, prof. dr hab., kierownik Katedry Bezpieczeństwa Narodowego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego zainteresowania badawcze obejmują zagadnienia międzynarodowej współpracy wywiadowczej, bezpieczeństwa Unii Europejskiej i przemocy zbrojnej we współczesnym świecie. Opublikował m.in. monografię *Intelligence Security in the European Union. Building a Strategic Intelligence Community*.

ARKADIUSZ LEWANDOWSKI, dr, adiunkt w Katedrze Teorii Polityki i Zarządzania Sferą Publiczną Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Jego zainteresowania badawcze obejmują zagadnienia teorii współczesnego kryzysu demokracji liberalnej i funkcjonowania partii politycznych w Polsce. Opublikował m.in. monografię *Akcja Wyborcza Solidarność. Centroprawica w poszukiwaniu modelu współpracy*.

ARKADIUSZ NYZIO, dr, adiunkt w Katedrze Bezpieczeństwa Narodowego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Związany również z Krakowską Akademią im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Jego zainteresowania badawcze obejmują historię polityczną Polski oraz problematykę służb policyjnych i specjalnych. Opublikował m.in. monografię *Rakowiecka w remoncie. Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993*.

SUMMARY

POLISH INTELLIGENCE STUDIES THE STATUS AND PROSPECTS OF RESEARCH

This book aims at conducting a comprehensive diagnosis and evaluation of the achievements, challenges and prospects of Polish intelligence studies (IS). Against the background of global intelligence studies, the popularity of this research field has been growing in Poland for two decades. However, research activities and their outcomes have been highly dispersed and unstructured, most often carried out by single researchers or small teams. The lack of a vehicle integrating the scattered research foci and entities in the IS area – in the form of a website, a flagship journal or a cyclical conference – furthers an identity crisis and organizational dispersion.

We propose an in-depth systematization of how intelligence services and their activities are investigated in Poland. We carry out an intellectual inventory of this area, analysing key themes, threads and products. We consider Polish IS as a whole, looking at dominant research trends, identifying degrees of insights into specific aspects of IS, highlighting topics which have not yet been sufficiently investigated, and suggesting issues that deserve a detailed examination. We present the centres where Polish IS have been developing, treating them as equally important, with each of them having its own vital role to play, “*spécialité de la maison*” and achievements. Concurrently, we argue that a significant atomization of the IS epistemic community is one of its core weaknesses. The conclusions drawn from the research presented in this study are far from optimistic. However, they should not be treated as “sounding the alarm”; rather, this book is meant as a kind of “call to arms”.

The book consists of an introduction, six chapters and a conclusion. The first chapter is devoted to broadly understood Political Studies, i.e. covering not only the discipline of Political Science and Administration, but also Security Studies and International Relations. The second chapter covers the field of History, the next one – Law (and Legal Science), and the fourth chapter concerns Sociology and related fields. In chapters five and six, results of the research conducted among IS researchers and practitioners, i.e. intelligence officers, are presented and interpreted.

We would also like to emphasize that we did not aim to exhibit all outputs and achievements of Polish IS. Although the number of IS researchers is not that large, the literature that has been produced contains hundreds of items. What we offer is a subjective review of the works which are interesting, thought-provoking, non-standard and representative for respective trends in the area of IS.

We hope that the book will be welcomed not only as a source of knowledge on Polish IS, but also as an invitation to a discussion on directions for future research, goals and challenges faced by scientists, experts and practitioners interested in a successful development of this area.

KEYWORDS: intelligence studies, Poland, intelligence services, intelligence agencies, politics, security, history, law, sociology

INDEKS OSOBOWY

- Adamczyk Marcin 29
Adamek Kazimierz 59
Akrap Gordan 68
Aldrich Richard 82
Aleksandrowicz Tomasz R. 24, 27
Andrew Christopher 31, 83
Arcos Rubén 106
Artymowski Stefan 42
Arystoteles 72
Awłasewicz Tomasz 100
- Babiński Aleksander 47
Babula Julian 22
Bagieński Witold 34, 36-39, 60, 81, 99
Bagley Tennent 82
Bajerowski Tomasz 28
Baran Beata 48
Baraniuk Kamil 28-29, 99
Baranowska Aneta 53
Barczak-Oplustil Agnieszka 51
Barron John 82
Bartnik Monika 47
Bayer Jerzy 100
Ben Jaffel Hager 10
Bennett Gordon 82
Bereszyński Zbigniew 38
Bereś Witold 42
Berliński Marek 28
Bierut Bolesław 37
Bobkow Filipp Dienisowicz 82
Bodziony Krzysztof 28
Bondaryk Krzysztof 72
Borghoff Uwe M. 104
- Borkowski 81
Born Hans 83
Borowiec Piotr 12
Borowiecki Ryszard 28
Bosak Henryk 100
Boyd Douglas 82
Bożejewicz Wiesław 55-56, 85
Bożek Martin 24-26, 47, 80, 103
Bronisławski Jerzy 45
Bruce James B. 83
Bruneau Thomas 82
Bruski Jan Jacek 36
Brzechczyn Krzysztof 35, 37, 57, 59
Bujak Adam 60
Bułhak Władysław 33-34, 36, 39, 42, 68, 81, 102
Burczaniuk Piotr 24-26, 47
Bury Jan 24, 33, 67, 102
- Carpenter Perry 86
Cenckiewicz Sławomir 41-42, 81, 99
Charczuk Wiesław 33
Chłasta Grzegorz 42, 99
Chlebowicz Piotr 50-51
Chochowski Krzysztof 20
Chróst Leszek 36
Ciecierski Marek 28
Ciesielski Maciej 53-54
Ciupa Robert 37
Corvaja Alessandro Scheffler 104
Crosston Matthew 67
Curtis Sean 67
Czaja Jan 86
Czapska Janina 55

- Czaputowicz Jacek 13
 Czechowski Marcin 46
 Czuryk Małgorzata 25-26, 47, 80

 Ćwięk Henryk 32-33

 Davies Philip H. J. 102
 Davis Fred 8
 de Graaff Bob 102
 de Villemarest Pierre 82
 Defty Andrew 82
 Deletant Dennis 56
 Dobrzycki Patryk 26
 Dojwa-Turczyńska Katarzyna 60
 Domańska-Szaruga Beata 60
 Dominiczak Henryk 40
 Doroszczyk Justyna 32
 Drumhiller Nicole K. 106
 Dubicki Tadeusz 32-33
 Dudek Antoni 35, 39
 Dvorník František 82-83
 Dymowski Arkadiusz 32
 Dziak Waldemar Jan 100
 Dźwigał Magdalena 37-38

 Eisler Jerzy 35

 Falandysz Lech 46
 Faligot Roger 83
 Farrow Ronan 82
 Fiktus Paweł 58
 Filipkowski Wojciech 27
 Foks Robert 100
 Foucault Michel 17
 François Bastien 11
 Frazik Wojciech 38

 Gabriel-Węglowski Michał 47
 Gajownik Tomasz 33
 Galeotti Mark 82
 Galicki Zdzisław 24
 Galij-Skarbińska Sylwia 25, 39, 99
 Gałkowska Agnieszka 58
 Gasztold (Zięba) Aleksandra 60, 67, 80-81, 102
 Gasztold Przemysław 67-68, 81, 102-103
 Gaul Jerzy 32
 Gawryszewski Jacek 29
 Gendron Angela 87
 George Roger Z. 83
 Gibas-Krzak Danuta 24
 Gill Peter 8, 10, 83, 86, 92
 Goczyła Stanisław 45
 Godson Roy 82
 Gondek Leszek 33
 Górka Marek 27, 29, 81, 100
 Górnicz-Mulcahy Agnieszka 48
 Grabowska Julia 16
 Grabowska-Moroz Barbara 49, 51, 103
 Grajewski Andrzej 28
 Greer Steven 83
 Gregorczyk Dariusz J. 68, 102
 Gruszczak Artur 13, 16, 24, 28-29, 68, 80-81, 102, 108
 Grzegorowski Zbigniew 23, 25, 80
 Guisnel Jean 83
 Gurtowski Maciej 58
 Gustafson Kristian C. 102
 Gwizd Przemysław 48

 Hartvigsen Melanie Sofia 86
 Hasted Glenn P. 82
 Hatańska-Gorzki Agata 49
 Herbowski Piotr 49-50
 Herer Wiktor 37
 Herman Michael 83
 Hertz Aleksander 53
 Hillebrand Claudia 82
 Hoc Stanisław 24, 45-46, 48-51, 80, 99
 Horosiewicz Krzysztof 49, 100
 Hughes-Wilson John 58, 82-83

 Indeckci Krzysztof 47
 Iordanou Ioanna 31
 Itrich-Drabarek Jolanta 60
 Iwaneczko Dariusz 58

 Jachymek Karol 59
 Jagieła Jarosław 60

- Jałoszyński Kuba 47
James Adrian 82
Jasiński Wojciech 49
Jastrzębski Robert 26
Jeraj Brigita 104
Jędrzejko Mariusz 55-56, 85
Jobda Wojciech 24
Johnson Loch K. 83
Jóźwiak Sławomir 32, 99
Jusupović Adrian 38
- Kacprzak Pius 32
Kafir (pseudonim) 41, 99
Kahn David 83
Kamiński Łukasz 34, 36
Kamiński Mariusz Antoni 14, 20-22, 24, 32
Kania Dorota 100
Kapera Zdzisław J. 33
Kapuściak Bartosz 37, 41
Karpiuk Mirosław 25-27, 47, 80
Kasperski Marian 54
Kauffer Rémi 83
Kaunert Christian 82
Kent Sherman 17, 83
Kędzierski Maciej A. 50
Kęsek Piotr 26
Kijańska Klaudia 47
Kilanowicz Jerzy 37
Kiszczałek Czesław 42
Kitler Waldemar 21-22, 47
Klementowski Robert 34, 37, 58-59
Knysz (pseudonim) 87
Kolasa-Nowak Agnieszka 58
Kolaszyński Mateusz 23, 25-26, 29, 80, 99, 102-103
Kołakowski Piotr 32
Kołodziejczyk Adam 60
Kołpakidi Aleksandr 82
Komaniecka (Komaniecka-Łyp) Monika 37
Konieczny Jerzy Marian 42, 46, 48
Kopka Bogusław 36
Koreś Daniel 36
Korzeniowski Leszek 28
Kosmaty Piotr 48
- Kostrubiec Jarosław 25-26, 47, 80
Kowalczyk Anna 28
Kowalewski Jan 42
Kowalski Andrzej 100
Kowalski Lech 41, 99
Kozłowski Józef S. 24, 80, 105
Kozłowski Tomasz 39
Kraj Kazimierz 28, 100, 105
Krajewski Kazimierz 35
Krauz-Mozer Barbara 12
Krieger Wolfgang 82
Krzak Andrzej 24, 102
Krzyżewski Seweryn 59
Kubica Wojciech 49
Kuć Tomasz 26
Kudła Jacek 48, 80-81
Kudrelek Jan 48
Kujawa Radosław 81
Kula Krzysztof 49
Kuromiya Hiroaki 67
Kwieciński Mirosław 28, 49, 60
- Laidler Paweł 16
Larecki Jan Henryk 80
Larsson Sebastian 10
Laskowski Dariusz 100
le Carré John 8
Leczykiewicz Tadeusz 54
Lefebvre Stéphane 102
Lemann Natalia 59
Leśkiewicz Rafał 20, 38
Lewandowski Arkadiusz 16
Liedel Krzysztof 24, 27
Liszkiewicz Maja 16
Lowenthal Mark 83, 92
- Łabuszewski Tomasz 35
Łabuz Paweł 50, 80
Łapa Andrzej 55
Ławniczak Kamil 13
Łepkowski Wojciech 23
Łoś Maria 56
Machniak Arkadiusz 59
Machnikowski Ryszard M. 100

- Maciejewski Jan 53-55, 60
Macron Emmanuel 86
Majewski Michał 100
Makowski Aleksander 99-100
Małecki Grzegorz 16, 43, 81, 92-93, 100
Mania Andrzej 20
Marrin Stephen 83
Martynowicz Wojciech (Filip Hagenbeck) 100
Matei Cristiana 103
Maziewski Łukasz 43, 100
Mąciór-Majka Beata 33
Mądrzejowski Wiesław 27
Mąka Jacek 49
McDowell Don 83
Melman Yossi 82
Michalak Sebastian 29
Mikołajczak Kamila 58
Miłkowski Tomasz M. 48
Minkina Mirosław 19-22, 24, 27-28, 80-81, 100-102, 104-105
Misiuk Andrzej 25, 32, 36
Mitrochin Wasilij 83
Morawski Zdzisław 54-55
Moroska-Bonkiewicz Aleksandra 29
Musiał Filip 37-38, 80, 100
Muszyński Jerzy 46
- Nawrocki Zbigniew 33
Niemczyk Piotr 28, 42
Niezbrzycki Jerzy 36
Nogaj Adam 36
Nowak Dariusz 47
Nowek Zbigniew 42
Nowik Grzegorz 42
Nowikowska Monika 48
Nyce James M. 102
Nyzio Arkadiusz 13, 16, 43, 51, 81-82, 100, 103
- Ochał Artur 33
Oleszkowicz Ryszard 33
Olstowski Przemysław 36
Omand David 83
Opaliński Bartłomiej 25-26, 47
- Pacek Bogusław 41, 59
Paczkowski Andrzej 35
Palczny Tadeusz 18
Passella Krzysztof 49, 60
Paśnik Jerzy 48
Pawlikowicz Leszek 100
Pepłoński Andrzej 28, 32, 67, 81
Persak Krzysztof 36
Pherson Randolph H. 82
Phythian Mark 8, 10, 83, 92, 106
Piasecka Paulina 24, 27
Piasecki Bolesław 27, 80-81
Pieja Rafał 100
Piekarska Anna Karolina 36
Pietraszewski Jacek 100
Pietryka Artur 51
Pikulska-Robaszkiewicz Anna 31
Pikulski Stanisław 47
Piotrowski Paweł 35
Piskorz-Ryń Agnieszka 48
Piwowarski Juliusz 53
Pleskot Patryk 36, 42, 58
Pływaczewski Emil W. 46
Pochodyła Paweł 25
Podkowik Jan 48, 103
Podolski Antoni 81
Poklewski-Kozieli Krzysztof 46
Polak Bogusław 33
Polak Michał 33
Pomfret John 43
Popławski Henryk 45
Popoff-Szczepańska Kaja 43
Pożaroszczak Dariusz 29, 48
Pożarski Daniel 23
Prusak Feliks 27, 49
Przeperski Michał 58
Puyvelde Damien Van 67
Pytlakowski Piotr 100
- Raciborski Jacek 85
Ratcliffe Jerry H. 82-83
Rau Zbigniew 47
Raubo Jacek 100
Raviv Dan 82

- Reszka Paweł 100
Richelson Jeffrey 82
Richterova Daniela 82, 102
Riehle Kevin 82
Riezun Władimir Bogdanowicz (Wiktor Su-
worow) 83
Roer Kai 86
Rogalski Maciej 25-26, 47
Rojszczak Marcin 48, 103
Rokicki Jarosław 12
Roman Łukasz 20, 25
Romanowska Maria 28
Romkowski Roman 37
Rovner Joshua 92
Rożek Krzysztof 32
Russell Frank Santi 31
- Safański Tomasz 50, 80
Sarachmanow Marek 45
Saramak Bartosz 28, 100
Sarewicz Zdzisław 37
Sawicki Wojciech 35
Scott-Donelan David 100
Semków Piotr 20
Serafin Tomasz 27
Shaffer Ryan 102
Sheldon Rose Mary 31, 82
Shpiro Shlomo 29
Siedziako Michał 16
Siemiątkowski Zbigniew 22, 25, 34, 38-39,
80-81, 87, 92, 100
Siewier Henryk 33
Sikora Mirosław 36, 38, 57, 80-81
Skoczylas Jerzy 42
Skoneczny Łukasz 26
Skorupka Jerzy 49
Skowroński Andrzej 60
Skóra Wojciech 36
Skubisz Paweł 36, 38, 100
Słoń Marek 23, 32
Smoliński Aleksander 36
Sojak Radosław 58-59
Stanek Lucyna 53
Staniszki Jadwiga 56
- Starszak Hipolit 45
Steiner-Gashi Ingrid 100
Stepnowska Marta 47
Stochmal Małgorzata 60
Stouffer Samuel A. 53
Stróżyk Jarosław 28
Suchcitz Andrzej 33
Sulick Michael J. 82
Sulima Roch 41
Sumliński Wojciech 100
Swoboda Piotr 23, 80
Sypniewski Tomasz 33, 36
Syrnyk Jarosław 37, 58-59
Szczypta-Szczęch Roksana 59
Szuba-Boroń Anna 33
Szumiło-Kulczycka Dobrosława 49
Szustakiewicz Przemysław 25-26, 46-48
Szwagrzyk Krzysztof 35
- Ścigaj Paweł 12
- Taracha Cezary 48, 51, 100
Tebinka Jacek 68, 102
Terlecki Ryszard 40
Treverton Gregory F. 82, 92
Turowski Tomasz 100
Twersky-Glasner Aviva 55
- Uhryn-Markiewicz Barbara 59
Ulicka Grażyna 11
- Verdery Katherine 83
- Walsh Patrick F. 83
Walton Calder 83
Warrick Joby 100
Waszewski Jan 58
Waśko-Owsiejczuk Ewelina 60
Wetzling Thorsten 82
Wiatr Jerzy J. 53
Wicenty Daniel 35, 57-59
Widacki Jan 33, 42, 46
Wijatkowski Marcin 20
Williams Kieran 56

- Wills Aidan 82-83
Winogrodzki Grzegorz 20, 25
Wiszniewski Leszek 60
Wojciuk Anna 13
Wojtaszczyk Konstanty A. 24
Wolska-Zogata Irena 55
Woodward Bob 82
Woźny Aleksander 33, 36
Wójcik Stanisław 23, 32
Wójcikiewicz Józef 55
Wrzosek Wojciech 102
Wygoda Jacek 41
Wypustek Andrzej 32
Wysocki Tomasz 87
- Zacharski Marian 100
Zagórski Zdzisław 54
- Zahorski Andrzej 100
Zakrzewski Maciej 58
Zalewski Sławomir 23-27, 48, 80-81, 100-101, 103
Zamojski Jan Eugeniusz 32
Zasuń Anna 59
Zblewski Zdzisław 35
Zegart Amy 82
Zieliński Antoni 38
Zieliński Robert 35, 42-43
Zięba Andrzej 25, 100
Zubik Marek 48, 103
Zubrzycki Waldemar 47
Zulczyk Robert 28
Zybertowicz Andrzej 56-57, 99
- Żebrowski Andrzej 22-23, 26, 81, 101, 103
Żmigrodzki Marek 22, 25

Problematyka wywiadu i kontrwywiadu na dobre zadomowiła się na polskich uczelniach, zarówno jako przedmiot nauczania, jak i temat prac dyplomowych oraz rozpraw doktorskich. Powstają sprofilowane kierunki studiów i ścieżki specjalizacyjne, a służby coraz częściej goszczą w murach akademii, by informować, edukować i – przede wszystkim – prowadzić nabór. Choć środowisko badaczy tych zagadnień jest niewielkie, to może poszczycić się bogatym i zróżnicowanym dorobkiem. Artur Gruszczak, Arkadiusz Lewandowski i Arkadiusz Nyzio jako pierwsi podjęli się zadania przeprowadzenia jego intelektualnej inwentaryzacji poprzez analizę kierunków badań, identyfikację ich silnych i słabych stron oraz przedstawienie „ziem nieodkrytych”. Z pytaniem o stan i perspektywy polskich studiów wywiadowczych zwrócili się nie tylko do badaczy, ale i praktyków wywiadu. Autorzy twierdzą, że na wypracowaniu właściwych relacji pomiędzy światami służb i akademii powinno zależeć obu stronom. Czy są one jednak na to gotowe? I czy w ogóle posługują się tym samym językiem?

<https://akademicka.pl>

